

Edicija Istraživanja

PRED GLASAČKOM KUTIJOM

Politička psihologija
izbornog ponašanja u Srbiji

Edicija
Istraživanja

Izdavač
Institut društvenih nauka
Beograd, 2020.

Za izdavača
Dr Goran Bašić

Urednica edicije
Dr Irena Ristić

Recenzenti
Dr Nebojša Vladislavljević
Dr Olivera Komar
Dr Aleksandra Trogrlić
Dr Nebojša Petrović

Pred glasačkom kutijom

*Politička psihologija
izbornog ponašanja u Srbiji*

BOJAN TODOSIJEVIĆ
ZORAN PAVLOVIĆ

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Beograd, 2020

Sadržaj

SPISAK TABELA	6
SPISAK GRAFIKONA	9
1. UVOD: DEMOKRATIJA, IZBORI, JAVNO MNJENJE	13
1.1 Demokratija i izbori	13
1.2 Koje su specifične karakteristike izborne participacije?	14
1.3 Naučno proučavanje izbornog ponašanja	14
1.4 Značaj istraživanja javnog mnjenja za demokratiju	16
1.5 Značaj ove studije	19
1.6 O metodologiji	21
1.7 Pregled sadržaja knjige	22
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA JAVNOG MNJENJA	23
2.1 Upitnik i varijable	24
2.2 Uzorak	25
2.3 Tok i uslovi ispitivanja	26
3. POLITIČKI KONTEKST IZBORA 2012. GODINE	27
3.1 Kampanja	27
3.2 Rezultati izbora	29
3.3 Značaj izbora 2012. godine	31
4. IZBORNA IZLAZNOST	33
4.1 Normativni i praktični značaj izborne izlaznosti	33
4.1.1 Istorija istraživanja izborne izlaznosti	35
4.1.2 Faktori individualnih varijacija izlaznosti na izbore	35
4.1.3 Izborna izlaznost u Srbiji – nedovoljno istraživana tema	37
4.1.4 Pregled sadržaja ovog poglavlja	37
4.2 Izlaznost na nacionalne izbore u Srbiji 1990–2017.	38
4.2.1 Prethodna istraživanja izlaznosti u Srbiji	40
4.3 Teorijski pristupi istraživanju izborne izlaznosti	41
4.3.1 Klasifikacije teorijskih modela	42
4.3.2 Osnovni teorijski modeli individualnih razlika u izbornoj izlaznosti	44
4.3.3 Resursi, građanski aktivizam, mobilizacija	45
4.3.4 Socijalni kapital	51
4.3.5 Korist od glasanja: Teorija racionalnog izbora	53
4.3.6 Izlaznost u mladim demokratijama	65
4.4 Rezultati analize faktora izborne izlaznosti u Srbiji	66
4.4.1 Varijable B: Uticaj percepcije partijskog diferencijala	67

4.4.2	Varijable C: Teret glasanja i model socioekonomskih i drugih resursa	75
4.4.3	Varijable D: Ekspresivni, normativni i evaluativni faktori izborne izlaznosti	99
4.4.4	Integralni model izborne izlaznosti	127
5.	KAKO GLASAJU ONI KOJI GLASAJU?	
	IZBORNA ORIJENTACIJA U SRBIJI	133
5.1	Izborna orijentacija – teorijski i praktični značaj izučavanja	133
5.2	Izborna orijentacija u Srbiji: Rezultati izbora 1990–2018	135
5.3	Ranija istraživanja činilaca izborne orijentacije u Srbiji	136
5.4	Kako glasaju oni koji glasaju? Teorijski pristupi u analizi izborne orijentacije	138
5.4.1	Homo sociologicus? Sociološki modeli izborne orijentacije	138
5.4.2	Mikrosociološki pristup	138
5.4.3	Makrosociološki pristup – paradigma socijalnih rascepa	140
5.4.4	Homo (socio)psychologicus? Sociopsihološki model izborne orijentacije	141
5.4.5	Glasanje na osnovu imidža – harizmatski model glasanja	146
5.4.6	Tematsko glasanje	147
5.4.7	Homo oeconomicus? Racionalni model izborne orijentacije	148
5.5	Analiza činilaca izborne orijentacije u Srbiji	151
5.5.1	Sociološki model izborne orijentacije	151
5.5.2	Sociopsihološki model izborne orijentacije	168
5.5.3	Racionalni model izborne orijentacije	187
5.5.4	Stavovsko-vrednosni model izborne orijentacije	194
5.5.5	Integralni model izborne orijentacije	197
6.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	202
6.1	Sličnosti i razlike između glasača i apstinenata	204
6.1.1	Uloga partijskog diferencijala (faktor B)	204
6.1.2	Resursi i mobilizacija (faktor C)	205
6.1.3	Uloga normativnih, evaluativnih i ekspresivnih varijabli (faktor D)	206
6.2	Razlike među glasačima različitih partija	208
6.2.1	Preporuke za buduća istraživanja	213
7.	PRILOZI	216
7.1	Prilog 1. Prihodi, kategorijalna varijabla	216
8.	LITERATURA	217

Spisak tabela

Tabela 3-1. Rezultati parlamentarnih izbora održanih 6. maja 2012. godine	29
Tabela 3-2. Rezultati predsjedničkih izbora u Srbiji 2012. godine	30
Tabela 4-1. Izlaznost na izborima u zemljama iz CSES modula 4	34
Tabela 4-2. Izlaznost na nacionalne izbore u Srbiji od 1990. do 2017.	39
Tabela 4-3. Povezanost izborne izlaznosti i postojanja omiljene i neomiljene partije	68
Tabela 4-4. Nivoi izborne izlaznosti kod različitih kategorija partijskog diferencijala	69
Tabela 4-5. Kombinovani model uticaja varijabli partijskog diferencijala (B) na izlaznost: Rezultati logističke regresije	74
Tabela 4-6. Varijabla starosti grupisana u osam grupa	77
Tabela 4-7. Uticaj standardne i kvadrirane varijable starosti na izbornu izlaznost	78
Tabela 4-8. Polne razlike u izbornoj izlaznosti (%)	79
Tabela 4-9. Povezanost izborne izlaznosti i statusa zaposlenja (rezultati logističke regresione analize)	82
Tabela 4-10. Povezanost izborne izlaznosti i bračnog statusa (rezultati logističke regresione analize)	84
Tabela 4-11. Povezanost izborne izlaznosti i regionalne pripadnosti (rezultati logističke regresione analize)	86
Tabela 4-12. Izlaznost na izbore s obzirom na stepen urbanizacije	87
Tabela 4-13. Povezanost izborne izlaznosti i broja članova domaćinstva (rezultati logističke regresije)	90
Tabela 4-14. Posedovanje materijalnih dobara i izlaznost na izbore	91
Tabela 4-15. Povezanost između posedovanja materijalnih dobara i izlaznosti na izbore	91
Tabela 4-16. Članstvo u sindikalnim udruženjima i izlaznost na izbore	92
Tabela 4-17. Uticaj varijabli faktora C (resursi i mobilizacija) na izbornu izlaznost (rezultati logističke regresione analize)	97
Tabela 4-18. Korelacije između izborne izlaznosti i indikatora političke tolerancije	121
Tabela 4-19. Integralni model uticaja varijabli faktora D na izbornu izlaznost	125
Tabela 4-20. Spisak varijabli korišćenih za operacionalizaciju B, C i D faktora	128
Tabela 4-21. Eksplanatorni efekat tri bloka varijabli	129
Tabela 4-22. Integrisani model izborne izlaznosti, sa faktorima B, C i D	130
Tabela 5-1. Multinomijalna regresiona analiza sa skupom sociodemografskih činilaca kao prediktorima izborne orijentacije	164
Tabela 5-2. (Ne)kongruentnost izborne orijentacije na izborima 2008. i 2012. godine	166
Tabela 5-3. Sociodemografski prediktori promene izborne orijentacije u dva izborna ciklusa	167
Tabela 5-4. Raširenost partijske identifikacije u Srbiji	169
Tabela 5-5. Intenzitet partijske identifikacije	170
Tabela 5-6. Najmanje omiljena partija među identifikovanim s relevantnim partijama	173

Tabela 5-7. Faktorska struktura simpatisanja političkih partija	177
Tabela 5-8. Partijska identifikacija i sociodemografski činioci izborne orijentacije - rezultati multinomijalne regresione analize	178
Tabela 5-9. Faktorska struktura ideološke samoidentifikacije	184
Tabela 5-10. Korelacije između partijskih preferencija i faktora ideološke samoidentifikacije	185
Tabela 5-11. Korelacije između simpatija prema političkim partijama i specijalno definisanih utiliteta (proksimitet)	190
Tabela 5-12. Političko-ekonomske evaluacije i simpatisanje političkih partija	193
Tabela 5-13. Faktorska struktura skale nacionalizma i skale autoritarnosti	195
Tabela 5-14. Multinomijalni regresioni modeli izborne orijentacije s različitim skupovima prediktora	200
Tabela 7-1. Mesečni prihodi domaćinstva – kategorijalna varijabla	216

Spisak grafikona

Grafikon 4-1. Distribucija indeksa afektivne polarizacije u odnosu na partije i lidere	70
Grafikon 4-2. Prosečni nivo afektivne polarizacije kod glasača i apstinenata	71
Grafikon 4-3. Prosečni nivo simpatija prema partijama i liderima kod glasačica i apstinentkinja	72
Grafikon 4-4. Percepcija postojanja razlika između partija i kandidata kod glasača i apstinenata	73
Grafikon 4-5. Prosečna izborna izlaznost kod različitih starosnih kategorija	78
Grafikon 4-6. Nivo izlaznosti kod različitih obrazovnih kategorija	81
Grafikon 4-7. Prosečna izborna izlaznost kod različitih kategorija zaposlenja	82
Grafikon 4-8. Prosečni nivo izlaznosti kod različitih kategorija bračnog statusa	84
Grafikon 4-9. Prosečni nivoi izlaznosti u četiri osnovna regiona Srbije	85
Grafikon 4-10. Prosečni nivo primanja kod glasačica i izbornih apstinenata	87
Grafikon 4-11. Prosečni nivoi izlaznosti kod različitih kategorija primanja	88
Grafikon 4-12. Prosečni nivoi izlaznosti i broj članova domaćinstva	89
Grafikon 4-13. Prosečni nivo izlaznosti kod različitih kategorija religioznosti	93
Grafikon 4-14. Povezanost izborne izlaznosti i učestalosti prisustvovanja verskim obredima	94
Grafikon 4-15. Uticaj institucionalne i interpersonalne mobilizacije na izbornu izlaznost	95
Grafikon 4-16. Izlaznost i stepen podrške demokratskom sistemu	100
Grafikon 4-17. Prosečna izlaznost kod različitih nivoa zainteresovanosti za politiku	102
Grafikon 4-18. Prosečna izlaznost kod različitih nivoa zainteresovanosti za izbornu kampanju	102
Grafikon 4-19. Distribucija odgovora na pitanja o internoj i eksternoj političkoj efikasnosti	104
Grafikon 4-20. Prosečni nivo političke efikasnosti kod glasačica i apstinentkinja	105
Grafikon 4-21. Prosečni nivo izlaznosti na različitim nivoima prihvatanja važnosti izbora	106
Grafikon 4-22. Distribucija odgovora na pitanja o podršci nedemokratskim formama vladavine	107
Grafikon 4-23. Prihvatanje nedemokratskih formi vladavine kod glasača i apstinenata	108
Grafikon 4-24. Distribucija odgovora na pitanja o preferiranju diktature ili demokratije	109
Grafikon 4-25. Izborna izlaznost i procena realne i idealne demokratičnosti Srbije	110
Grafikon 4-26. Nezadovoljstvo politikom i ekonomijom kod glasačica i apstinentkinja	112
Grafikon 4-27. Distribucija odgovora na pitanje o karakteru vlasti u Srbiji	113
Grafikon 4-28. Prosečni nivo izlaznosti i procena karaktera vlasti u Srbiji	114
Grafikon 4-29. Prosečni nivo izlaznosti i evaluacija izbornog sistema	115
Grafikon 4-30. Evaluacija učinka izbornog sistema i izborna izlaznost	116

Grafikon 4-31. Politička informisanost (proporcija tačnih odgovora) kod apstinenata i glasačica	118
Grafikon 4-32. Povezanost izborne izlaznosti i političke informisanosti, na poduzorcima muškaraca i žena	119
Grafikon 4-33. Distribucija indeksa političke tolerancije (viši skor označava tolerantniji stav)	120
Grafikon 4-34. Predikcija izborne izlaznosti na osnovu indeksa političke tolerancije	121
Grafikon 4-35. Prosečni nivo izborne izlaznosti po kategorijama partijske identifikacije	123
Grafikon 4-36. Prosečni nivo izborne izlaznosti i stepen partijske identifikacije	124
Grafikon 5-1. Procenat biračica u ukupnom biračkom telu na svim do sada održanim parlamentarnim izborima u Srbiji za pet najuticajnijih političkih partija	135
Grafikon 5-2. Elementi modela socioekonomskog rascepa	141
Grafikon 5-3. Levak kauzalnosti prema Mičigenskom modelu	143
Grafikon 5-4. Ilustracija spacijalnog (i proksimalnog) modela glasanja	149
Grafikon 5-5. Izborna orijentacija i pol	152
Grafikon 5-6. Partijska orijentacija s obzirom na nivo obrazovanja	153
Grafikon 5-7. Izborna orijentacija s obzirom na tri kategorije uzrasta	155
Grafikon 5-8. Prosečan uzrast birača relevantnih partija	155
Grafikon 5-9. Veličina mesta i izborna orijentacija	156
Grafikon 5-10. Etnička pripadnost i izborna orijentacija	157
Grafikon 5-11. Veroispovest i izborna orijentacija	159
Grafikon 5-12. Mesečna primanja i izborna orijentacija	160
Grafikon 5-13. Prosečna mesečna primanja birača relevantnih partija	160
Grafikon 5-14. Pripadnost različitim kategorijama nezaposlenosti i izborna orijentacija	161
Grafikon 5-15. Vrsta zanimanja i izborna orijentacija	162
Grafikon 5-16. Izborna orijentacija s obzirom na partijsku identifikaciju	170
Grafikon 5-17. Izborna orijentacija s obzirom na intenzitet partijske identifikacije	171
Grafikon 5-18. Procenat partijski identifikovanih kojima se najviše sviđa partija s kojom su identifikovani	172
Grafikon 5-19. Bliskost relevantnih partija s obzirom na partijsku identifikaciju	174
Grafikon 5-20. Procenat simpatizera relevantnih partija koji simpatišu različiti broj drugih partija	175
Grafikon 5-21. Glasanje za SNS u odnosu na broj simpatisanih partija	176
Grafikon 5-22. Partijska identifikacija i dve dimenzije partijskih simpatija	177
Grafikon 5-23. Izborna orijentacija partijski neidentifikovanih i identifikovanih birača	180
Grafikon 5-24. Izborna orijentacija 2008. s obzirom na partijsku identifikaciju 2012. godine	181
Grafikon 5-25. Partijska identifikacija birača koji su na izborima 2008. i 2012. glasali za „istu” stranku	182
Grafikon 5-26. Ideološka samoidentifikacija s obzirom na partijsku identifikaciju	184
Grafikon 5-27. Partijska identifikacija i dimenzije ideoloških orijentacija (aritmetičke sredine sa 95% intervalima poverenja)	186
Grafikon 5-28. Distribucija pozicioniranja relevantnih političkih partija na skali levo-desno	188

Grafikon 5-29. Prosečne pozicije relevantnih partija na skali levo-desno za pojedine grupe ispitanika	189
Grafikon 5-30. Prosečni proksimitet (distanca) u odnosu na SPS među biračima različitih partija	190
Grafikon 5-31: Procena postignuća Vlade pre izbora s obzirom na izbornu orijentaciju	191
Grafikon 5-32. Procena ekonomske situacije u poslednjih godinu dana s obzirom na izbornu orijentaciju	192
Grafikon 5-33. Prosečne vrednosti na skali nacionalizma (95% CI) birača relevantnih partija	196
Grafikon 5-34. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti (95% CI) birača relevantnih partija	196

1. Uvod: Demokratija, izbori, javno mnjenje

1.1 Demokratija i izbori

Demokratija je u antičkom svetu nastala kao sistem direktne, plebiscitarne vlasti. Atinjani Periklovog doba su svi¹ imali pravo i obavezu da učestvuju u javnim poslovima. Atinska skupština je okupljala i do 6.000 građana, i glas svakog od njih je mogao da utiče na odluke od značaja za zajednicu. Međutim, ono što je izvodljivo u polisu, može da bude neprimereno nacionalnoj državi s mnogo većom populacijom. Već u starom Rimu, u njegovim demokratskim periodima, neposredna demokratija je ustupala mesto predstavničkoj.

Kako ističe Robert Dahl (Dahl 1980: 29–30), od XIX veka demokratija postaje prvenstveno posrednička, reprezentativna, iako primeri plebiscitarne demokratije i dalje opstaju (primeri su švajcarski kantoni, i referendumi u mnogim društvima).² Između građana – nosilaca suvereniteta – i vlasti formira se niz institucija koje posreduju između njih, s ciljem da obezbede korespondenciju između volje građana i politike koja se sprovodi, to jest demokratsku reprezentaciju ili predstavljanje.

Paulael pak piše: „Demokratska reprezentacija znači da akcije onih koji kreiraju politike treba da odgovaraju željama naroda. Štaviše, prosta korespondencija između onog što građani žele i onog što kreatori politika čine nije dovoljna. Dobronamerna diktatura nije reprezentativna demokratija. Ova druga zavisi ne samo od korespondencije ili responzivnosti, nego takođe i od institucionalnog uređenja koje pouzdano stvara takvu povezanost. Najvažnija i nezamenljiva od tih ustanova jesu slobodni i kompetitivni nacionalni izbori na kojima svi građani mogu jednako da učestvuju” (Powell 2004: 273–274; Pitkin 1967). Zbog ključne uloge izbora za koncept savremene reprezentativne, to jest predstavničke demokratije, jasno je da je razumevanje funkcionisanja izbora važno kako za sam karakter demokratije, tako i za društvene nauke. Unapređenje demokratije je mnogo verovatnije ako imamo tačnije i potpunije razumevanje funkcionisanja izbora, nego ako je samopercepcija političke zajednice bazirana na predrasudama i pogrešnim shvatanjima.

Zbog toga je proučavanje raznih aspekata izborne politike bitan zadatak za društvene nauke, a izborna politika jedna od centralnih oblasti politikologije.

1 „Svi“ znači svi punopravni građani, a to su bili slobodni, odrasli muškarci, građani Atike.

2 „Nijednom demokratskom državom nikada nije upravljala direktna demokratija. Ali narodni izbori u kombinaciji sa reprezentacijom uveliko su proširili raspodelu političke moći i ponudili kreativno rešenje vekovnog problema prenošenja vlasti bez nasilja.” (Campbell et al. 1980/1960, str. 5).

1.2 Koje su specifične karakteristike izborne participacije?

Izbori su samo jedan, iako ključan, oblik političke participacije. Ipak, nekoliko karakteristika izdvaja učešće na izborima kao jedinstveni vid učešća u politici. Kao što je isticano u literaturi, učešće na demokratskim izborima je, po definiciji, dostupno svim građanima, pod jednakim uslovima. To se odnosi kako na samo glasanje, tako i na kandidovanje na izborima (u praksi, naravno, postoje određeni uslovi za kandidovanje za posebne institucije). Dakle, izbori su ključna institucija koja garantuje političku jednakost.

Zatim, to je oblik participacije u kojem najveći broj građana učestvuje. Malobrojni građani se učlanjuju u partije, još manje ih uzima aktivnog učešća u radu partija. Mali broj učestvuje i u neformalnim političkim aktivnostima, kao što su protesti, demonstracije, bojkoti. Vrlo mali broj se kandiduje za političke funkcije.

Takođe, za najveći broj građana, učešće na izborima ostaje jedina eksplicitno politička aktivnost u kojoj uzimaju učešća. Ipak, čak ni na izborima, najčešće, ne učestvuju svi građani. Jedan deo redovno svojevoljno apstinira. Izborna participacija se često smatra indikatorom „zdravlja demokratije“ (npr. Franklin 2004). Prema Frenklinu, visoka izborna apstinencija se tumači kao negativan fenomen po sebi, ali i kao indikator manjkavosti građanske svesti kod stanovništva, i njihovog nepridržavanja građanskih normi i dužnosti, a što može da vodi ugrožavanju legitimiteta političkog sistema (Franklin 2004: 1–2; v. i Dalton 1999; Norris 1999; Piven & Cloward 1988, 2000; Teixeira 1992; Patterson 2002; Wattenberg 2002)³. U svakom slučaju, jasna je važnost izučavanja izbornog ponašanja i to iz ugla građana i građanki – učesnika i apstinenata izbora.

1.3 Naučno proučavanje izbornog ponašanja

Društvene nauke – politikologija, politička sociologija, politička psihologija – tokom prethodnih decenija znatno su unapredile naše poznavanje političkog i izbornog ponašanja. Obimna literatura svedoči o bogatstvu teorijskih pristupa i empirijskih podataka i analiza u sferi izbornog ponašanja (v. npr. Dalton & Klingemann 2007). Nove teorije se razvijaju, stare modifikuju i unapređuju. Novi podaci se kontinuirano prikupljaju i analiziraju, a stari reanaliziraju u svetlu novih teorija, ideja i metoda. Metodološki, istraživanja postaju sve sofisticiranija i zahtevnija, a analize kompleksnije. Sve češća su komparativna istraživanja, čime se uzima u obzir politički, kulturni, ekonomski kontekst, kao i istorijski i geografski činioci.

Istraživači iz Srbije i inostranstva su davali i aktivno daju svoj doprinos boljem i potpunijem razumevanju izbornog ponašanja građana Srbije. Doduše, u poređenju ne samo sa zapadnoevropskim, nego i istočnoevropskim, bivšim socijalističkim

³ Naglasimo da je ovo jedno moguće gledište na ulogu građanske participacije u demokratskom procesu i političkom životu uopšte. Nisu retki glasovi koji naglasak primarno stavljaju na kompeticiju među političkim elitama, vođstvo od strane elita i ograničenu građansku participaciju (npr. Schumpeter 1950), zagovaranjem neke vrste „tanke“ ili „slabe“ demokratije. Politička pasivnost se, u skladu s tim, smatra ne kao zabrinjavajuća stvar ili pokazatelj odbacivanja sistema, već kao neka vrsta blagonaklone ravnodušnosti. Ipak, iako je uloga građanki u ovakvim razmatranjima u neku ruku minimalna, ona i dalje podrazumeva – glasanje (v. i Held 1996; Clarke et al. 2004).

zemljama, primetno je manje naučnih istraživanja na temu izbora i političkog ponašanja u Srbiji. Relativno je manji broj istraživača aktivnih u toj oblasti, manje radova se objavljuje, posebno u međunarodnim časopisima (Tucker 2002).

Jedna od posledica takvog stanja jeste to da se u političkom ponašanju u Srbiji i o Srbiji često govori na osnovu predrasuda, parcijalnih, nepouzdatih i neproverenih informacija, a nedovoljno na osnovu pouzdanih i detaljnih, teorijski zasnovanih naučnih istraživanja. Druga implikacija, povoljnija za istraživače jeste ta da postoji potreba i potražnja za novim istraživanjima političkog ponašanja u Srbiji. Potreba postoji i u okviru nacionalne nauke, kao i na međunarodnom nivou. Jedan od motiva za nastanak ove knjige jeste i to da se doprinese popunjavanju te praznine.

Srbija se nakon 45 godina jednopartijskog „demokratskog samoupravnog socijalizma“ ponovo našla u režimu višestranačke, kompetitivne demokratije. Taj prelazak nije bio ni lak ni brz, a čini se da još uvek nije završen. Čak ni nakon bezmalo tri decenije Srbiju ne svrstavaju u konsolidovanu demokratiju. Tako izveštaj organizacije Freedom House za 2019, o stanju demokratije u svetu, o tom stanju u Srbiji kaže sledeće: „Status Srbije je pao sa ‚slobodna‘ na ‚delimično slobodna‘ zbog pogoršavanja uslova u sprovođenju izbora, kontinuiranim nastojanjima vlasti i njima bliskih medija da podriju nezavisne novinare putem pravnog ugnjetavanja i kampanja ocrnjivanja, i de fakto akumulacijom egzekutivnih funkcija u rukama predsednika Aleksandra Vučića, što je u sukobu s njegovom ustavnom ulogom.“⁴ Na pad kvaliteta demokratije u Srbiji nakon izbora 2012. (a posebno nakon izbora 2014. godine), ukazuje i akademska literatura. Vladisavljević (2020), na primer, na osnovu kvantitativne analize medijskog diskursa pokazuje da je Srbija u najnovijem periodu bliža kompetitivnom autoritarizmu nego demokratiji (v. i Bieber 2018).

U svakom periodu ove nove ere višepartizma u Srbiji dovođen je u pitanje kvalitet demokratije, funkcionisanje osnovnih demokratskih institucija, pa i samih izbora. Kritike na račun kvaliteta izbornog procesa dolaze ne samo od strane samih učesnika političkog procesa – političkih partija (po pravilu opozicionih), nego i od strane domaćih i stranih posmatrača, pa i samih građana i građanskih organizacija. Sve u svemu, generalno se smatra da u Srbiji postoje minimalni uslovi za kompetitivne izbore, ali tipično pod uslovima koji nisu fer, i uz sumnju u manipulaciju izbornim procesom i rezultatima (npr. Pavlović 2017; Vladisavljević 2020).

Da bi se funkcionisanje demokratskih institucija unapredilo, to jest podigao kvalitet demokratije, neophodno je, između ostalog, i bolje poznavanje načina na koji demokratske institucije u Srbiji funkcionišu, uključujući i razumevanje političkog ponašanja građana/ki⁵. Unapređenju demokratije mogu da doprinesu, u prvom redu, sami građani i građanke – glasanjem na izborima za aktere koji su spremniji da razvijaju i

4 *Democracy in Retreat: Freedom in the World 2019. Freedom House 2019 Annual report*, str. 13 (<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>; pristupljeno 17.10.2019).

5 Pošto se u radu, po prirodi teme, često govori o ljudima uopšte, dakle bez obzira na rod i pol, potrebno je naći adekvatan način izražavanja, koji bi bio senzitivan, polno/rodno inkluzivan, ne implicirajući hijerarhiju među polnim/rodnim identitetima, i sve u skladu sa savremenim normama društvenog, javnog opštenja. S obzirom na prirodu srpskog jezika, gde rod ima izrazite morfološke karakteristike, želeli smo da izbegnemo neprestano ponavljanje izraza kao što su, na primer „on/ona“, „glasač ili glasačica“, „simpatizerka ili simpatizer“. To bi zaista bilo naporno za čitanje. Zbog toga smo nastojali da otprilike u pola slučajeva koristimo muški rod, a u pola ženski rod. Tako će, na primer, na jednom mestu stajati „glasač“, a na drugom „glasačica“, sa generičkim značenjem *homo sapiens*, bez rodnih/polnih implikacija.

održavaju demokratske norme i institucije, i da zastupaju interese i stavove svojih glasača. Ovde se onda postavljaju dva krucijalna pitanja: (1) Zašto neki građani ne izvršavaju svoju građansku dužnost učestvovanja na izborima? (2) Koji stavovi, vrednosti, ideologije i drugi faktori utiču na izbornu opredeljivanje građana? S jedne strane, izborna apstinencija teško da može da dovede do boljeg funkcionisanja demokratije. S druge strane, važno je razumeti motive koji stoje u osnovi pružanja podrške političkim partijama, pa i onim sklonim nedemokratskim praksama.

U političkim diskusijama, i u javnom diskursu generalno, redovno se iznose i stavovi i mišljenja o razlozima za različite oblike političkog ponašanja građana. Pouzdane odgovore na mnoga od tih pitanja nije moguće pak dobiti bez adekvatnih, metodološki rigoroznih i politički neutralnih istraživanja. Naravno, takva istraživanja neće rešiti političke probleme, niti zameniti politički motivisanu diskusiju na te teme, niti je to cilj naučnih istraživanja. Ali, u interesu je političke zajednice i kvaliteta demokratije da i taj glas učestvuje u javnom diskursu.

1.4 Značaj istraživanja javnog mnjenja za demokratiju

Značaj istraživanja (političkog) javnog mnjenja za demokratiju je teško preceniti. Kao što je rečeno, izbori jesu ključna karakteristika savremene demokratije, i rezultati izbora imaju suverenu normativnu ulogu u konstituisanju demokratske vlasti. Funkcija izbora je da omogući političku reprezentaciju, da se vlast navede da sprovedi politiku koju građani žele (i da se smene oni koji tu ulogu ne obavljaju dovoljno dobro). U normativnoj teoriji postoji više modela po kojima se očekuje da se ta reprezentacija ostvari. Za parlamentarne sisteme, kao što je Srbija, čini se da je najprimereniji tzv. model odgovorne partije (engl. *responsible party model*, e.g. Esaiasson & Holmberg 1996; Andeweg & Thomassen 2005).⁶ Ovde je ideja da građani biraju između ideološki profilisanih partija, koje javnosti predstavljaju jasne političke alternative, tako da, hipotetički, informisani građani mogu da naprave smislen izbor. Rezultat je, prema ovom modelu, podudarnost između većinskih preferencija i politike koju će sprovoditi izabrana vlast (pobedničke partije). Realizacija u praksi, naravno, manje ili više odstupa od teorijskog modela.

Ono što je naročito bitno jeste to da sadržina političkih preferencija građana ostaje nepoznata. Glasanje na izborima jeste svima dostupno, ali je istovremeno i informaciono siromašno. Ono što nakon izbora ostaje kao izvesno je broj glasova, i ko je osvojio vlast (eventualno tek nakon koalicionih sporazuma). Motivi i preferencije građanki iza tih glasova ostaju, međutim, stvar spekulacije i (politički motivisane) interpretacije.

Ipak, stavovi i preferencije *javnosti* ne moraju ostati samo predmet spekulacija. Postoji mnogo direktniji i pouzdaniji put do njih – na osnovu istraživanja javnog mnjenja.⁷ Takva istraživanja mogu da daju detaljniju i objektivniju sliku o različitim

6 „Stranke se takmiče za podršku glasača na osnovu programa koji sumiraju politike koje nameravaju da sprovedu u narednom mandatnom period [...] Na sledećim izborima, konačno, birači dobijaju priliku da vladajuću stranku ili koaliciju pozovu na odgovornost za ono što jesu i ono što nisu učinili, i zauzimaju poziciju u pogledu programa stranaka za naredni mandatni period.” (Esaiasson & Holmberg 1996: 3).

7 Ovde kada govorimo o istraživanju javnog mnjenja kao izrazu mnjenja javnosti – podrazumevamo rezultate bazirane na objektivnom, nepristrasnom, metodološki rigoroznom istraživanju. Dakle, o

stavovima i preferencijama građana, daleko bogatiju nego što to mogu sami izborni rezultati. Stranke, na primer, poznate po svojoj orijentaciji ka Evropskoj uniji, mogu da tvrde da podrška građana koju su dobili, podrazumeva ne samo podršku za članstvo u EU, nego istovremeno i podršku za članstvo u NATO-u kao nužan preduslov. Međutim, tek istraživanje javnog mnjenja (u nedostatku referenduma) može da pokaže da li je takva ekstrapolacija primerena.

Poznato je da na ishod rezultata izbora utiču razni faktori – od ideoloških orijentacija, socijalnog statusa, pa do šarma kandidata. Isto tako, na sâm izlazak na izbore utiče mnogo faktora – od osećanja dužnosti, pa do vremenskih prilika. Zbog toga je, čak i kada, kao u idealnom slučaju, partije imaju jasno formulisane programe, i nameraavaju da ih se pridržavaju u politikama koje sprovode, sami rezultati izbora daju nepotpune koordinate o stvarnim preferencijama građana.

Za političku zajednicu nije bitno samo da pojedinci mogu da izraze svoje preferencije. Važno je i da sami građani imaju uvida u stavove i preferencije drugih građana. Saznanje o rasprostranjenosti određenih stavova može da ima povratni uticaj na sopstvene stavove i da vodi njihovom učvršćivanju ili menjanju. Logično je i (i poželjno) da se pri formiranju sopstvenih stavova o politici uzima u obzir mišljenje različitih kategorija stanovništva/građanstva. Poznati su rezultati istraživanja koji ukazuju da stavovi sredine utiču na pojedince, bilo kao društveni pritisak⁸, bilo kao podatak koji daje potpuniju sliku realnosti, a time i osnovu za odmerenije donošenje političkih odluka. Recimo, poredeći svoje stavove s distribucijom stavova u populaciji, osoba može da zaključi da su njeni stavovi u stvari neuobičajeni, ili ekstremni, i da to posluži kao podstrek za formiranje umerenijih stavova.

Poznavanje javnog mnjenja je od posebne važnosti za razne političke aktere, bilo da su sociotropno ili egocentrički motivisani. Vođstvo političke partije, na primer, može da te informacije koristi potpuno instrumentalno, kao sredstvo da se osvoji veći broj glasova, ne vodeći računa o javnom dobru. Drugi akteri mogu da koriste informacije o javnom mnjenju da bi bolje uskladili svoje aktivnosti sa preferencijama (ciljanih grupa) građana, i poboljšali svoju ulogu reprezentovanja stavova svojih glasačica. Takođe, akteri mogu da zaključe da delovi javnosti nisu dovoljno dobro informisani o pojedinim pitanjima, i da je potrebno ulagati napor da bi se javno mnjenje promenilo u željenom pravcu. Uloga političkih stranaka nije samo da prosto sledi preferencije građana, nego i da utiče na stavove, i vodi javnost (na primer, engl. „representative policy leadership model“, Iversen 1994: 70).

Javne institucije takođe mogu da izvuku korist iz poznavanja stavova građanstva. Primena različitih politika, koje su usvojene na političkom nivou, često nije jednostavna. Nepoznavanje javnog mnjenja, pogrešne koncepcije o stavovima građana, mogu da otežaju primenu politika koje možda i jesu u skladu s njihovim preferencijama. U svakom slučaju, jasno je da politička zajednica ima mnogo veće šanse za napredak ako je samorefleksivna, a tu je istraživanje javnog mnjenja neophodno.

Politika se, naravno, ne može svesti na praćenje, posebno nekritičko, javnog mnjenja, čak i kada o njemu postoje objektivni podaci. Kao što je u literaturi zapaženo, to može

idealnom tipu. Javno mnjenje može da se istražuje ispitivanjem cele populacije, kao pri popisu ili referendumu. U praksi, naravno, standardna su istraživanja na uzorcima populacije.

⁸ Recimo, znanje o tome ko iz susedstva izlazi na izbore utiče na izlaznost pojedinaca (Gerber, Green & Larimer 2008).

da vodi gubljenju ideoloških identiteta partija – jer se svi rukovode „prosečnim glasačem“, zatim stvaranju tzv. *catch all* partija i slično. Iversen (1994), na primer, naglašava ulogu političkih elita kao predvodnika u formiranju novih politika. Štaviše, pojedini autori ističu da je uloga partija da utiču na glasače, i da menjaju, a ne prosto prate, javno mnjenje (npr. Holmberg 2002; Wessels 1995; Esaiasson & Holmberg 1996). Bilo da prati ili predvodi, za političke elite je korisno da imaju pouzdanu sliku o mnjenju javnosti.

Poznavanje *javnog mnjenja* ne svodi se samo na ono što se često pod time podrazumeva – prikazivanje proseka, procenata slaganja i neslaganja, i sličnih deskriptivnih pokazatelja. Deskripcija, naravno, jeste jedan od bitnih elemenata. Istraživanje javnog mnjenja, barem potencijalno, ako ne i u svakoj konkretnoj instanci, može da se posmatra kao deo naučnog procesa, gde je cilj napredak u razumevanju socijalnih i političkih fenomena koji su u fokusu istraživanja.

Nauka se, međutim, ne zadovoljava samo opisom fenomena: recimo, utvrđivanjem procenta građana koji namerava da izađe na izbore, da li je izborna namera nejednako prisutna u različitim kategorijama stanovništva, ili koliki procenat glasova pojedine partije mogu da očekuju na izborima. Nauku zanima objašnjenje fenomena. Kada se radi o izborima i glasanju, relevantna pitanja se odnose, na primer, na objašnjenje individualnih razlika u izbornoj izlaznosti. To objašnjenje može da uključi pozivanje na razlike u motivaciji, uticaj različitih eksternih faktora, kao što su karakteristike izbornog sistema, manje ili više kompleksne procedure glasanja, individualne dispozicije (na primer, politička informisanost, politička kultura) i slično. Drugo ključno pitanje izbornog procesa jeste izorno opredeljivanje – razumevanje procesa donošenja izborne odluke (za koga da se glasa), i faktora koji na taj proces utiču. U literaturi, istraživači se pozivaju na uticaj socioekonomskog položaja pojedinca, uticaj masovnih medija i izborne kampanje, ulogu ideologije, neinformisanosti, pritiska od strane vlasti i slično.

Ono što daje koordinate neophodne za snalaženje u obilju različitih ideja, pretpostavki, rezultata istraživanja, mišljenja autoriteta, jesu naučne teorije političkog ponašanja. One daju smisao konceptima i njihovim operacionalizacijama, povezuju ideje, pretpostavke, s rezultatima analiza empirijskih podataka, i omogućavaju formulisanje teorijski zasnovanih objašnjenja. Zbog toga istraživanje političkog ponašanja, uključujući i izorno ponašanje na koje se mi ovde fokusiramo, podrazumeva povezivanje empirijskih podataka, ili „činjenica“ i teorijskih modela, koncepata. Zapravo, razdvajanje empirijskih podataka i teorije je artificijelno. Teorijski kontekst daje smisao empirijskim opservacijama. Teorija vodi proces formulisanja sadržine upitnika, operacionalizacije teorijskih konstrukata. Teorija takođe vodi proces analize podataka i tumačenje rezultata. Rezultati imaju zatim povratni uticaj na teorijsku konstrukciju – razradu teorije, proširivanje, modifikaciju, odbacivanje, ili konsolidaciju.

Vodeći se ovakvim modelom naučnog istraživanja, istaknutu ulogu u ovoj knjizi imaju različite teorije izbornog ponašanja. Postavljeni istraživački problemi imaju svoj puni smisao tek u teorijskom kontekstu, kao što i rezultati dobijaju svoj puni značaj tek s obzirom na njihovu teorijsku relevantnost. Za napredak naučnog saznanja prosta akumulacija empirijskih podataka nije dovoljna. Ovim čitateljicama želimo da skrenemo pažnju na to da će na narednim stranama morati da „otpre“ kako teorijske diskusije tako i statističko detaljisanje.

1.5 Značaj ove studije

Svaki izbori su jedinstveni istorijski događaji, vezani za određeno vreme i mesto. Rezultati izbora i nivo izlaznosti se ne mogu adekvatno tumačiti ako se ne uzmu u obzir relevantne političke, društvene i istorijske okolnosti. U knjizi se bavimo analizom izbornog ponašanja u vezi sa opštim izborima održanim u Srbiji 6. maja 2012. godine. Ti izbori imaju posebni značaj iz nekoliko razloga. Radi se o izborima na kojima je došlo do radikalne političke promene, i to na miran način, u skladu sa izbornim normama. Prethodna radikalna promena se desila 2000. godine, ali tada u kontekstu masovnih demonstracija i pokušaja izborne manipulacije. Do 2000. godine, vlast se nije bitno menjala. Socijalistička partija Srbije (SPS) je bila dominantna stranka, a povremene izmene koalicionih partnera nisu bitno menjale karakter političkog konteksta. U periodu između 2000. i 2012. godine, dolazilo je do nešto značajnijih promena na izborima, ali ne do neke radikalne promene, nego više preraspodele relativne moći među partnerskim partijama iz perioda prevratne 2000. i ranije. Na izborima koji su usledili nakon 2012. opet nije dolazilo do smene vlasti i opozicije. Srpska napredna stranka (SNS) je zapravo samo sukcesivno učvršćivala svoj položaj najmasovnije stranke na srpskoj političkoj sceni. O političkom kontekstu izbora iz 2012. godine biće više reči u posebnom poglavlju. Ovde bismo samo istakli da izučavanje izbornog ponašanja na tim izborima ima dodatni značaj zbog jedinstvenog političkog značaja rezultata tih izbora.

Izbori iz 2012. godine nisu više aktuelna politička tema, bez obzira na njihov politički i istorijski značaj. Zbog toga analize predstavljene u ovoj knjizi neće privući veću pažnju onih fokusiranih na tokove dnevne politike. Svrha ovde predstavljenih analiza je naučna analiza faktora koji utiču na izlaznost i opredeljivanje na izborima u Srbiji, prvo na tim specifičnim izborima, a zatim i generalno.

Izbori nisu samo izolovane tačke u vremenu, nego komponente kontinuiranog demokratskog političkog procesa. Zbog toga rezultati istraživanja fokusiranih na specifične izbore imaju značaj koji nije ograničen samo na period tada aktuelnih izbora. Značaj konkretnih izbora je uvek određen između ostalog, i izborima pre i nakon njih. Na primer, zabeleženi nivo izlaznosti ima drugačije značenje ako se radi o uzlaznom ili silaznom trendu. Ili, nalaz da niži socioekonomski slojevi u većoj proporciji glasaju za partiju A nego za partiju B ima drugačije značenje ako je na nekim drugim izborima zapaženo da su isti slojevi tada glasali za partiju C u većoj meri. Za potpunije razumevanje izbornog ponašanja u Srbiji, poželjno bi bilo imati detaljne analize sprovedene u vezi sa svim nacionalnim izborima. Zbog toga, može se reći, podaci istraživanja javnog mnjenja o izbornom ponašanju ne zastarevaju. Prirodno je da se menjaju pitanja koja se tim podacima postavljaju, da se analize sprovode novim i inovativnim metodama, da im se pristupa iz različitih teorijskih perspektiva i slično.

O značaju kontinuiranog izučavanja izbornog ponašanja, uključujući i re-analize istorijskih izbora, govori i činjenica da se u sve većem broju zemalja ustanovljavaju tzv. 'nacionalne izborne studije', kao fundamentalni infrastrukturni naučni projekti u oblasti društvenih nauka. Osnovni zadatak tih projekata jeste organizacija i sprovođenje serije istraživanja izbornog ponašanja na nacionalnim

izborima. Po pravilu, ti podaci se arhiviraju uz obezbeđen slobodan pristup zainteresovanim istraživačicama. Sadašnje stanje nauke o izbornom ponašanju ne bi moglo biti dostignuto bez tih projekata. Može se reći da su ta istraživanja zapravo temelj na kojem se razvila, i dalje razvija, nauka o izbornom ponašanju.

Među tim projektima, najstariji i svakako najpoznatiji je ANES⁹, s neprekinutom serijom izbornih istraživanja još od 1948. godine. U Evropi, poznati su holandski DPES¹⁰ sa serijom započetom 1971. godine, švedski SNES¹¹ sa prvim istraživanjem iz 1954. godine, Norveški program izbornih istraživanja¹² započet 1956. godine, i tako dalje.

Srbija nema, za sada, sličan dugoročni projekat, niti niz koordinisanih studija nacionalnih izbora¹³. Ipak, sproveden je znatan broj istraživanja javnog mnjenja fokusiranih na političko ponašanje i izbore. Institut društvenih nauka je svakako naučna ustanova koja je tu najviše doprinela. Tu se, međutim, generalno radi o nizu *ad hoc* istraživanja, ili eventualno kraćih serija, fokusiranih na određene uže definisane teme i probleme. Rezultat toga su brojne metodološke, konceptualne i druge razlike koje otežavaju akumulaciju naučnog znanja. Jedna od karakteristika velikog broja postojećih istraživanja jeste ta da se radi o predizbornim studijama, obično motivisanih željom da se predvide rezultati izbora. Takvi podaci, međutim, ne omogućavaju proučavanje izborne *odluke* i izlaznosti, nego samo *deklarisane namere* da se (ne) izade na izbore, i glasa za određenu partiju ili kandidata. Dakle, namere, a ne aktuelnog ponašanja, što je fundamentalna razlika (e.g. Perry 1979; Rogers & Aida 2014).

Detalji o ranijim istraživanjima se navode na relevantnim mestima u narednim poglavljima. Ovde bismo dodali da uprkos brojnim ranijim istraživanjima, Srbija spada među zemlje gde su izborna istraživanja zapravo retka, ne samo u poređenju s razvijenijim (zapadnim) zemljama, nego i s većinom istočnoevropskih zemalja. Zaostajanje je primećeno davno. Ranije spomenuti Takerov (Tucker 2002) pregled izbornih istraživanja u postkomunističkoj Evropi tokom prve decenije višepartizma – pokazao je da je Srbija/Jugoslavija među najmanje proučavanim zemljama. Manje prisutne u istraživanjima bile su samo neke od bivših sovjetskih republika iz Centralne Azije i sa Kavkaza. Naša prikrivena nada je da će i ova knjiga doprineti prevazilaženju tog stanja, ne samo kao jedan izolovani prilog, nego i da će podstaći mlade istraživače da doprinesu boljem poznavanju srpskog glasača. Zbog toga, način prikazivanja materijala u ovoj knjizi ima i didaktički karakter.

9 The American National Election Studies (<https://electionstudies.org/>).

10 The Dutch Parliamentary Election Studies (DPES) (<https://www.dpes.nl/en/>).

11 The Swedish National Election Studies Program (<https://valforskning.pol.gu.se/english>).

12 The Norwegian Election Research Programme (https://nsd.no/nsddata/serier/norske_valgundersokelser_eng.html).

13 Postoje, međutim, pokušaji da se postojeći podaci na neki način sistematično uredi i arhiviraju; v. npr. <http://true-european-voter.net/Serbia>.

1.6 O metodologiji

Za naučni karakter nekog istraživanja ključan je naučni metod. U ovom slučaju, mislimo prvenstveno na metodologiju prikupljanja podataka, i metode statističke analize podataka primenjenih u ovoj knjizi. Ova studija, u poređenju sa ionako malobrojnim analizama izbornog ponašanja u Srbiji, pravi nekoliko važnih iskoraka u tom smislu. Ranije studije iz naše sredine, u kontekstu onoga što smo rekli o važnosti teorije, često su ateorijske i, još češće, barataju nalazima i zaključcima koji su statistički nedovoljno provereni (po pravilu se ne izveštava o statističkoj značajnosti razlika, povezanosti i slično). Takođe, analize su često zasnovane, kao što smo već spomenuli, na predizbornim istraživanjima i neslučajnim, uglavnom kvotnim, uzorcima. Nasuprot tome, prikupljanje podataka u ovoj studiji sprovedeno je na metodološki rigorozan način, opisan u posebnoj poglavlju. Među najbitnijim karakteristikama je sledeće:

- Radi se o slučajnom uzorku punoletnih građana Srbije.
- Istraživanje je sprovedeno uz pomoć CAPI metode, uz striktnu kontrolu kvaliteta.
- Sadržina upitnika je tako formulisana da bude ne samo prilagođena slučaju Srbije, nego i da se omogući uporedivost s drugim istraživanjima u svetu. Naime, deo upitnika je direktno preuzet iz CSES projekta; (engl. *Comparative Study of Electoral Systems* – CSES¹⁴).
- Primenjene operacionalizacije teorijskih konstrukata su primerene teorijama iz kojih su izvedeni. Drugim rečima, gde god je to bilo primereno, nastojali smo da pitanja formulišemo onako kako su ona glasila u originalnim istraživanjima, ili njihovim revizijama koje su u upotrebi u savremenim komparativnim projektima.

Knjiga obiluje prikazima rezultata statističkih analiza podataka o izbornom ponašanju. Cilj nam je pri tome bio, s jedne strane – jednostavnost analiza i intuitivni prikaz rezultata. Zbog toga tekst obiluje tabelama i grafikonima. S druge strane, nisu pravljene kompromisi u pogledu rigoroznosti analiza i primerenosti odabranih metoda problemu koji se analizira, posebno kada se radi o generalizaciji nalaza. Takav pristup je neophodan da bi se jasno razlikovali rezultati od njihovog tumačenja, zaključivanje od spekulacija. Nadamo se da smo uspostavili balans između ta dva cilja, i da će knjiga biti prijemčiva i zanimljiva i široj publici.

Da rezimiramo ono što je do sada rečeno:

- Poznavanje faktora koji utiču na izlaznost i na opredeljivanje je vrlo važno, kako za političku zajednicu, tako i za nauku.
- U knjizi se bavimo analizom izbornog ponašanja – izlaznosti i izbornog opredeljivanja – u Srbiji, na izborima održanim u maju 2012. godine.
- Izvor podataka je anketno istraživanje javnog mnjenja sprovedenog nakon tih izbora, od strane istraživača Instituta društvenih nauka (*Javno mnjenje Srbije 2012*; nadalje *JMS 2012*).
- Osnovni ciljevi studije su unapređivanje razumevanja političkog ponašanja, ispitivanje primenljivosti opštih i poznatih teorijskih modela na Srbiju, teorijska i metodološka inovativnost.

14 Više o ovom projektu može se videti na www.cses.org.

- Glavne specifičnosti ove studije su:
- Postizborna anketa – sadrži podatke o glasanju, a ne o nameri glasanja.
- Analiza problema u teorijskom kontekstu.
- Metodološka rigoroznost.
- Implicitna komparativna perspektiva (saradnja sa projektom CSES).

1.7 Pregled sadržaja knjige

Opremljeni, s jedne strane teorijskim i analitičkim alatima, a s druge metodološki rigorozno prikupljenim podacima, krećemo kroz ovu knjigu ka boljem i potpunijem razumevanju izbornog ponašanja u Srbiji. Bavimo se dvama fundamentalnim aspektima izbornog ponašanja: izbornom izlaznošću i izbornim opredeljivanjem. Prvi se odnosi na analizu faktora koji (mogu da) utiču na individualne razlike u izornoj izlaznosti, to jest modelima koji mogu da objasne razlike u verovatnoći izlaska na izbore. Drugi se odnosi na faktore koji objašnjavaju izbor partije za koju pojedinka glasa.

Pored ovog uvodnog dela, knjiga sadrži još pet poglavlja. Prvo naredno poglavlje sadrži prikaz primenjene metodologije. Tu se iznose detalji o konstrukciji uzorka ispitanika, metodu prikupljanja podataka, kao i o sadržini upitnika. Naredno poglavlje predstavlja osnovne crte političkog konteksta u Srbiji u periodu izbora 2012. godine. Govori se o sadržini političkih i ideoloških dimenzija koje su razlikovale glavne blokove suprotstavljenih stranaka, o opštijim faktorima koji su mogli uticati na nivo izlaznosti i slično. Nakon toga slede dva glavna i najobimnija poglavlja koja se odnose na glavne teme ove knjige: izbornu izlaznost i izorno opredeljivanje. Poglavlja imaju sličnu strukturu. U oba slučaja, analize započinju prikazom ranijih istraživanja i diskusijom teorijskih modela koji sugerišu strukturu analiza koje zatim slede. Tu se radi o specifikaciji relevantnih konceptata i varijabli koje iz njih slede, kao i njihove uloge u objašnjenju istraživanog fenomena. Uticaj odabranih varijabli na izlaznost i opredeljivanje se prvo analizira pojedinačno, a zatim u okviru kompleksnih modela, koji odgovaraju određenim teorijskim pristupima. Analize završavaju diskusijom utvrđenih rezultata.

U poslednjem poglavlju rezimiramo rezultate istraživanja. Rezultati se diskutuju, s jedne strane, u svetlu širih teorijskih modela, a zatim i u svetlu implikacija za kvalitet izbornog procesa i demokratije u Srbiji, s druge.

2. Metodologija istraživanja javnog mnjenja

Empirijsku osnovu ove studije o izbornoj participaciji i orijentaciji, kao što smo to u uvodnom delu već više puta naglasili, čini istraživanje javnog mnjenja sprovedeno nakon majskih izbora 2012. godine na reprezentativnom uzorku punoletnih građana Srbije. Ukratko ćemo se osvrnuti na najvažnije elemente primenjene metodologije.

Javno mnjenje Srbije 2012. (JMS 2012) – opsežna je postizborna studija javnog mnjenja, koja omogućava obuhvatnu analizu faktora koji utiču na individualne varijacije u izbornom ponašanju. Anketa je sprovedena krajem 2012. i početkom 2013. godine, u periodu nakon majskih izbora 2012. godine. U upitnik su bile uključene varijable koje omogućavaju analizu političkog ponašanja iz političkog, sociološkog i socijalno-psihološkog ugla.

Jedna od ključnih odlika ove ankete jeste ta da se radi o izbornom istraživanju – od ispitnica je traženo da se prisete svog aktuelnog ponašanja na izborima održanim u kratkom periodu pre ankete. Dakle, izveštava se o sopstvenom ponašanju. Pošto je između izbora i ankete prošlo relativno kratko vreme, očekuje se da će prisećanje biti tačno, to jest da efekat zaboravljanja neće bitno ugroziti pouzdanost prikupljenih podataka. U mnogim istraživanjima političkog ponašanja, međutim, ispitanicima se postavlja pitanje o nameri da glasaju na dolazećim izborima (ako se u bliskoj budućnosti održavaju izbori), ili o hipotetičkim izborima („kad bi sledeće nedelje bili izbori [...]“). Predizborne studije mogu da pomognu u nastojanju da se prognozira glasanje na izborima i uvid u efekte predizborne kampanje pre samog čina glasanja. Postizborne studije su u mnogo boljem položaju da pomognu u razumevanju determinanti izlaznosti i glasačkog opredeljivanja, pošto su se (ne)izlazak na izbore i glasanje (ili apstinencija) već odigrali. Postizborno istraživanje omogućava uvid u razloge, motive, uzroke ispitaničinog postupanja na izborima. Predizborne studije mogu da ispituju šta će ispitanica verovatno da uradi. Postizborno istraživanje je u prednosti jer se tada zna šta se zapravo odigralo. Nije stoga iznenađujuće da mnoga metodološka istraživanja pokazuju da zaista postoje znatne razlike između namere da se glasa i izveštavanja o onome što se zaista odigralo (e.g. Perry 1979; Richards & Aida 2014). Rodžers i Aida, na primer, izveštavaju da znatan broj ispitanika koji kažu da će glasati zapravo ne glasaju, ali i da znatan broj onih koji nameravaju da ne glasaju, u stvari glasa (*Ibid.*).

Naravno, i postizborna istraživanja imaju svoje specifične probleme. Možda je najpoznatiji problem precenjivanje izlaznosti – obično ankete pokazuju izlaznost višu nego u realnosti (Traugott & Katosh 1979; Karp & Brockington 2005). Razlozi su višestruki, a među najvažnijima su veća zastupljenost glasača u samom uzorku, i pogrešno izveštavanje jednog dela izbornih apstinenta. Olakšavajuća okolnost jeste to da je uticaj precenjene izlaznosti na procenu efekata različitih varijabli relativno mali (e.g. Cassel 2003).

2.1 Upitnik i varijable

Anketnim istraživanjem prikupljen je širok spektar podataka, ali je njegov poseban fokus bio na političkom ponašanju u najopštijem smislu. Odluke o specifičnom fokusu istraživanja javnog mnjenja i konkretnom sadržaju korišćenog upitnika donete su u saradnji glavnih istraživača koji su rukovodili čitavim procesom¹⁵. Tamo gde je to bilo moguće, korišćena su pitanja koja su već više puta validirana u drugim studijama, poput *The American National Election Studies*, *The British Election Studies*, *The British Social Attitudes Survey*, *The Canadian Election Studies*, *The Comparative Study of Electoral Systems*, *The Croatian Election Study*, *The European Social Survey*, *The Indonesia Election Study*, *The New Zealand Election Study* i *The World Values Survey*. Upitnik je uključivao i poseban odeljak o izbornoj reformi kao i Modul 4 Komparativne studije izbornih sistema (engl. Comparative Study of Electoral Systems – CSES¹⁶). Osnovna svrha ove procedure bila je da se omogući uporedivost podataka dobijenih ovim istraživanjem s podacima dobijenim u drugim sredinama i da se samim tim dobijeni nalazi posmatraju i u komparativnoj perspektivi.

Upitnik je bio obiman i organizovan oko nekoliko većih tema. Jedna od glavnih oblasti pokrivenih upitnikom jeste evaluacija, odnosno zadovoljstvo političkim sistemom i postignućima demokratije i demokratskih institucija u Srbiji. Građani su pitani o percepciji političke reprezentativnosti (i postignućima partija i lidera u tom smislu), odgovornosti političkih aktera, prijemčivosti sistema za zahteve građana, legitimnosti zvaničnih izbornih rezultata i slično. Osim toga, ispitivano je poimanje demokratije među građanima Srbije, njihova evaluacija alternativnih političkih sistema, ali i demokratije u drugim državama.

Centralnu temu ove studije, međutim, predstavlja izborna ponašanja građana Srbije. Građanke su upitane o različitim i brojnim aspektima izbornog ponašanja: participaciji i izbornoj orijentaciji na parlamentarnim i predsedničkim izborima 2012. i 2008. godine, simpatisanju političkih partija i lidera, partijskoj identifikaciji, praćenju političke kampanje, političkom interesovanju, političkom komuniciranju i političkom znanju. Povrh toga, ispitivan je i veći broj ideoloških varijabli (pozicioniranje na skali levo-desno, ideološka samoidentifikacija), ekonomskih evaluacija, kao i niz relevantnih sindroma stavova i politički relevantnih dispozicija (autoritarnost, nacionalizam, politička tolerancija)¹⁷.

U upitnik je takođe uključen i niz uobičajenih socioekonomskih i demografskih varijabli, kao što su godina rođenja, pol, stepen obrazovanja, religioznost, nivo urbanizacije mesta stanovanja i slično. Za razliku od tipičnih istraživanja javnog mnjenja koja se fokusiraju na dnevno-politička pitanja i/ili predikciju izbornih rezultata i stoga imaju ograničenu upotrebljivost u naučne svrhe, *JMS 2012.* je usmeren na koncepte i operacionalizacije koje imaju i teorijsku relevantnost.

15 Bojan Todosijević, Institut društvenih nauka; Dejvid Huel (David Howell), Centar za političke studije Univerziteta u Mičigenu; Altin Ilirjani, USAID.

16 Više o ovom projektu na www.cses.org.

17 Pri izlaganju rezultata istraživanja biće više reči o operacionalizaciji varijabli i konkretnom sadržaju pitanja.

2.2 Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku punoletnih građana Srbije. U te svrhe konstruisan je višestepni slučajni uzorak. Konstruisani uzorak zasnovan je na spisku adresa domaćinstava koji su pribavljeni u saradnji s preduzećem Pošta Srbije, koje se duži niz godina bavi kreiranjem sveobuhvatne nacionalne baze poštanskih adresa, iz koje je dobijen i uzorak za ovu studiju.

Za svaku adresu u bazi podataka Pošte Srbije, uneti su različiti geografski indikatori, kao što je opština, naselje, reon. Pošta Srbije dodatno unosi geografski region po imenu Reon, za svaku adresu na teritoriji Republike (Reon je tipično teritorija u nadležnosti jednog poštara). Da bi se postigao željeni nivo klasterizacije, baza podataka je reorganizovana tako da prikazuje kombinaciju Naselja i Reona, koja je u daljoj proceduri uzorkovanja nazvana Linija. Razlog za korišćenje Linije umesto Reona u prvom koraku selekcije jeste taj da bi se smanjio, i učinio manje varijabilan, broj stanovnika po odabranoj geografskoj jedinici. U prvom koraku selekcije, metodom slučajnog izbora je odabrano 150 Linija iz početne baze podataka.

Za potrebe narednog koraka u selekciji, za svaku od tih 150 Linija, Pošta Srbije je dostavila sve adrese iz pripadajućih PAK-ova (PAK – poštanski adresni kod) s negativnim identifikacionim brojem i to samo za rezidencijalne adrese.¹⁸ Rezultat tog postupka je skup od 19.574 adresa koje su poslužile kao okvir za selekciju domaćinstava. Za približno polovinu adresa bila je dostupna i precizna geografska lokacija; osim toga, bila je dostupna i informacija o broju domaćinstava po adresi (npr. u stambenoj zgradi na istoj adresi ima veći broj domaćinstava). Na osnovu toga, listu adresa bilo je moguće pretvoriti u listu domaćinstava¹⁹.

U narednom koraku, metodom slučajnog izbora, odabrano je 3.455 domaćinstava (od kojih 155 predstavlja naknadno dodati uzorak radi povećanja broja popunjenih anketa u određenim oblastima s posebno visokom stopom odbijanja učešća u anketi) koja su se našla u uzorku, na osnovu čega se moglo očekivati približno 1.800 kompletiranih intervjua. U poslednjem koraku, u svakom domaćinstvu je, od svih punoletnih osoba koje žive u tom domaćinstvu, slučajno odabrana ona koja će ući u uzorak. Za izbor ispitanice u domaćinstvu, primenjen je softverski generator slučajnih brojeva.

Ukupno je anketiran 1.601 ispitanik (ponderisana stopa odgovora iznosi 50,1%). Nakon eliminisanja slučajeva koji nisu prošli validaciju, ukupni neponderisani broj validnih popunjenih anketa je $N=1.568$. Da bi se korigovala nejednaka verovatnoća uzorkovanja koja proizilazi iz dizajna uzorkovanja, konstruisan je adekvatni ponder. Taj ponder kompenzuje dodatni uzorak iz oblasti s niskim učešćem (155 slučajeva), i nejednaku veličinu domaćinstva. Odstupanja u strukturi uzorka po relevantnim sociodemografskim kriterijumima u odnosu na populacione parametre korigovana su

18 Unapred je bilo moguće razlikovati adrese domaćinstva od adresa pravnih lica, preduzeća i sl. Takođe, institucije (škole, zatvori i sl.) unapred su bile isključene iz selekcionog procesa.

19 Bilo je, naravno, nekih nepredviđenih okolnosti i problema u realizaciji uzorka. Mnoga domaćinstva nisu imala kućni broj ili nije bio unapred poznat broj domaćinstava na toj adresi; u takvim situacijama su domaćinstva najpre pobrojana i numerisana, a potom je potreban broj domaćinstava metodom slučajnog izbora odabran za intervjuisanje. Adrese u određenim geografskim oblastima nisu bile tačne ili precizne, naročito u ruralnim delovima, što je zahtevalo mapiranje, numerisanje i, ponovo, slučajan izbor konkretnog domaćinstva (mapiranje je ponekad bilo moguće na osnovu satelitskih mapa koje poseduje Pošta ili druge relevantne institucije u Srbiji, recimo Republički geodetski zavod).

demografskim ponderom. U analizama prikazanim u ovom radu, koristi se kombinovani ponder, koji kompenzuje i za nejednaku verovatnoću uzorkovanja, i za demografska odstupanja. O geografskoj disperziji uzorka govori činjenica da se u uzorku našlo ispitanika iz 86 opština.

2.3 Tok i uslovi ispitivanja

Terensko istraživanje obavio je Ipsos Strategic Marketing iz Beograda, u saradnji sa istraživačima koji su rukovodili čitavim procesom. Anketiranje je obavljeno putem individualnih, „licem u lice“ i kompjuterski sprovedenih intervjua (tzv. CAPI – *Computer assisted personal interviewing* metod). Svi intervjui su obavljeni u domaćinstvu ispitanika i na maternjem jeziku ispitanika (korišćene su verzije upitnika na srpskom, albanskom i mađarskom jeziku). Pre sprovođenja glavnog istraživanja, upitnik je primenjen u pilot istraživanju na manjem broju ispitanika, potom je programiran za CAPI korišćenje, a njegovo zadavanje „uvežbavano“ na trening sesijama koje su održane u većim gradovima Srbije sa anketarima koji su ga kasnije koristili. Anketari su imali zadatak da se, ukoliko ne uspostave inicijalni kontakt u odabranom domaćinstvu ili odabrana osoba trenutno nije kod kuće, na jednu istu adresu vraćaju više puta (maksimalno četiri puta). Kako bi se podstaklo prihvatanje učešća u anketi, uveden je i podsticaj u vidu pakovanja kafe, koji je svakom ispitaniku davan na kraju intervjua u znak zahvalnosti za učešće.

Prikupljanje podataka započelo je nekoliko meseci nakon izbora i trajalo je od 21. decembra 2012. do 10. februara 2013. Tokom anketiranja, aktivno je praćena situacija na terenu, broj završenih intervjua u toku dana, stopa odgovora u različitim delovima Srbije, razlozi odbijanja itd. – na osnovu čega su vršene određene intervencije i korekcije koje su za cilj imale očuvanje reprezentativnosti i uvećanje stepena prihvatanja učešća u anketi.

Nakon završetka anketiranja približno četvrtina domaćinstava iz ukupnog uzorka adresa (26% od ukupnog uzorka domaćinstava, što je oko 50% od svih kompletiranih intervjua) – ponovo je kontaktirana kako bi proces anketiranja bio verifikovan. Najveći deo ponovnih kontakata uspostavljen je telefonom, ali jedan deo i uživo. Proces verifikacije ogledao se u proveru doslednosti pridržavanja procedure uzorkovanja ispitanika od strane anketara, kratkom intervjuisanju članova domaćinstva o njihovim iskustvima i proveru odgovora koji su dali na nekoliko pitanja koja su bila deo korišćenog upitnika. „Sumnjivi“ intervjui identifikovani na taj način su ili odstranjeni iz baze podataka ili je za njih obezbeđena adekvatna zamena (novi anketar, ispitanik i intervju).

Na kraju, napominjemo da su ovi podaci (*JMS 2012*) javno dostupni. Podaci, to jest varijable koje pripadaju CSES Modulu 4, dostupni su na CSES internet stranici (www.cses.org). Kompletni podaci istraživanja *JMS 2012*. – dostupni su kod Instituta društvenih nauka.

3. Politički kontekst izbora 2012. godine

Parlamentarni izbori u Srbiji održani su 6. maja 2012. godine. Bili su to, od uspostavljanja višepartijskog sistema, deveti po redu održani parlamentarni izbori i tek treći redovni. Raspisani su nakon četvorogodišnjeg mandata Vlade koju su formirale lista „Za evropsku Srbiju“ (DS, G17+, SPO), SPS, PUPS i stranke nacionalnih manjina, i na čijem čelu je bio Mirko Cvetković (prethodni parlamentarni izbori održani su 11. maja 2008. godine). Izbore je raspisao tadašnji predsednik Srbije, Boris Tadić, 13. marta iste godine. Istovremeno sa izborom narodnih poslanika, održani su i privremeni izbori za predsednika Republike²⁰, kao i lokalni izbori.

Izbori su održani u situaciji velikih ekonomskih turbulencija i negativnih trendova. Svetska ekonomska kriza, koja je započela 2008. godine, imala je svog odjeka i po hronično problematičnu srpsku ekonomiju. Iako su se u početku s najviših državnih pozicija mogle čuti ideje da svetska ekonomska kriza može biti razvojna šansa za Srbiju²¹, ubrzo se pokazalo da su takve prognoze nerealno optimistične i u neskladu s realnim ekonomskim parametrima. Između dva izborna ciklusa došlo je do porasta stope nezaposlenosti (sa 13,6% na 25,5% u drugom kvartalu 2012), uvećanja javnog duga (sa oko 29% na 56% BDP-a) i pada prosečne zarade (sa 402 na 363 evra) (Prašćević 2013:19, Tabela 1). Sve to imalo je odjeka na teme, ali i na karakter kampanje koje su stranke i koalicije vodile, kao i na predizborna obećanja koja su davana (Jovanović 2012a, 2012b; Jovanović 2018).²²

3.1 Kampanja

Kampanja je započeta kao tematska i u njoj je dominiralo nekoliko tema. U predizbornim platformama svake političke partije/koalicije važno mesto zauzimale su teme koje se s njima u javnom diskursu te partije često povezuju. Tako se, na primer, DSS zalagao za političku i vojnu neutralnost, SPS za veći državni intervencionizam u ekonomiji, a LDP za bezuslovan nastavak evrointegracija i preispitivanje energetskog sporazuma s Rusijom. Osim što je izborna ponuda bila šarolika, mada ne i dovoljno distinktivna (Stojiljković 2012), druga važna karakteristika kampanje jeste zapravo

20 Boris Tadić je 5. aprila 2012. godine podneo ostavku na mesto predsednika Republike, time skrativši svoj petogodišnji mandat i omogućivši istovremeno održavanje predsedničkih i parlamentarnih izbora.

21 „Srbija iz ove velike svetske finansijske krize izlazi neokrnjena, jedna smo od retkih država koja nije morala da potroši nijedan dinar za spasavanje finansijskih institucija. S druge strane, pokazalo se da je naša restriktivna monetarna politika postojana zaštita od ulaska kriza poput aktuelne.“ (Mladan Dinkić, tadašnji ministar ekonomije i regionalnog razvoja, *Dnevnik RTS*, 16. 10. 2008. godine).

22 Mada, prema rezultatima Stojanovićeve (2014) analize, srpske glasače ne karakteriše ekonomski tip glasanja.

dominacija socijalno-ekonomskih tema, kao što su borba protiv siromaštva, očuvanje radnih mesta, smanjenje javnog duga, itd. Već to je, moglo bi se reći, *differentia specifica* izbora održanih 2012. u odnosu na one prethodne, održane 2008. godine, kada je podela na proevropske i antievropske blokove imala važnu ulogu, a sami izbori, posebno oni predsednički, svojevrsni referendumski karakter za/protiv EU.

Povrh toga, pozivanje na borbu protiv korupcije i kriminala imalo je veoma važnu ulogu, naročito kod tada glavne opozicione stranke, SNS, koja je ovoj temi posvetila najviše pažnje. Prema Spasojeviću, na primer, „Najvažnija tema u SNS kampanji je, bez dileme, korupcija kojom se objedinjuje nezadovoljstvo biračkog tela SNS ishodom tranzicije [...] Ključni argument u kampanji je da je postpetooktobarska vlast korumpirana i da se obogatila na račun naroda.“ (Spasojević 2017: 82; v. i Stojiljković & Spasojević 2018). U sličnom tonu je i Slavujevićeva ocena da „SNS gradi podršku na opštem difuznom nezadovoljstvu građana stanjem u društvu i vlašću.“ (Slavujević 2012: 32; v. i Goati 2015).

O temi koja je bila od presudne važnosti na prethodnim izborima, Evropskoj uniji, bilo je posvećeno zanemarljivo malo pažnje. Štaviše, prema Jovanoviću, „Upadljivo je potiskivanje krupnih državnih i nacionalnih tema u drugi plan: rešavanje statusa Kosova i Metohije, zaštita i podrška Republici Srpskoj, briga za zaštitu prava srpske nacionalne manjine u državama nastalim na tlu bivše Jugoslavije.“ (Jovanović 2012b: 15).

Kampanja je, međutim, vrlo rano postala personalizovana i liderska (Atlagić 2012; Slavujević 2012; Klačar 2012), s presudnim naglaskom na određenim karakteristikama imidža partija i kandidata, negativna, a kasnije i „prljava“ (Slavujević 2012). Kulminacija toga bile su optužbe o izbornoj krađi s kojima je SNS izašla u javnost neposredno nakon održavanja parlamentarnih izbora i između dva kruga predsedničkih izbora²³. Bila je to, takođe, kampanja koju je do tada karakterisala najintenzivnija terenska aktivnost, čemu su doprinela i uvedena ograničenja u pogledu zakupa televizijskog vremena, kao i mobilizacija putem Interneta i društvenih mreža (Slavujević 2012). S druge strane, grupa okupljena oko inicijative MI7 pokreće kampanju „belih listića“, škrabanja glasačkih listića kao izraza građanske neposlušnosti, što zadobija značajnu pažnju u javnosti i pridobija naklonost nekih javnih ličnosti. Ova kampanja kasnije često biva optuživana za rezultate parlamentarnih i posebno predsedničkih izbora.²⁴

Do raspisivanja parlamentarnih izbora 2012. godine, SNS, formiran u međuisbornom periodu, praktično je zauzeo jednu od vodećih uloga u političkom životu Srbije i mesto glavne opozicione stranke. Gotovo sve agencije za istraživanje javnog mnjenja koje su radile anketna istraživanja pred izbore 2012. godine, predviđale su da će upravo koalicija okupljena oko SNS osvojiti najviše glasova na predstojećim izborima.

23 Tadašnji predsednik stranke, Tomislav Nikolić je jednom prilikom okupljenim novinarima pokazao nekoliko džakova glasačkih listića (oko 3000 listića) koji su, po njegovim rečima, nađeni u kontejneru, bačeni i zamenjeni drugim listićima. Nikada nije otkriveno gde su bačeni glasački listići navodno pronađeni. Sumnjama u regularnost izbora pridružile su se i još neke stranke, poput Saveza vojvođanskih Madara i pokreta Dveri.

24 „Naprotiv, sada je zabeleženo veoma aktivno učešće intelektualnih krugova na kritici izbora koja se odvijala putem kampanje „belih listića“ što je svakako u određenoj meri uticalo na jedan broj birača da 6. maja ne iskoriste biračko pravo.“ (Jovanović 2012a: 23). „I broj nevažećih listića je povećan za oko 100.000 u odnosu na prethodni izborni ciklus 2008. godine. Imajući u vidu malu razliku među favoritima to nije mali broj bačenih glasova. Ukupno 374.000 glasova čini kontingent onih koji su popunili nevažeći glasački listić ili nisu izašli na birališta u ovom izbornom ciklusu iako su biračko pravo koristili 2008. godine, što čini više od 8% glasova u odnosu na ukupan broj glasalih.“ (Jovanović 2012b: 21).

3.2 Rezultati izbora

U takvim okolnostima je na parlamentarnim izborima učestvovalo ukupno 18 izbornih lista. Na izborima je glasalo 3.912,904 birača (57,80% upisanih u birački spisak) (Tabela 1). Najveći broj glasova na izborima osvojila je koalicija okupljena oko SNS (24,04%), a potom koalicija okupljena oko DS (22,06%). Potom slede koalicija okupljena oko SPS (14,51%), DSS (6,99%), koalicija Preokret (6,53%) i URS (5,51%). Mandate su još osvojile i manjinske stranke za koje važi tzv. prirodni cenzus.

Tabela 3-1. Rezultati parlamentarnih izbora održanih 6. maja 2012. godine

Izborna lista	Broj glasova	Procenat važećih glasova	Broj osvojenih mandata
Pokrenimo Srbiju – Tomislav Nikolić	940.659	24,04%	73
Izbor za bolji život – Boris Tadić	863.294	22,06%	67
Ivica Dačić – SPS-PUPS-JS	567.689	14,51%	44
Demokratska stranka Srbije – Vojislav Koštunica	273.532	6,99%	21
Čedomir Jovanović – Preokret	255.546	6,53%	19
Ujedinjeni regioni Srbije – Mladan Dinkić	215.666	5,51%	16
Savez vojvodanskih Madara – Istvan Pastor ^M	68.323	1,75%	5
Stranka demokratske akcije Sandžaka – dr Sulejman Ugljanin ^M	27.708	0,71%	2
Sve zajedno – BDZ, GSM, DZH, DZVM, Slovačka stranka – Emir Elfić ^M	24.993	0,64%	1
Nijedan od ponuđenih odgovora ^M	22.905	0,59%	1
Koalicija Albanaca Preševske doline ^M	13.384	0,34%	1
Srpska radikalna stranka – dr Vojislav Šešelj	180.558	4,61%	-
Dveri za život Srbije	169.590	4,33%	-
Pokret radnika i seljaka	57.199	1,46%	-
Komunistička partija – Josip Broz	28.977	0,74%	-
Socijaldemokratski savez – Nebojša Leković	16.572	0,42%	-
Reformistička stranka – prof. dr Milan Višnjić	8.867	0,23%	-
Crnogorska partija – Nenad Stevović ^M	3.855	0,10%	-
Nevažeći listići	170.995	4,37%	-
Ukupno	3.910.312	100%	250

Izvor: Republička izborna komisija. ^M – Manjinske stranke za koje važi tzv. prirodni cenzus.

Formalno gledano, najveći gubitnik parlamentarnih izbora 2012. godine bio je SRS. Na izborima održanim 2008. godine, SRS je osvojio milion glasova više nego na izborima 2012. godine, i bio drugoplasirana stranka. Nakon izbora 2012. godine, SRS ostaje ispod cenzusa i postaje vanparlamentarna stranka. Naravno, razlog za to je politički raskol unutar SRS²⁵, a rezultat je činjenica da je SNS privukao najveći deo partijskog kadra, ali i birača SRS.

25 Politički sukob Vojislava Šešelja i Tomislava Nikolića rezultirao je formiranjem poslaničkog kluba „Napred Srbijo“, a potom i Srpske napredne stranke, nekoliko meseci nakon izbora 2008. godine.

I većina drugih glavnih političkih aktera je na izborima 2012. godine osvojila manji broj glasova nego 2008. i to važi za DS (gubitak od pola miliona glasova), DSS i LDP. SPS je, s druge strane, profitirao, osvojivši 200.000 glasova više²⁶, što je podatak od posebne važnosti imajući u vidu da je SPS učestvovao u vladi Mirka Cvetkovića i imao važnu ulogu u njenom radu²⁷. To se, prirodno, odrazilo i na broj osvojenih mandata u republičkom Parlamentu i na bitno drugačiju preraspodelu političke moći.

Na paralelno održanim predsedničkim izborima, građani su se u prvom krugu opredeljivali za jednog od 12 kandidata. Najveći broj glasova i prolaz u drugi krug glasova osvojila su dva kandidata: Boris Tadić, dotadašnji predsednik Republike i kandidat koalicije okupljene oko DS (25,31%) i Tomislav Nikolić, tadašnji predsednik SNS (25,05%) (Tabela 2). Nešto više od 10.000 glasova delilo je izborni rezultat ova dva kandidata u prvom krugu.

Tabela 3-2. Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 2012. godine

Ime i prezime kandidata	Naziv predlagača (politička stranka, koalicija političkih stranaka, grupa građana)	Prvi krug		Drugi krug	
		Broj glasova	%	Broj glasova	%
Boris Tadić	Izbor za bolji život	989.454	25,31	1.481.952	47,31
Tomislav Nikolić	Srpska napredna stranka	979.216	25,05	1.552.063	49,54
Ivica Dačić	Socijalistička partija Srbije (SPS), Partija ujedinjenih penzionera Srbije (PUPS), Jedinstvena Srbija (JS)	556.013	14,23		
Vojislav Koštunica	Demokratska stranka Srbije	290.861	7,44		
Zoran Stanković	Ujedinjeni regioni Srbije	257.054	6,58		
Čedomir Jovanović	Preokret Liberalno demokratska partija, Srpski pokret obnove, Socijaldemokratska unija, Bogata Srbija, Vojvodanska partija, Demokratska partija Sandžaka, Zelena ekološka partija - zeleni, Partija Bugara Srbije	196.668	5,03		
Jadranka Šešelj	Srpska radikalna stranka	147.793	3,78		
Vladan Glišić	Grupa građana "Dveri"	108.303	2,77		
Ištvan Pastor	Savez vojvodanskih Mađara	63.420	1,62		
Prof. dr Zoran Dragišić	Grupa građana Pokret radnika i seljaka	60.116	1,54		
Muamer Zukorlić	Grupa građana	54.492	1,39		
Danica Grujičić	Socijaldemokratski savez	30.602	0,78		
Ukupno		3.908.652	57,73	3.132.679	46,26

Izvor: Republička izborna komisija.

26 Ova poređenja su samo uslovna jer sastav predizbornih koalicija na izborima 2008. i 2012. godine nije identičan. Tadašnji G17+, na primer, koji je u međuvremenu postao URS, na izbore 2012. godine izašao je samostalno, dok je na izborima 2008. učestvovao u sklopu predizborne koalicije sa DS.

27 Predsednik SPS, Ivica Dačić, je, recimo, bio zamenik predsednika Vlade i ministar unutrašnjih poslova u Vladi Mirka Cvetkovića.

U drugom krugu predsedničkih izbora, održanom 20. maja iste godine, koji je obeležila značajno niža izlaznost birača nego u prvom krugu, Tomislav Nikolić osvaja više glasova (49,54%) od Borisa Tadića (47,31%) i postaje novi predsednik Republike.

Nakon parlamentarnih izbora, pregovori o formiranju nove Vlade trajali su nešto više od dva meseca i doveli su do dogovora između koalicije okupljene oko SNS, SPS-PUPS-JS i URS (uz neke predstavnike manjina). Na poziciju premijera nove vlade postavljen je lider SPS, Ivica Dačić.

Novi, deseti po redu i vanredni parlamentarni izbori usledili su nepune dve godine nakon formiranja Vlade (održani su 16. marta 2014. godine). Na njima su dodatno iskristalizovani trendovi promene raspoloženja unutar biračkog tela registrovani 2012. godine, pre svega činjenica o dominaciji SNS u političkom životu Srbije. Iako su ti izbori održani u sličnim društveno-političkim okolnostima kao i oni 2012. godine, SNS je učvrstila svoju vlast osvojivši duplo više glasova (1.736.920) i mandata u Republičkoj skupštini (158 mandata). Ubrzo nakon izbora 2012. godine dolazi do raskola u doskoro vladajućoj DS koja je na izborima 2014. godine nastupila u „dve kolone:“ koaliciju „Sa Demokratskom strankom za demokratsku Srbiju“ predvodio je DS (na čelu s novim predsednikom Draganom Đilasom), dok je doskorašnji predsednik DS, Boris Tadić, formirao Novu demokratsku stranku – Zeleni, koja je na izbore izašla u koaliciji sa LSV i još nekoliko manjih i manjinskih stranaka. Ispod cenzusa ostaju: DSS, URS i LDP.

Narednih nekoliko nacionalnih izbora posvedočilo je o izbornoj dominaciji SNS-a. Na parlamentarnim izborima 2016. godine, koalicija okupljena oko SNS-a osvojila je oko 48% glasova, dok je koalicija oko SPS-a osvojila dodatnih 11% glasova. Na taj način je osigurana dominantna većina u parlamentu za ovu grupaciju partija. Na predsedničkim izborima aprila 2017. godine, pobjedu je odneo Aleksandar Vučić, kandidat koalicije oko SNS-a, i to u prvom krugu (osvojenih oko 55% glasova). Dakle, nakon izbora 2012. godine nije više bilo radikalnih promena.

3.3 Značaj izbora 2012. godine

Poslednje tri decenije višepartizma u Srbiji karakterišu tri ključna, prelomna izborna događaja, i tri perioda izvesne političke/izborne stabilnosti. Prvi događaj je, naravno, samo uvođenje višepartijske demokratije i sprovođenje prvih (relativno) slobodnih izbora, 9. decembra 1990. godine. Time je započeo prvi period, obeležen dominacijom SPS-a pod vođstvom Slobodana Miloševića. O stepenu te dominacije govori činjenica da je u tom prvom višestranačkom parlamentu pobjednička Socijalistička partija Srbije imala deset puta više poslanika nego drugoplasirani Srpski pokret obnove (SPO) Vuka Draškovića (194 naspram 19). Prvi period se završava prelomnim parlamentarnim i predsedničkim izborima 2000. godine.

Takozvana Buldožer revolucija označava politički prelom, i nastupanje perioda pod dominantnim uticajem (mada mnogo manje dominantnim nego period SPS-a) partija iz tzv. demokratskog bloka, prvenstveno DS i DSS. Znatno broje glasača koji je ranije glasao za SPS daje podršku partijama iz DOS-a. Ovaj period označava napredak u konsolidaciji demokratskih institucija sistema i međunarodnoj reintegraciji Srbije, ali i teškoće u postizanju ekonomskog napretka, i održavanje politički zasnovane korupcije.

Drugi period se završava upravo izborima 2012. godine, koji označava pad glasačke podrške za DS i njima bliske partije, i rast podrške za SNS. Dolazi do druge velike preorijentacije glasačkog tela, ovog puta iz DS ka SNS ili ka izbornoj apstinenciji. Ti izbori su označili kraj decenijske vladavine „demokratskih snaga“ u Srbiji i dolazak na vlast partija i koalicija koje su, s jedne strane obeležile politički život Srbije devedesetih godina 20. veka, ali, s druge strane, u bitno reformisanom izdanju. Na primer, „proevropska orijentacija“ postaje bitna karakteristika retorike SNS-a. Takođe, za razliku od perioda tokom 1990-ih, vladavina SNS-a uživa značajnu međunarodnu podršku. Zbog toga se ti izbori mogu smatrati ključnim izborima nakon promene režima 2000, i zbog toga njihova analiza ima poseban značaj za razumevanje izbornih procesa u Srbiji.

Izbori održani 2012. godine aktualizovali su niz otvorenih pitanja u pogledu srpskog političkog života: „prelivanja“ unutar biračkog tela (nagli pad podrške nekima i, opet, nagli rast podrške nekih drugih partija/koalicija), pitanje osnovnih političkih podela unutar biračkog tela i među političkim elitama, navodne discipline određenih grupa birača itd. Stoga, iako su iz današnje perspektive opšti izbori održani 2012. godine već stvar političke prošlosti, oni, više nego bilo koji drugi izbori u Srbiji 21. veka otvaraju važna istraživačka pitanja koja nemaju samo aktuelno-politički, već i naučni karakter. U relativno nestabilnim političkim okolnostima koje karakterišu modernu političku istoriju Srbije, pokušaj da se u izbornim preferencijama glasačkog tela registruju izvesne pravilnosti, da se one objasne manjim brojem u literaturi isticanih relevantnih činilaca i modela jeste samo po sebi zametan posao i naučno vredan poduhvat. Poznavanje činilaca koji utiču na izlaznost i na opredeljivanje je veoma važno kako u heurističkom, tako i u praktičnom smislu. Stavljanje političkog ponašanja građana Srbije u kontekst teorijski zasnovanih modela, komparativnu perspektivu ili korpus dosadašnjih saznanja iz naše sredine, omogućava da se, s jedne strane, bolje razumeju osnove političkog života i demokratski proces u Srbiji, ali i da se on, s druge strane, poboljša: da se na participaciju podstakne što više građana i da se time osigura što šira i potpunija reprezentacija interesa različitih kategorija građana. Time se, povrhu svega, otvara mogućnost i kritičkog razmatranja postojećih eksplantornih modela izborne participacije i orijentacije, prostor za njihovu specifikaciju i/ili preformulaciju, čime se daje i doprinos potpunijem razumevanju političkog ponašanja u celini.

4. Izborna izlaznost

4.1 Normativni i praktični značaj izborne izlaznosti

Kao što je već rečeno, savremene demokratije su – reprezentativne, a politička reprezentacija, zastupanje ili predstavljanje građana u vlasti ostvaruje se posredstvom izbora. Dakle, funkcionisanje savremene predstavničke demokratije je zavisno od učešća građana na izborima. Opšte pravo učešća na izborima, to jest učešća u političkom životu zajednice, rezultat je viševjekovne borbe za političku jednakost.

Zbog tako očigledne važnosti izbora, učešće na izborima se u zakonskim dokumentima pojedinih zemalja navodi ne samo kao građansko pravo nego i dužnost. U više od 20 zemalja učešće na, prvenstveno nacionalnim, izborima je obavezno, a u otprilike polovini se i primenjuju sankcije za one koji ne izađu na izbore.

U Srbiji, Ustav ne definiše izbornu pravo kao dužnost, nego samo kao pravo. Kaže se da "Svaki punoletan, poslovno sposoban državljanin Republike Srbije ima pravo da bira i da bude biran. Izbornu pravo je opšte i jednako, izbori su slobodni i neposredni, a glasanje je tajno i lično." (Ustav Republike Srbije, član 52).

U normativnoj političkoj teoriji se takođe ističe značaj učešća građana na izborima. Učešće na izborima daje legitimitet političkom sistemu. Indikator je prihvatanja demokratskog poretka, i zato mnogi autori smatraju da je izborna izlaznost i indikator „zdravlja demokratije“. Lajphart, na primer, piše da je izlaznost „odlični indikator demokratskog kvaliteta“ (Lijphart 1999: 284). U istom duhu, Mark Frenklin ističe: „Participacija je životna snaga (*lifeblood*) demokratije [...] Zaista, zdravlje demokratije se često vidi na osnovu nivoa izlaznosti“ (Franklin 2002: 148).

Glasanje na izborima je politički akt koji je, u principu, svim građanima dostupan. Takođe, to je politički akt kojeg najveći procenat građana koristi. Druge eksplicitno političke akte obično vrlo mali broj građana praktikuje. Mali broj građana se, recimo, učla-ni u neku političku partiju, donira za političke kampanje, učestvuje u političkim protestima, piše pismo poslanicima, ili uradi neki drugi slični eksplicitno politički čin. Štaviše, za većinu građana je glasanje često jedini politički akt kojeg ikad preduzmu.

No, uprkos normativnom značaju učešća na izborima, uprkos zakonskim obavezama, i uprkos istoriji borbe za biračko pravo – u savremenim demokratijama veliki procenat građana sa biračkim pravom svojevoljno ne učestvuje na izborima.

Primeru radi, sledeća tabela (Tabela 4-1) prikazuje izbornu izlaznost u nekoliko zemalja sa skorašnjih izbora.

Tabela 4-1. Izlaznost na izborima u zemljama iz CSES modula 4

Država	Godina izbora	Izlaznost	Država	Godina izbora	Izlaznost
Rumunija	2012	41,8	Izrael	2013	67,8
Meksiko	2015	47,7*	Irska	2011	69,9
Švajcarska	2011	48,5	Crna Gora	2012	70,6
Poljska	2011	48,9	Nemačka	2013	71,5
Bugarska	2014	51,1	Južnoafrička rep.	2014	73,5
Japan	2013	52,6	Novi Zeland	2011	74,2
Hong Kong	2012	53,1	Tajvan	2012	74,4
Južna Koreja	2012	54,2	Austrija	2013	74,9
Portugal	2015	55,9	Novi Zeland	2014	77,8
Srbija	2012	57,8	Norveška	2013	78,3+
Češka republika	2013	59,5	Francuska	2012	79,5
Slovačka	2016	59,8	Tajland	2011	80,0*
Kanada	2011	61,1	Brazil	2014	80,5*
Grčka	2012	62,5*	Island	2013	81,5
Meksiko	2012	63,1*	Filipini	2016	82,0
Slovenija	2011	65,6	Turska	2015	83,9*
SAD	2012	66,7	Kenija	2013	85,7
Velika Britanija	2015	66,7	Švedska	2014	85,8
Finska	2015	66,9	Australija	2013	93,2*

* Obavezni izbori.

+ Predsednički izbori (izlaznost na Parlamentarne izbore 2012. godine je bila oko 57%).

Izvor: Službeni podaci o izlaznosti. Preuzeti iz CSES modula 4 (podaci dostupni na www.cses.org).

Kao što se vidi na osnovu ovog prigodnog uzorka izbora iz različitih zemalja, izlaznost je retko ispod 50%, a takođe retko prelazi 80%. Među izborima s visokom izlaznošću redovno se nalaze slučajevi gde su izbori obavezni, i primenjuju se sankcije za neizlazak (primeri iz ove tabele su Tajland, Brazil, Turska, Australija). Srbija spada u zemlje s nižim stepenom izlaznosti, ali očigledno da se ne ističe naročito.

Svrha ove ilustracije je samo da slikovito prikaže činjenicu da globalno gledano, između 20% i 50% građana redovno ne koristi svoje izbornopravo. Niska izlaznost se javlja i u siromašnim i u razvijenim zemljama, kao i u zemljama sa dužom ili kraćom demokratskom tradicijom (ovde ne možemo da se upuštamo u diskusiju o kros-nacionalnim razlikama u izlaznosti).

Prethodno izlaganje ukazuje na to da je učešće na izborima ključna tekovina demokratskog poretka; da je važan indikator kvaliteta funkcionisanja demokratije; da je za većinu građana glasanje obično jedini eksplicitni politički čin, ali da je izborna apstinencija ipak veoma raširen fenomen, globalno gledano. Sve to očigledno ukazuje na značaj izučavanja fenomena izborne izlaznosti.

4.1.1 Istorija istraživanja izborne izlaznosti

Mnogi istraživači su, naravno, davali i daju svoj doprinos boljem razumevanju izborne izlaznosti. Istorija proučavanja izlaznosti je duga i bogata, ali njen detaljniji prikaz nije u domenu ovog rada. Ovde ćemo samo u najkraćim crtama predstaviti koje mesto naše istraživanje zauzima u kontekstu istraživanja izborne izlaznosti.

Nakon dugog, pretežno spekulativnog, pisanja o izlaznosti, polovinom XX veka se javljaju empirijska proučavanja izlaznosti. Tu možemo razlikovati dva osnovna pristupa izučavanju izlaznosti. Jedan je usmeren na problem agregatnog nivoa izlaznosti. Taj pristup nastoji da odgovori na pitanja kao što su: Zašto je na nekim izborima veća izlaznost nego na nekim drugim? Zašto je izlaznost u nekim zemljama viša nego u nekim drugim? Zašto je u nekim periodima izlaznost viša, a u nekim drugim niža? Ta se pitanja odnose na agregatni nivo izlaznosti, i bave se faktorima kao što su izborni zakoni i drugi institucionalni faktori, iskustvo s demokratijom, nivo ekonomske razvijenosti zemlje, kompetitivnost izbora²⁸, agregatni nivo poverenja u političke institucije i slično. Tu spadaju i politički faktori, kao što je politički značaj određenih izbora (engl. *salience*), bojkotovanje izbora od strane pojedinih partija, karakteristike izborne kampanje i drugo.

Drugi pristup se bavi pitanjem faktora koji utiču na individualne razlike u pogledu učešća na izborima. Ovde se nastoji odgovoriti na pitanje zašto su pojedini građani više, a neki drugi manje skloni da uzmu učešća na izborima. Naše istraživanje spada u ovu kategoriju, i odnosi se na objašnjenje individualnih razlika u izbornoj izlaznosti u Srbiji. Dakle, ne bavimo se pitanjem zašto je na izborima 2012. godine bio upravo određeni nivo izlaznosti, nego po kojim karakteristikama se razlikuju građani koji su izašli na te izbore od onih koji su tada apstinirali.

4.1.2 Faktori individualnih varijacija izlaznosti na izbore

Prva empirijska istraživanja individualnih faktora izborne izlaznosti, kao i istraživanja političkog ponašanja generalno, vezuju se uz tzv. Kolumbijsku školu Pola Lazarsfelda i saradnika (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, 1944; Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954) i Mičigensku školu (Campbell et al. 1960), i njihovo izučavanje stavova i političkog ponašanja američkih građana. Istraživači Kolumbijske škole su, na primer, utvrdili u skladu sa svojim sociološkim pristupom, da socioekonomski i demografski faktori utiču na izlaznost. Uprkos strahovima privilegovanih klasa da će opšte pravo glasa dovesti do političkog preokreta, pokazalo se da niži društveni slojevi češće apstiniraju kada su izbori u pitanju.

Istraživači Mičigenske škole ne negiraju značaj socioloških varijabli, ali ističu ulogu psiholoških faktora, posebno ulogu vezanosti za političke partije, tj. partijske identifikacije (PID). Njihovi rezultati nedvosmisleno su pokazali da oni građani koji se identifikuju s nekom političkom partijom češće učestvuju na izborima. Što je ta identifikacija izrazitija, pokazalo se, veća je i verovatnoća izlaska na izbore. Autori iz te škole su ponudili nekoliko hipotetskih objašnjenja utvrđenih empirijskih generalizacija.

²⁸ Istraživanja, recimo, pokazuju da je izlaznost viša kada su izbori kompetitivniji (izrazitija polarizacija između kandidata ili partija) a ishod neizvesniji.

Partijska identifikacija označava implicitno prihvatanje političkog sistema, psihološku investiranost u partije. Istovremeno, PID označava i negativni stav prema određenim partijama (negativna partijska identifikacija), što takođe ukazuje na psihološku, emocionalnu, investiranost u izbornu politiku. Partijska identifikacija pomaže u procesu mobilizacije tokom izborne kampanje, posebno mobilizacije za izlazak na izbore.

Značaj partijske identifikacije za izlaznost u SAD-u, na primer, nije opao s vremenom. Istraživanje Američke nacionalne izborne studije iz 2012. godine, pokazalo je da je izlaznost viša za 26% kod onih sa izrazitom partijskom identifikacijom u poređenju s „nezavisnima“ (bez partijske identifikacije) (Dalton 2016). Partijska identifikacija je takođe jedna od najvažnijih prediktorskih varijabli za izlaznost i u Velikoj Britaniji (Heath et al. 1985; Clarke et al. 2004). Hit, na primer, objašnjava kontinuirano opadanje izlaznosti u Britaniji opadanjem partijske identifikacije: „Izlaznost nije opala zato što je postalo teže izaći na glasanje, nego zato što je tokom vremena vezanost između političkih partija i glasača postala mnogo slabija“ (Heath 2007: 514).

Istraživanjima Kolumbijske i Mičigenske škole započet je talas proučavanja političkog ponašanja koji i danas traje i koji se proširio globalno. Sproveden je veliki broj istraživanja u različitim zemljama, prikupljena je i analizirana ogromna količina podataka, utvrđeni su odnosi između različitih varijabli i višestruko proveravani. Razvijen je niz teorijskih pristupa izbornom ponašanju, i posebno izornoj izlaznosti. Početna, jednostavna pitanja, kao na primer da li se različite društvene grupe razlikuju kada je reč o učešću na izborima, zamenjena su istraživanjima koja proveravaju implikacije različitih teorija, proveravaju kroskulturnu generalizabilnost utvrđenih relacija i slično. Razumevanje izborne izlaznosti je svakako unapređeno, ali kako su istraživačka pitanja sve složenija, tako je i slika o faktorima koji utiču na individualnu izlaznost složenija.

O raznolikosti pristupa istraživanju faktora individualne izlaznosti govori i jedna metaanaliza relevantnih istraživanja objavljenih u 10 najviše rangiranih politikoloških časopisa, u periodu 2000–2010. godina, koju su sprovedli Smets i Van Ham (2013). Između ostalog, pokazalo se da je u tim istraživanjima analiziran uticaj više od 170 različitih varijabli, pri čemu ni jedna varijabla nije bila uključena u sve pregledane radove (Smets & Van Ham, 2013: 345).

Prema Grofmanu (1983), dva osnovna pristupa karakterišu istraživanja izborne izlaznosti: modeli bazirani na demografskim, socioekonomskim karakteristikama i individualnim stavovima, te modeli zasnovani na teoriji racionalnog izbora (TRI u daljem tekstu). Detaljniji je prikaz ovih i srodnih osnovnih pristupa istraživanju izborne izlaznosti dat u nastavku, u posebnom poglavlju. Ovde možemo da najavimo da u empirijskom delu razrađujemo naš integralni model, koji nastavlja tradiciju proširivanja modela TRI, tako da, sa adekvatnom reinterpretacijom značenja pojedinačnih asocijacija, može da obuhvati i elemente standardnih sociodemografskih modela.

Među dimenzijama po kojima se istraživački rezultati na temu izborne izlaznosti razlikuju, posebno su važne međukulturne varijacije i temporalne varijacije. Zbog toga se ne može sa sigurnošću govoriti o faktorima izborne izlaznosti koji bi bili jednako učinkoviti u različitim kontekstima i periodima. Neophodno je poznavanje svakog posebnog slučaja. U tom smislu smatramo da ovo istraživanje ima poseban značaj. Time što daje obuhvatnu sliku o faktorima izborne izlaznosti u Srbiji 2012. godine, ne doprinosi se samo boljem razumevanju ovog konkretnog slučaja, nego se daje doprinos opštem znanju o izornoj izlaznosti i međukulturnim varijacijama.

4.1.3 Izborna izlaznost u Srbiji - nedovoljno istraživana tema

Na temu izborne izlaznosti u Srbiji napisano je više kvalitetnih istraživačkih radova. Iako su prethodna istraživanja (npr. Mihailović 1991; radovi uvršteni u Zbornik kojeg je uredio Lutovac 2007) dala značajan doprinos poznavanju ove problematike, ta oblast je i dalje nedovoljno istražena. Dalja istraživanja su neophodna, posebno pošto se radi o ključnom aspektu političkog ponašanja građana. Mi nastavljamo tu tradiciju, s posebnim naglaskom na vezi između empirijskih generalizacija i njihovih teorijskih interpretacija.

Kao što je već rečeno, istraživanje izlaznosti ima neosporni normativni i naučni značaj. Zaključci istraživanja, međutim, mogu imati i veliki praktični, primenjeni značaj. Reforme izbornog zakonodavstva, recimo, često se pozivaju na istraživanja izlaznosti, kada se opravdavaju različite reforme, generalno s ciljem povećanja izlaznosti. Naravno, implikacije nisu uvek jednoznačne. Tako su, na primer, u Italiji reforme iz 1993. godine bile usmerene na smanjenje proporcionalnosti izbornog sistema, a uvedene su da bi se povećala izlaznost (između ostalog), dok je na Novom Zelandu, isti cilj trebalo da se postigne uvođenjem većeg stepena proporcionalnosti (e.g. Sakamoto 1999; Giannetti & Grofman 2011; Katz 2006; Karp & Banducci 1999).

Poznavanje zakonitosti u oblasti izborne izlaznosti važno je i za praktičare u politici. Pojedini akteri mogu da očekuju veću ili manju korist (procenat glasova) u slučajevima veće ili manje izborne izlaznosti. Često se, na primer tvrdi, da bi levičarske partije ostvarivale bolje izborne rezultate ne samo kada bi se povećala izlaznost radničke klase (što je očigledno), nego čak i ako bi izlaznost bila jednaka u različitim društvenim slojevima (npr. Lijphart 1997). To je posledica uobičajenih nalaza da niži slojevi češće apstiniraju, te da imaju levičarske političke preferencije.

Slično se i kod nas ponekad govori o tome kako bi rezultati izbora bili drugačiji da je izlaznost drugačija. Tako, slabi rezultati preferirane partije se tumače sklonošću sopstvenih potencijalnih glasača da apstiniraju, a uspeh konkurentskih partija „disciplinom“ njihovih glasača.

Navedimo, analitičar i urednik NSPM Đorđe Vukadinović u jednom novinskom intervjuu izjavljuje: „glasači SNS su poslovično tradicionalno disciplinovani, odanost partiji pokazuju i izlaskom na izbore“²⁹ Slično piše i Nebojša Popov: „Vladajuće stranke starog režima nastavile su svoju politiku, dobile su podršku svojih disciplinovanih birača na izborima [...]“ (2005). Na žalost, bez detaljnih analiza empirijskih podataka, ovakvi iskazi ostaju samo na nivou ličnih impresija.

4.1.4 Pregled sadržaja ovog poglavlja

Ostatak ovog dela knjige koji se bavi izbornom izlaznošću, posvećen je rezultati-ma analize individualnih faktora izborne izlaznosti u vezi sa izborima 2012. godine.

²⁹ Kurir, 26.08.2017. (<https://www.kurir.rs/vesti/politika/2900189/naprednjaci-gube-kragujevac-sns-pusta-niz-vodu-tominog-sina-radomira>; pristupljeno 3. 10. 2019).

Prvo ukratko prikazajemo trend izborne izlaznosti na nacionalnim izborima u Srbiji, od uvođenja višepartijskog sistema. Zatim iznosimo osnovne nalaze prethodnih istraživanja sprovedenih u Srbiji.

Potom sledi deo koji prikazuje osnovne teorijske pristupe istraživanju individualnih faktora izborne izlaznosti. Taj deo je zaokružen prikazom integralnog modela, koji je razvijen kao okvir za našu analizu podataka iz Srbije.

4.2 Izlaznost na nacionalne izbore u Srbiji 1990-2017.

U mnogim bivšim socijalističkim zemljama, politički pluralizam i višepartijski sistem su dočekani sa entuzijazmom, koji se izražavao i kroz visoku izlaznost na prvim slobodnim višepartijskim izborima (Bernhagen & Marsh, 2007). Velika većina građana je očigledno želela da iskoristi to svoje novostečeno demokratsko pravo, da izrazi slobodno svoje političke preferencije. Nakon prvih, formativnih izbora, međutim, izlaznost generalno opada (e.g. Pacek et al. 2009; Linek & Petrušek 2016). Nivo izlaznosti, naravno ne postaje uniformno nizak, nego pokazuje fluktuacije, obično povezane sa značajnošću i kompetitivnošću specifičnih izbora (Pacek, Pop-Eleches & Tucker 2009).

Kako je bilo u Srbiji? Tabela 4-2 prikazuje procenat izlaska građanki na izbore koji su održani u Srbiji od 1990. godine naovamo. Vidimo da je visoka izlaznost – od 71,5% – i u Srbiji zabeležena na prvim višestranačkim izborima, od decembra 1990. Nakon toga, izlaznost je generalno niža. Najizrazitiji izuzetak je visoka izlaznost na izborima od 24. septembra 2000. godine, kada je biran Parlament (Veće građana) i predsednik Savezne Republike Jugoslavije. To je bio period izrazite političke tenzije i neizvesnosti, koji je doveo do povećane političke mobilizacije građana i visoke izlaznosti. Vidimo da, u skladu s teorijom racionalnog izbora, izlaznost raste kada se radi o neizvesnim, i politički izrazito 'vidljivim' (engl. *salient*) izborima. Prvi višestranački izbori i tzv. promena režima iz 2000. godine su nesumnjivo politički događaji od izuzetnog značaja, te njihov efekat na izlaznost nije iznenađujući.

Slično visoka izlaznost zabeležena je i u slučaju drugog kruga predsedničkih izbora 2008. godine – 68,1%. Ovde se radi o drugom krugu posebno neizvesnih izbora, s kandidatima koji su predstavljali vrlo polarizovane političke strane. Ponovo u skladu sa implikacijama teorije racionalnog izbora za agregatnu izlaznost, neizvesni, tesni i značajni izbori vode ka većoj izlaznosti.

Na nekoliko izbora izlaznost je bila i izrazito niska. Rekord u tom pogledu su predsednički izbori od 16. novembra 2003. godine – 38,8%. Ovde, kao i u nekoliko drugih slučajeva niske izborne izlaznosti radilo se o uticaju političkih faktora – poziva na bojkot izbora od strane pojedinih političkih partija. Nakon tih izbora, izmenjen je izborni zakon tako što je ukinut zahtev da na izbore za predsednika Republike mora da izađe najmanje 50% od registrovanih birača, te bojkot više nije mogao da izazove poništavanje predsedničkih izbora.

Svrha podataka prikazanih u toj tabeli jeste da ilustruje prosečni nivo i fluktuacije izborne izlaznosti u Srbiji. Može se zaključiti da izlaznost generalno oscilira između 50% i 60%. Poređenje s ranije prikazanim podacima o izlaznosti u različitim zemljama

(Tabela 4-1) ukazuje da je ovakva izlaznost nešto ispod opšteg proseka, ali nikako nije ekstremna.

Tabela 4-2. Izlaznost na nacionalne izbore u Srbiji od 1990. do 2017.

Datum izbora	Izlaznost	Vrsta izbora	Komentar
9. decembar 1990.	71,5	Parlamentarni, predsednički 1. krug	Prvi višestranački izbori
20. decembar 1992.	69,7	Parlamentarni, predsednički 1. krug	Prevremeni, povodom formiranja SR Jugoslavije
19. decembar 1993.	61,3	Parlamentarni	
3. novembar 1996.	60,3	Parlamentarni	Izbori za Veće građana SRJ, Srbija
21. septembar 1997.	57,4	Parlamentarni, predsednički 1. krug	
5. oktobar 1997.	49,0	Predsednički, 2. krug	Izbori poništeni zbog niske izlaznosti.
7. decembar 1997.	52,8	Predsednički, 1. krug	
21. decembar 1997.	53,5	Predsednički, 2. krug	
24. septembar 2000.	74,4	Parlamentarni	Izbori za Veće građana SRJ, Srbija
24. septembar 2000.	71,6	Predsednički, 1. krug	Izbori za Predsednika SRJ
23. decembar 2000.	57,6	Parlamentarni	Prevremeni, za Skupštinu Srbije
29. septembar 2002.	55,5	Predsednički, 1. krug	
13. oktobar 2002.	45,4	Predsednički, 2. krug	Izbori poništeni zbog niske izlaznosti.
8. decembar 2002.	45,2	Predsednički, 1. krug	Izbori poništeni zbog niske izlaznosti.
16. novembar 2003.	38,8	Predsednički, 1. krug	Izbori poništeni zbog niske izlaznosti.
28. decembar 2003.	58,7	Parlamentarni	
13. jun 2004.	47,8	Predsednički, 1. krug	
27. jun 2004.	48,4	Predsednički, 2. krug	
21. januar 2007.	60,6	Parlamentarni	
20. januar 2008.	61,4	Predsednički, 1. krug	
3. februar 2008.	68,1	Predsednički, 2. krug	
11. maj 2008.	61,3	Parlamentarni	
6. maj 2012.	57,8	Parlamentarni, predsednički 1. krug	
20. maj 2012.	46,3	Predsednički, 2. krug	
16. mart 2014.	53,1	Parlamentarni	
24. april 2016.	56,1	Parlamentarni	
2. april 2017.	54,4	Predsednički, 1. krug	

Izvori: Todosijević (2013); Izveštaji republičke izborne komisije (<http://www.rik.parlament.gov.rs>).

Jedna od implikacija jeste to da takva situacija ostavlja veliki prostor za delovanje, a time i proučavanje, individualnih faktora izborne izlaznosti. U slučajevima ekstremnih nivoa izlaznosti, visokih i niskih, ostaje malo prostora za dejstvo individualnih faktora. U idealnom slučaju potpune izlaznosti individualne razlike ne postoje, a time ni fenomen koji bi trebalo da se objasni. Srbija, sa svojom relativnom niskom izlaznošću je, dakle, vrlo pogodan slučaj za izučavanje faktora koji objašnjavaju razlike između glasača i apstinenata.

4.2.1 Prethodna istraživanja izlaznosti u Srbiji

Šta su dosadašnja istraživanja zaključila o faktorima koji utiču na izlaznost u Srbiji? Broj istraživanja koja se bave individualnim faktorima izlaznosti nije velik. Srbija se, gotovo po pravilu, isključuje iz velikih komparativnih istraživanja (e.g. Pacek et al. 2009).

Jedno od obuhvatnijih ranijih istraživanja izborne izlaznosti prikazano je u zborniku „Birači i apstinenti u Srbiji“³⁰ iz 2007. godine. Tu je niz autora analizirao sličnosti i razlike između birača i apstinenata u Srbiji. Poređenja su vršena prema različitim faktorima – sociodemografskim, ekonomskim, stavovima prema demokratiji i politici, vrednosnim orijentacijama. Rezultat je relativno detaljna slika o faktorima koji utiču na izbornu izlaznost u Srbiji. Period na koji se odnose analizirani podaci se prvenstveno odnosi na prvu polovinu 2000-ih. Nekoliko karakteristika koje kvalifikuju domet te publikacije takođe treba pomenuti. Prvo, velika većina analiziranih podataka dolazi iz predizbornih proučavanja javnog mnjenja. To znači da se varijabla od interesa – izborna izlaznost – definiše kao izborna *namera*, a ne kao izveštaj o prošlom ponašanju. Iz literature je poznato da namera da se izađe na izbore i izlazak na izbore nisu isto, nego da mogu da postoje značajne razlike (Silver et al. 1986; Granberg & Holmberg 1988). Drugo, analize su pretežno prikazane deskriptivno, teorijski, tako da je njihov naučni značaj i uticaj time ostao ograničen. Jedna od implikacija takvog pristupa je, verovatno, i to što se analize gotovo isključivo sastoje od serije bivarijantnih analiza. Uprkos bogatstvu podataka i pojedinačnih nalaza, nije razvijen model koji bi dao nešto potpuniju sliku o izlaznosti u Srbiji u tom periodu.

Ipak, autori su utvrdili niz vrednih nalaza koji su relevantni za naše istraživanje. Što se tiče sociodemografskih i ekonomskih varijabli, prema podacima koje je iznela S. Logar (2007), pokazalo se da su izborni apstinenti u proseku mlađi, te da je apsentizam izraženiji u urbanim sredinama. To se slaže sa uobičajenim nalazima iz literature. Autorica, međutim, navodi da razlike prema polu nisu značajne, a da je stepen obrazovanja povezan sa izlaznošću *suprotno* od onog što je uobičajeno u demokratskim zemljama – kod glasača je zabeležen nešto niži prosečni nivo obrazovanja nego kod apstinenata. Logar nije tumačila taj neuobičajeni nalaz. Istini za volju, razlike su male, a statistička značajnost razlike nije navedena.

Rezultati koje iznose Branković (2007) i Milošević-Đorđević (2007) su pak više u skladu sa uobičajenim nalazima. Branković (2007) je utvrdio da je niz varijabli koje ukazuju na niži socijalno-ekonomski status povezan sa slabije izraženom namerom da se izađe na izbore. Uključene su varijable kao što je obrazovanje, prihodi, subjektivni ekonomski status.

Milošević-Đorđević (2007) iznosi slične rezultate – apstinenti su u proseku manje obrazovani, siromašniji, i mlađeg uzrasta u poređenju sa glasačima (tj. onima koji izražavaju nameru da glasaju na izborima). Interesantno je da je ovde u tri ankete (iz 2007. i 2005. godine) utvrđen značajan uticaj pola – žene su se pokazale kao sklonije apsentizmu.

U nekoliko radova se govori i o političkim stavovima i vrednosnim orijentacijama glasača i apstinenata. Od interesa za naše istraživanje jeste to da je utvrđeno da se

30 Lutovac, Z. (ur.) i dr. (2007). *Birači i apstinenti u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka.

glasači razlikuju po značajno većoj zainteresovanosti za politiku (Pavlović 2007; Logar 2007). Na žalost, normativni stav prema demokratiji i izborima nije analiziran.

Iz ovog kratkog pregleda, može se zaključiti da relacije izlaznosti sa sociodemografskim faktorima i nekim stavovima generalno ne odudaraju od uobičajenih nalaza, kako u zemljama s dužom demokratskom tradicijom, tako i u drugim bivšim socijalističkim zemljama. Niži socijalno-ekonomski status, uključujući niže obrazovanje, niže prihode, u skladu s teorijom resursa o kojoj će tek biti više reči, u većoj meri karakteriše izborne apstinente. Oni su takođe nešto mlađi u proseku, što ukazuje na značaj socijalizacije za stvaranje navike participacije (v. Plutzer 2002; Franklin et al. 2004). Ruralni kontekst, nasuprot očekivanjima baziranim na teoriji resursa, pozitivno utiče na izbornu participaciju, kako u Srbiji tako i generalno. Ovo se obično uzima kao ilustracija važnosti uticaja socijalnog konteksta i grupnog pritiska (npr. Monroe 1977).

Uloga pola u istraživanjima iz Srbije nije sasvim određena. U nekim izveštajima nema razlike između žena i muškaraca, dok u nekim žene pokazuju nešto višu sklonost izornoj apstinenciji. Ovakvi nedosledni nalazi, zapravo, nisu neuobičajeni. Tradicionalno, „jaz između polova“ u pogledu participacije objašnjava se faktorima kao što su resursi, motivacija i socijalna integracija, koji su favorizovali izraženiju participaciju kod muškaraca (Milbrath & Goel 1977; Inglehart & Norris 2003). No, u novijim istraživanjima polne razlike iščezavaju, što neki autori interpretiraju kao odraz karakteristika ličnosti – relativno izraženijeg stepena savesnosti kod žena (jedan od tzv. „velikih pet faktora ličnosti“; Carreras 2018).

Konačno, takođe postoje indicije da je glasanje i u Srbiji deo opšte aktivnije orijentacije ka politici kod muškaraca, što ilustruju nalazi Pavlovića (2007) o povezanosti participacije i zainteresovanosti za politiku. I u tom pogledu, nalazi iz Srbije reflektuju uobičajene nalaze iz drugih zemaja (Verba, Schlozman & Brady 1995).

Jedna od implikacija takve relativne nespecificnosti srpskih glasača i apstinentkinja jeste to da naši ispitanici predstavljaju pogodan teren za proveravanje opštih teorija izborne izlaznosti.

4.3 Teorijski pristupi istraživanju izborne izlaznosti

Slobodni, višepartijski izbori su definišuća karakteristika savremene reprezentativne demokratije. Stabilnost demokratije, smatra se, zavisi od legitimiteta režima, a što se potvrđuje i izražava učešćem u procesima demokratskog odlučivanja. U pogledu nacionalne politike, to su prvenstveno nacionalni izbori. Imajući u vidu krucijalni normativni značaj izbora, nije iznenađujuće da je izborna apstinencija predmet intenzivne pažnje od samog začetka empirijskih politikoloških istraživanja.

Kao što je rečeno, ovde je fokus na faktorima koji utiču na individualne razlike u izornoj izlaznosti. U većini slučajeva, osim u ponekim slučajevima obavezne izborne izlaznosti, znatan broj građana s pravom glasa odlučuje da ne izađe na izbore. Pitanje od kojeg su prvi istraživači pošli jeste: zašto pojedine građanke i građani ne učestvuju na izborima, i po čemu se oni razlikuju od onih koji glasaju?

Predmet ovog poglavlja su pokušaji da se daju sistematski odgovori na ta pitanja, tj. prikažu osnovni teorijski pristupi objašnjenju individualnih razlika u izornoj

participaciji. U ovom poglavlju prikazujemo nekoliko klasifikacija različitih teorijskih pristupa izbornoj izlaznosti predloženih od strane različitih autora. Razlog za to je nepostojanje jedne, opšte prihvaćene klasifikacije. Istina, među postojećim klasifikacijama redovno postoje značajne sličnosti, ali i razlike koje proizilaze iz toga što različiti autori različito tumače pojedine faktore, i stavljaju različit naglasak na elemente pojedinih teorijskih pristupa.

Treba napomenuti da se ovde ne radi uvek o sasvim jasno definisanim i zaokruženim „teorijama“ nego se radi o nekoliko osnovnih pristupa, koji tumače poznate nalaze dajući poseban naglasak pojedinim kauzalnim faktorima. U različitim modelima, iste varijable ponekad dobijaju različito tumačenje, različite varijable se grupišu u opštije faktore po različitim kriterijumima, a utvrđene veze među varijablama se pripisuju različitim kauzalnim mehanizmima. Nakon prikaza osnovnih teorijskih pristupa, predstavimo naš model kojim ćemo se rukovoditi pri analizi podataka i tumačenju rezultata.

4.3.1 Klasifikacije teorijskih modela

Prvi izveštaji o empirijskim istraživanjima izlaznosti pristupali su tom fenomenu iz opštije perspektive prema političkom ponašanju generalno. Uviđanje kompleksnosti problema izlaznosti dovelo je do potrebe za kompleksnijim pristupom samom fenomenu, a time i do razvoja obuhvatnijih teorijskih pristupa izlaznosti.

Čin izlaska na izbore deluje vrlo jednostavno, ali se pokazalo da objašnjenje učesća ili apstinencije nije tako jednostavno. Jedna skorašnja metaanaliza faktora individualnog nivoa koji utiču na izbornu izlaznost može da pomogne u sticanju utiska o kompleksnosti istraživačkog problema. Smets i Van Ham (2013) su analizirali 90 empirijskih studija individualne izlaznosti koje su objavljene u 10 najuglednijih politoloških časopisa tokom decenije 2000–2010. Uzorak osnovnih studija je ograničen na nacionalne izbore – predsedničke i parlamentarne, te na tzv. stabilne demokratije. Autori su ocenili da je „gotovo svaki mogući indikator izborne izlaznosti ispitivan“, tj. utvrdili su da je u pregledanim člancima analiziran uticaj 170 različitih nezavisnih varijabli, od kojih ni jedna nije bila uključena u sve analize (Smets & Van Ham 2013: 356).

Samo osam od tih nezavisnih varijabli je uključeno u više od 25% pregledanih studija: obrazovanje, starost, pol, rasa, prihod, bračni status, partijska identifikacija i zainteresovanost za politiku. Čak su i dve najčešće nezavisne varijable – starost i obrazovanje – bile uključene u samo 72%, odnosno 74% studija.” (Smets & Van Ham 2013: 356). Takvo stanje, prema autorima, pokazuje da nema konsenzusa o tome šta bi bio „osnovni model“ izborne izlaznosti.

Što se tiče uticaja uključenih varijabli na izlaznost, pokazalo se da su neke varijable konzistentni prediktori izlaznosti, a neke da konzistentno ne koreliraju sa izlaznošću. Varijable koje pokazuju konzistentan, statistički značajan uticaj na izlaznost u više od 10% studija su: starost, obrazovanje, rezidencijalna mobilnost, region, izloženost medijima, mobilizacija tokom kampanje, glasanje na prethodnim izborima, partijska identifikacija, zainteresovanost za politiku i politička informisanost. U grupi varijabli koje su pokazale konzistentan nedostatak značajne povezanosti u više od 10% studija

su: pol, rasa, zaposlenje, zanimanje, članstvo u sindikatima, poverenje u institucije, te neizvesnost rezultata izbora (*Ibid.*: 356). Ostale varijable generalno pokazuju nekonzistentne i/ili nulte asocijacije sa izlaznošću.

Prema navedenim autorima, buduća istraživanja treba da nastoje da razviju celovitije modele, te da uključe opsežniji skup kontrolnih varijabli. Obe te preporuke su uzete ozbiljno u našem istraživanju.

Navedena metaanaliza nam pokazuje da je izlaznost dovođena u vezu s velikim brojem individualnih varijabli. Ostaje, međutim, pitanje kako da se postojeće (i nepostojeće) veze protumače. Pojedinačne varijable dobijaju svoje značenje u okviru teorijskih modela u koje su uključene. Obrazovanje, ta varijabla koja je gotovo univerzalni korelat izlaznosti, može da se tumači kao indikator resursa, kao indikator političke kompetencije, izloženosti kampanji i propagandi, kao faktor koji odražava ekonomski interes pojedinca i slično. Zbog očigledne mogućnosti različitih tumačenja uloge pojedinih varijabli, neophodno je poznavanje relevantnih teorijskih modela.

Smets i Van Ham (2013) grupišu analizirane varijable u okviru šest teorijskih modela. Prvi proizilazi iz teorije racionalnog izbora (TRI). Ovde se (ne)izlazak posmatra kao rezultat računa koristi i cene; kada prvo prevagne u odnosu na drugo, pojedinac izlazi da glasa. Revizija i proširenje tog modela uključuje i varijable koje ukazuju na ulogu osećanja „građanske dužnosti“ (Downs 1957b; Riker & Ordeshook 1968). Prema modelu resursa, koji se vezuje uz Verbu i Naja (Verba & Nie 1972), resursi kao što je obrazovanje, ekonomski status, politička informisanost – povećavaju verovatnoću izborne participacije. Pojedini autori ističu ulogu mobilizacije, podstreka za učešće na izborima koje može da dođe iz neposrednog socijalnog okruženja, ali i od političkih partija i izborne kampanje (Arceneaux & Nickerson 2009; Gerber & Green 2000). Sociološki model, prema Smetsovoj i Van Hamu (2013), ističe značaj socijalizacije, učenja, i formiranja navike izborne participacije (s relevantnim autorima kao što su Plutzer 2002; Gerber et al. 2003; Aldrich, Montgomery & Wood 2011; Franklin 2004). Pristupi koji ističu „ulogu stavova i psiholoških predispozicija kao što je zainteresovanost za politiku, partijstvo³¹, te političku efikasnost“, Smets i Van Ham karakterišu kao psihološke modele (*Ibid.*: 344). Od manjeg interesa za ovo istraživanje je šesta grupa koja ističe ulogu političkog i institucionalnog konteksta.

U narednom poglavlju dajemo detaljniji prikaz nekoliko osnovnih teorijskih pristupa. Veliki broj različitih pokušaja da se dâ odgovor na pitanje zašto neki ne učestvuju na izborima mogao bi se podvesti pod rezime kojeg iznose Sidni Verba i saradnici: „zato što ne mogu; zato što ne žele; ili zato što ih niko nije pozvao.“ (Brady et al. 1995: 271). Tu su ocrtana tri osnovna faktora koji utiču destimulativno na izbornu participaciju: (1) manjak neophodnih resursa, kao što su vreme, novac i građanske veštine; (2) odsustvo psihološke uključenosti u politiku, nezainteresovanost za politiku i javna pitanja, osećaj da aktivnost ničemu ne vodi, nedostatak svesti o pripadnosti grupama sa zajedničkim političkim interesima; (3) izolovanost u odnosu na mobilizacijske aktivnosti koje podstiču građane da se politički i izborno aktiviraju (Brady et al. 1995: 271).

31 U originalu *partisanship*.

4.3.2 Osnovni teorijski modeli individualnih razlika u izbornoj izlaznosti

U literaturi nema jasnog konsenzusa oko jedinstvene klasifikacije osnovnih teorijskih pristupa objašnjenju individualnih razlika u izbornoj izlaznosti. Razni autori navode različit broj osnovnih kategorija, imenuju ih drugačije, i svrstavaju autore u specifične kategorije na različite načine. Ipak, iza te šarolikosti, može se videti da postoje mnoge zajedničke crte i da među različitim kategorizacijama ima sličnosti. Kao uvod u našu kategorizaciju različitih pristupa, navešćemo nekoliko primera iz literature.

Mark Frenklin (Franklin, 2002) diferencira tri grupe teorija. Jedna grupa teorija, bazirana na teoriji racionalnog izbora, ističe instrumentalnu ulogu glasanja, kao i ulogu „osećanja dužnosti“, kao ključnog neinstrumentalnog faktora. U drugoj grupi, prema Frenklinu, ističe se uloga mobilizacije, napora različitih grupa, organizacija, političkih partija da mobilišu građanke da glasaju (Rosenstone & Hansen 1993; Verba Schlozman & Brady 1995). Treća grupa se odnosi na socijalizaciju i habituaciju, gde je između ostalog, i doprinos samog Frenklina (Plutzer 2002; Franklin 2004). Zanimljivo je da je teorija resursa navedena kao nešto između posebnog teorijskog pristupa, i elementa koji spada u modifikovani pristup TRI – u grupu faktora koji utiču na cenu, ili „teret“ izlaska na izbore. Na drugom mestu, Franklin (2004) prikazuje nešto drugačije klasifikovane pristupe: instrumentalni pristup (TRI), mobilizacijski, i resursni.

Peti i Džonston (Pattie & Johnston 1998) klasifikuju istraživanja izlaznosti u tri grupe: modeli TRI, sociološke teorije, te modeli političke efikasnosti. I pored različitih naziva, kategorije se donekle preklapaju sa Frenklinovom kategorizacijom. U sociološke teorije Peti i Džonston (1998) svrstavaju modele koji ističu ulogu klase pripadnosti, društvenih grupa definisanih osnovnim socijalno-ekonomskim i demografskim kategorijama, koje ukazuje na viši status. Tu svrstavaju i teoriju resursa, ali i percepciju ekonomskih uslova – egocentričku i sociotropnu. Heterogenost ove kategorije obogaćuje i uključivanje istraživanja koja ukazuju na značaj socijalnog kapitala (Putnam 1993) i društvene povezanosti.

Modeli političke efikasnosti naglašavaju ulogu političke alijenacije i cinizma, nepoverenja u političke institucije, interne i eksterne političke efikasnosti (Pattie & Johnston 1998). Autori ovde svrstavaju i istraživanja iz tradicije građanske kulture (Almond & Verba 1963, 1989).

U narednim poglavljima iznosimo detaljniji prikaz tri teorijska pristupa, imenovanih u skladu sa autorima kao što su Peti (Pattie et al. [2003] i Klark (Clarke et al. 2004) sa svojim saradnicima. Tu se razlikuju: teorije racionalnog izbora, teorija socijalnog kapitala, i model tzv. građanskog aktivizma. Ovde bismo se složili s Frenklinom (Franklin 2002) da između ovih i sličnih teorija (i kvaziteorija), jedino teorija racionalnog izbora pretenduje da ponudi potpuno objašnjenje zašto ljudi glasaju. Većina istraživača smatra da različiti pomenuti pristupi nisu međusobno isključivi, nego da se međusobno dopunjuju (Franklin 2002; Fieldhouse et al. 2007; Clarke et al. 2006).

4.3.3 Resursi, građanski aktivizam, mobilizacija

Peti i saradnici (Pattie et al. 2003) smatraju da se tzv. model resursa, socioekonomski pristup, kao i teorija mobilizacije mogu kategorizovati kao jedan širi teorijski pristup – pod nazivom *građanski aktivizam*³². Za ovu grupu pristupa, karakterističan je naglasak na neophodnosti različitih *resursa* koji omogućavaju političku participaciju. Autori kao što su Peti i saradnici, te Fildhaus i saradnici (Fieldhouse 2007), smatraju da se u relevantne resurse mogu svrstati i opšta zainteresovanost za politiku, kao i izloženost političkoj mobilizaciji.

4.3.3.1 Uloga resursa

Davno je zapaženo, i višestruko potvrđeno, da raspoloživost socioekonomskih resursa pozitivno utiče na političko angažovanje, i na samu izbornu izlaznost. Socioekonomski status se javio kao determinanta izlaznosti već u prvim istraživanjima Lazarsfelda i saradnika (Lazarsfeld et al. 1944). Zatim se, često kao vrsta kognitivnog resursa, zapaža i uticaj političke kompetentnosti (Campbell et al. 1976), te građanske kulture i interesovanja za politiku (e.g. Almond & Verba 1963; Dalton et al. 1984; Parry et al. 1992; Brady et al. 1995).

Verba i Naj, na primer, zaključuju da u politici (to jest na izborima) učestvuju oni koji imaju potrebne *veštine, vreme i novac* za to (Verba & Nie 1972). Oni taj model nazivaju „osnovni model“ (engl., *baseline model*) jer se smatra da dalja objašnjenja treba da se nadgrade na te osnovne faktore. Kasnije je razvoj tog pristupa doveo do formulisanja modela resursa (engl. *resource model*, Brady et al. 1995), a zatim, kao i u ovom poglavlju, i do modela građanskog aktivizma (engl. *civic voluntarism model* [Pattie, Seyd & Whiteley 2003]).

Brejdi, Verba i Šlocman su razvili prvobitnu formu tzv. modela resursa (Brady, Verba & Schlozman 1995). Po njihovim rečima „fokusiramo se na ulogu resursa – vremena, novca, i građanskih veština – u objašnjenju političke participacije u Americi“ (*Ibid.*: 271). Očigledna je široka koncepcija resursa, gde se socioekonomske karakteristike posmatraju kao samo jedna komponenta koja je više u osnovi ovih faktora, ali ne direktan faktor koji determiniše participaciju. Po njihovom modelu, obrazovanje je važno jer utiče na političko interesovanje i građanske veštine, a prihvodi jer omogućavaju niz drugih aktivnosti (Brady et al. 1995: 271).

Pitanje resursa i participacije ima i normativne implikacije, smatraju Brejdi i saradnici, jer participacija nije samo stvar ličnog izbora nego je odraz raspoloživosti relevantnih resursa. Ako je politička pasivnost „posledica ograničenosti resursa koja čini da je čak i za one koji su zainteresovani za politiku teško da uzmu učešća u političkom životu, onda je verovatno da ćemo biti više zabrinuti.“ (Brady et al. 1995). Autori očigledno ukazuju da je apstinencija, koja je socioekonomski asimetrična, problematična i da dovodi u pitanje reprezentativnu funkciju izbora, a time i kvalitet demokratije.

32 U originalu stoji „građanski voluntarizam“ (engl. *civic voluntarism*), međutim, nama se čini da izraz građanski aktivizam na srpskom bolje izražava značenje originalnog izraza.

Njihovi rezultati koji se odnose na izlaznost, zanimljivo, pokazuju da je, pored zainteresovanosti za politiku, posebno izražen uticaj građanskih vještina i raspoloživog vremena, dok se uticaj obrazovanja (u manjoj meri se kao značajan pokazao uticaj verbalnih sposobnosti) i prihoda pokazao kao nevažan (Brady et al. 1995: 284, Tabela 4). Pošto se radi o multivarijatom modelu, moguće je da zainteresovanost za politiku deluje kao medijator uticaja obrazovanja.

Niz istraživanja u kojima se pojedine varijable relevantne za model resursa javljaju kao više ili manje značajni prediktori izlaznosti je dugačak, tako da ovde navodimo samo nekoliko primera. Obrazovanje je, kao što je već rečeno, jedan od najkonzistentnijih prediktora izlaznosti. Norris Pipa (Norris 2002: 5), navodi da se verovatnoća izlaska na izbore povećava s višim obrazovanjem, između ostalog. U paru, obrazovanje i starost su redovni elementi u modelima izlaznosti (među primerima su i Wolfinger & Rosenstone 1980; Blais 2000; Gallego 2009; Lyons & Alexander 2000; Miller & Shanks 1996; Blais et al. 2004).

Person (Persson 2013), međutim, smatra da je *relativno* obrazovanje važno, i to izraženo u odnosu na svoju generaciju, a ne toliko apsolutni nivo obrazovanja. Kod starijih generacija je srednja škola ukazivala na bolje obrazovanje, ali kod novijih generacija to nije slučaj. Tercijarno obrazovanje sada izražava odstupanje od proseka, i time postaje faktor koji utiče na političku participaciju.

Interpretacija povezanosti godina starosti i izlaznosti je takođe vremenom postajala kompleksnija. Na primer, pošto mladi i najstariji građani ređe glasaju u odnosu na sredovečne, u modele se ponekad unosi ne samo linearni nego i kvadratni faktor za starost (Smets & Van Ham 2013).

Zatim, postavlja se pitanje da li ta asocijacija govori o uticaju životnog ciklusa (s godinama, građani se više uključuju u politiku, prihvataju demokratske vrednosti), ili je reč o efektu generacije (specifični uticaji u formativnim godinama određene generacije). To što stariji relativno češće glasaju, Ble i saradnici (Blais; Gidengil & Nevitte 2004) smatraju da je do kulturne promene, koja je generacijski efekat, a ne efekat životnog ciklusa. Autori su to zaključili na osnovu skorašnjih podataka iz Kanade, koji su pokazali da su najvažniji individualni korelati izlaznosti starost, obrazovanje, prihodi i religioznost.³³ Gallego (Gallego 2009) takođe smatra da je efekat starosti generacijski.

Jaz između polova u pogledu političke participacije je često prisutan u rezultatima. Niz istraživanja je utvrdio da su žene manje politički aktivne nego muškarci (npr. Paxton, Kunovich & Hughes 2007). Bitno je napomenuti da su rezultati prilično nekonzistentni (Smets & Van Ham 2013), ali su retki izveštaji gde bi muškarci bili manje aktivni.

Različite su interpretacije efekta pola ili roda u literaturi. U modelu resursa, uloga pola nije sasvim jasna. Jedno viđenje je da su žene tradicionalno više ograničene na privatnu sferu, tako da je resurs građanskih vještina kod njih manje razvijen. Ronald Inglehart i Pipa Norris (Inglehart & Norris 2003) zastupaju više kulturološko tumačenje. Oni smatraju da je bitan doživljaj koje uloge su odgovarajuće za žene i muškarce, a to je odraz širih društvenih vrednosti i kulture, koji opet zavise od ekonomskog razvitka i religijskih tradicija. Veća razlika u participaciji se očekuje u tradicionalnim i ekonomski nerazvijenim sredinama.

33 Utvrđena je i mala razlika u korist muškaraca, ali u multivarijatom modelu iščezava ako se uključuje religioznost. To znači da je izrazitija religioznost žena odgovorna za zabeležene polne razlike.

Standardni sociološki i politikološki modeli objašnjavaju jaz između polova u participaciji uz pomoć tri grupe faktora – resursi, motivacija i socijalna integracija (Milbrath & Goel 1977; Norris 1991). Smets i Van Ham (2013) u svom pregledu istraživanja pokazuju da ipak postoje nalazi u kojima su muškarci ti koji ponekad češće apstiniraju. Novija psihološka istraživanja ukazuju da razlike između polova u sklonosti političkoj participaciji možda imaju dublje psihološke osnove, ali da je njihovo dejstvo u suprotnom smeru od uticaja patrijarhalne kulture. Istraživanje Karerasa, na primer, ukazuje da je ključ možda u osećaju građanske dužnosti. U modernim društvima, gde je polna jednakost zamenila tradicionalne polne uloge, uticaj takvih osobina dobija na značaju. Pošto mnoga istraživanja pokazuju da je kod žena izraženija crta *savesnosti* (jedna od pet osnovnih karakteristika ličnosti prema modelu „velikih pet“), osobina *savesnosti*, prema tom viđenju, vodi ozbiljnijem shvatanju socijalnih obaveza, a time i građanske dužnosti učešća na izborima (Carreras 2018).

Pojedina istraživanja su pokazala i da zdravstveno stanje može da ima ulogu resursa. Matila je utvrdio, na primer, da zdravstveno stanje ima uticaja na izlaznost, posebno kod starijih (Matilla et al. 2013).

Bernhagen i Marsh (Bernhagen & Marsh 2007) rezimiraju model resursa kada kažu “ljudi koji učestvuju u političkim aktivnostima su obično muškarci srednjih godina udobnog socioekonomskog statusa, tj. ljudi s višim prihodima i boljim i dužim obrazovanjem, kao i oni koji su aktivni u političkim i nepolitičkim, građanskim organizacijama bilo koje vrste” (*Ibid.*: 53).

Ipak, postoje i nalazi koji daju još složeniju sliku o ulozi resursa. Varijabilnost i nekonzistentnost nalaza predstavljaju jedan problem. Drugi je interakcija s različitim faktorima. Zapaženo je, na primer, da siromašniji ređe glasaju ako leve partije nisu motivisane za mobilizaciju tog sloja. Kada na leatici ima više značajnih partija, postoji jača motivacija da se radi na mobilizaciji radničke klase zbog međupartijske kompeticije (Anderson & Beramendi, 2012). Kasara i Surianarajan (2015) u svojoj komparativnoj analizi, pokazuju da razlike između bogatijih i siromašnijih u izlaznosti se ne javljaju svuda i uvek, nego samo kada se i političke preferencije tih slojeva razlikuju. Ako je poreska politika takva da (bi mogla) ugrozi privilegije bogatijih, tada boljestojeći slojevi pokazuju višu izlaznost. Dakle, viši status ne označava samo više raspoloživih resursa, nego i drugačije političke interese. Ovakav razvoj istraživanja takođe pokazuje da su granice između različitih pristupa fluidne. U zavisnosti od specifičnih uslova, socioekonomske karakteristike postaju značajne za političku mobilizaciju, tako da isti faktori imaju ulogu i kao resursi i kao faktori mobilizacije.

Varijabilnost nalaza koji su relevantni za teoriju resursa potkrepljuju pojedina komparativna istraživanja koja pokazuju prilično ograničenu eksplanatornu moć modela resursa. Frenklin, analizirajući agregatne podatke iz 23 zemlje, zaključuje da su značajni efekti samo starosti i članstva u sindikatima, dok su efekti obrazovanja i prihoda (i partijske identifikacije) ispod nivoa značajnosti (Franklin 2002, Tabela 10-3). Krajnji je rezultat bio to da su karakteristike individualnog nivoa bile odgovorne za samo 5,5 procenata varijanse izborne participacije.

Konačno, već spomenuta masivna metaanaliza koju su sprovele Smets i Van Ham (2013), koja je pokazala da od varijabli koje izražavaju društveno-ekonomske resurse, konzistentan uticaj pokazuju samo starost, obrazovanje, rezidencijalna mobilnost,

region. Neke od „resursnih“ varijabli su takođe konzistentno neznačajni, nulti prediktori – pol, rasa, zaposlenje, zanimanje, članstvo u sindikatima (Smets & Van Ham 2013: 356). (Treba imati na umu da su podaci kojima oni operišu reprezentativni za ono što je objavljeno u istraživačkoj literaturi, ali takođe da literatura nije reprezentativna u globalnom smislu, jer je velika većina podataka iz zapadnoevropskih i severnoameričkih zemalja.)

Možda najvažnija implikacija socioekonomskog modela jeste ta – da nejednakost u izlaznosti može da vodi i političkoj nejednakosti (Brady et al. 1995). Ako siromašniji, niži slojevi redovno izostaju iz političkog procesa, njihovi interesi neće biti reprezentovani u politici. To naravno može zatim da ima cirkularni efekat – opažajući da politika ne reprezentuje njihove interese, politička sfera se sve više opaža kao strana. Tako se politička alijenacija samo-potkrepljuje (v. Gallego 2009; Jacobs & Skocpol 2005; Lijphart 1997; Brady et al. 1995).

Galego (2009) takođe ukazuje da je ove korelate potrebno poznavati i iz preskriptivnih razloga. Ukoliko se želi da se formulišu mere koje bi povećale izlaznost, treba imati na umu ovakve nalaze, jer je moguće da pojedine mere pozitivno utiču na neke segmente društva, a negativno ili neutralno na druge. Recimo, iste mere mogu različito uticati na apstinate koji su mladi ali bolje obrazovani i materijalistički orijentisani i one koji su jednako mladi, ali manje obrazovani, tradicionalistički orijentisani građani.

4.3.3.2 Efikasnost

Osećaj političke efikasnosti se ponekad svrstava i u faktore resursa. Kod Brejdija i saradnika (Brady et al. 1995), efikasnost bi se svrstala u jedan od tri osnova resursa – građanske veštine. Bez obzira na to da li će se varijable efikasnosti svrstavati u resurse, ili posmatrati kao posebna kategorija – istraživanja su pokazala da varijable kao što su politička alijenacija i cinizam, nepoverenje u političke institucije, interna i eksterna politička efikasnost utiču na izlaznost i na političku participaciju generalno (Pattie & Johnston 1998). Peti i Džonston u ovu kategoriju svrstavaju i istraživanja iz tradicije građanske kulture (Almond & Verba 1963; 1989). Interesantno je i da oni povezanost izlaznosti i partijske identifikacije takođe tumače kroz prizmu efikasnosti – oni koji se identifikuju s nekom partijom više su uroñjeni u politiku, našli su partiju koja bi predstavljala njihove stavove i interese, i time su integrisaniji u politički sistem.

U ovu grupu faktora svrstavaju se i veze s političkim-kognitivnim faktorima, kao što je informisanost, kompetencija, zainteresovanost za politiku (Brady et al. 1995; Parry et al. 1992). Uglavnom, ovde se ističe da je zainteresovanost za politiku vrlo važna, kao i veza s političkim partijama kao ključnim akterima političkog sistema i procesa.

Širi politički stavovi takođe imaju ulogu. Izgleda da su naročito bitni stavovi u vezi s političkim sistemom – percepcija koliko je sistem responsivan, da li omogućava reprezentaciju, da li postoji poverenje u institucije i slično. Pipa Noris (Norris 2002), na primer, navodi da pored sociodemografskih faktora, značajnu ulogu imaju i varijable političke zainteresovanosti, percepcija političke efikasnosti, poverenje u sugrađane.

Abramson i Oldrič, na primer, zaključuju da dva faktora objašnjavaju opadanje izlaznosti u SAD: (1) slabljenje partijske identifikacije, i (2) opadanje uverenja da vlada reaguje na očekivanja građana (engl. *government responsiveness*). Drugim rečima, sve niže osećanje eksterne političke efikasnosti odgovorno je za opadanje izlaznosti (Abramson & Aldrich 1982).

Istraživači skreću pažnju na činjenicu da doživljaj političke efikasnosti korelira s različitim varijablama koje ukazuju na raspoloživost resursa, kao što su obrazovanje, prihodi, kognitivne sposobnosti (Finkel & Muller 1998; Brady et al. 1995; Barnes & Kaase 1979). U svakom slučaju, efikasnost se može posmatrati i kao varijabla koja posreduje između resursa i odluke o glasanju: viši resursi pogoduju razvoju osećanja pozitivne efikasnosti, boljem razumevanju i uvažavanju demokratskih normi i slično (Brady et al. 1995).

4.3.3.3 Mobilizacija

Bredi i saradnici (Brady et al. 1995), kao treći temeljni faktor političke participacije navode potrebu da građani budu stimulisani, pokrenuti, to jest mobilizovani da bi uzeli učešća u političkim aktivnostima, pa i onoj koja verovatno zahteva najmanje resursa – glasanje na izborima. Kao faktori mobilizacije mogu da se jave različiti agensi: političke partije, kandidati, interesne grupe, organizacije civilnog društva (nevladine organizacije u današnjem žargonu) i slično (Rosenstone & Hansen 1993; Verba, Schlozman & Brady 1995).

Samim političkim partijama se, naravno, obično pripisuje najznačajniji mobilizacijski uticaj. Što ne iznenađuje, pošto su političke partije prvenstveno zainteresovane da što više sopstvenih simpatizera iziđe da glasa. Zbog toga pojedini autori svrstavaju partijsku identifikaciju među indikatore političke mobilizacije (e.g. Pattie, Seyd & Whitley 2013).

Zapravo, jedan od najupečatljivijih nalaza Mičigenske škole jeste taj da će neko sa „izraženijim [partijskim] preferencijama glasati s većom verovatnoćom nego neko sa slabijim partijskim dispozicijama.“ (Campbell et al. 1960: 101). Takođe se pokazalo da je izraženija partijska identifikacija povezana i s normativnim osećanjem – da je izlazak na izbore građanska dužnost. Po rečima autora: „jasno je da snaga nečijeg osećanja građanske dužnosti ima veoma veliki uticaj na verovatnoću njegovog glasanja.“ (Campbell et al. 1960: 105).

Štaviše, izlaznost je već tada dovedena u vezu sa zainteresovanošću za politiku i za izbornu kampanju, ali i sa osećanjem političke efikasnosti. U narednim decenijama su uticaji različitih aspekata političke mobilizacije intenzivno izučavani, što je vodilo razvoju kompleksnijih modela interakcije različitih faktora.

Galego (Gallego 2009), na primer, smatra da teorija mobilizacije može da objasni zašto slabije obrazovani građani sve manje glasaju u različitim zemljama. Po tom viđenju, uticaj organizacija koje su vršile mobilizaciju radničke klase se smanjuje poslednjih decenija što objašnjava sve manju izlaznost tog društvenog sloja. U modelima koji naglašavaju ulogu mobilizacije, smatra se da su različite organizacije vrlo bitne jer olakšavaju participaciju građanima sa manje resursa, tj. organizacija daje koordinate

i olakšava snalaženje u kompleksnom političkom svetu. Organizacije takođe daju osećaj solidarnosti, kolektivne akcije i grupnog identiteta. Međutim, značaj i uticaj tih organizacija je generalno u opadanju u razvijenom svetu, što vodi sve većoj razlici između društvenih slojeva u političkoj participaciji.

U Srbiji, moglo bi se dodati, nije ni bilo trajnijih organizacija koje bi posredovale između pojedinih društvenih grupa i političke participacije. Radnički sindikati nisu uspeli da zauzmu tu ulogu. U pojedinim periodima su postojale pojedine organizacije kratkog veka koje su verovatno imale uticaja na izlaznost i glasanje, ali su se obično javljale povodom pojedinih izbora. Tako je „Otpor“ verovatno imao određeni uticaj na mlađe glasače, kako u mobilizaciji, tako i u usvajanju određenih partijskih preferencija.

Iako su različite organizacije (u različitim zemljama i periodima) bitne za izbornu mobilizaciju, taj uticaj nije univerzalan i nepromenljiv. Sama Aina Galego iznosi da „Ni postojanje jakih levičarskih partija niti radničkih sindikata ne izgleda da natproporcionalno podstiče izbornu mobilizaciju siromašnih.“ (Gallego 2010: 246). Drugim rečima, samo postojanje tih organizacija nije uvek dovoljno da bi se prevazišao jaz u izlaznosti između društvenih slojeva.

Granice između modela izborne mobilizacije i modela socijalnog kapitala nije sasvim oštra. Uticaj pritiska društvene sredine može da se smatra kao relevantan za oba modela. Gerber i saradnici (2008) su metodom terenskog eksperimenta utvrdili da je socijalni pritisak jedan od uzroka odluke da se glasa. U njihovom eksperimentu, jedan od tretmana se sastojao u slanju pisma građanima u kojem se pozivaju da glasaju i da „obave svoju građansku dužnost“. Taj je apel na osećanje dužnosti doveo do izvesnog, ali nevelikog povećanja stvarne izlaznosti (istraživači su eksperiment sprovodili uoči izbora, a zatim su pratili rezultate izbora). Grupa koja je bila izložena većem stepenu socijalnog pritiska je sa pismom dobila i obaveštenje o tome ko je iz njihovog domaćinstva izašao na prethodne izbore. (U SAD-u, informacija o izlaznosti svakog glasača nije tajna informacija, i istraživači su bili u poziciji da te informacije pokažu učesnicima eksperimenta.) Najveći socijalni pritisak primenjen je na eksperimentalnu grupu koja je pored informacije o prethodnoj izlaznosti članova sopstvenog domaćinstva dobila i pregled ko je iz ispitanikovog susedstva izašao ili apstinirao na prethodnim izborima. Subjektima u ovoj grupi je takođe rečeno da će nakon izbora svi dobiti informacije o tome ko je izašao i na tada aktuelne izbore. Dakle, ovde je svaki učesnik bio izložen socijalnom pritisku neposrednog socijalnog okruženja, pošto će se nakon izbora u susedstvu znati ko je glasao a ko nije. Po autorima, ovaj poslednji tretman imao je izrazito veliki efekat na povećanu izlaznost tih građana, daleko veći nego samo apelovanje na osećanje dužnosti. Treba imati na umu da je ovo bio terenski eksperiment – tretmani (pisma različite sadržine) su dostavljani svim građanima na teritoriji gde je eksperiment sproveden, a posmatrao se objektivni rezultat – stvarna izlaznost na izbore. Dakle, stvarni socijalni pritisak da se pridržava društvenih normi igra važnu ulogu u motivisanju pojedinke da glasa.

Ovo poglavlje završavamo primerom statističkog modela koji empirijski proverava tzv. teorijski model građanskog aktivizma (Pattie, Seyd & Whiteley 2003). Dakle, aktivizam je izražen sledećom funkcijom:

$$A = p + R + M + I + E$$

gde je:

A – aktivizam,

p – efikasnost,

R – resursi (vreme, prihodi, obrazovanje),

M – mobilizacija (da li je osoba bila kontaktirana od strane nekoga povodom izbora),

I – partijska identifikacija, i

E – politička aktivnost (Pattie, Seyd & Whiteley 2003: 446).

Navedena funkcija je aditivna. To znači da verovatnoća izlaska na izbore može da bude pozitivna i ako su pojedini elementi jednačine jednaki nuli. Prema njihovim rezultatima provere tog modela (podaci su iz Velike Britanije), varijable mobilizacije su se pokazale kao posebno značajne (Pattie, Seyd & Whiteley 2003). Dejvid Niven je, na primer, utvrdio da je lična komunikacija, licem u lice, posebno efikasan metod mobilizacije, prvenstveno povremenih, neredovnih glasačica (Niven 2004).

4.3.4 Socijalni kapital

Patnam (Putnam 1993) je ključni autor u ovom tumačenju uzroka političke participacije. Centralni argument ovog pristupa jeste taj da socijalni kapital, povezanost s društvenim okruženjem, posebno izražena kroz članstvo u socijalnim grupama i lokalnim organizacijama razvija osećaj poverenja u druge ljude i u sistem. Patnam i drugi autori iste orijentacije posebno ističu važnost angažmana u dobrovoljnim društvenim aktivnostima, jer one utiču na socijalnu integraciju i poverenje (Putnam 1993, 1995; Knack & Keefer 1997; Hall 1999; Whiteley 2000). Patnam posebno naglašava važnost učenja socijalnih veština, sticanje organizacijskog iskustva, razvoj kognitivnih kapaciteta, što sve vodi višem razvoju „građanskih vrlina“ (engl. *civic virtues*).

Iz ovog ugla, politički aktivizam, uključujući učešće na izborima, jeste u pozitivnoj korelaciji s poverenjem u druge, integracijom u socijalno okruženje, nivoom dobrovoljnog angažovanja u lokalnoj zajednici i organizacijama. Za ovu teoriju, na primer, značajna su sva istraživanja u kojima se ispitanice pitaju za članstvo u različitim organizacijama, prvenstveno sindikatima (e.g. Fieldhouse et al. 2007).

Istraživačice često pokazuju priličnu kreativnost u načinu na koji naizgled uobičajenim nalazima pridaju određeno teorijsko značenje. Recimo, uobičajeni nalaz da stariji građani redovnije glasaju tumači se time da su starije osobe bolje ukorenjene u svoju zajednicu, što potvrđuje ulogu društvenog kapitala i socijalne integracije. Istraživanja inače pokazuju da su mladi slabije uključeni u civilno društvo (npr. Putnam 1993, 1995; Norris 1995), a istovremeno pokazuju nizak nivo političke informisanosti i uvažavanja demokratskih principa (e.g. Milner 2002). Kod mlađih Amerikanaca je zapažen viši nivo političke alijenacije (Huggins 2001), kao i nepoverenje u vlast i političke institucije (Nye 1997), a sve je to praćeno niskim nivoom izborne participacije.

Neka istraživanja pokazuju, na primer, da je rezidencijalna mobilnost faktor koji izrazito utiče na izlaznost u Britaniji. Jer, oni koji se često sele, tj. manje su socijalno integrirani, češće apstiniraju (Crewe et al. 1977; Pattie & Johnston 1998).

Peti i saradnici (Pattie et al. 2003) takođe navode da postoje i drugi uticaji koji vode snižavanju socijalnog kapitala. Tu se prvenstveno misli na gledanje televizije. To je aktivnost koja je nesocijalna, i po Patnamu, ugrožava kvalitet života zajednice (Putnam 1995). Ostaje da se vidi koji će efekat na participaciju ostaviti savremena sredstva komunikacije – „pametni telefoni“, internet i slično. S jedne strane, oni zaokupljaju pažnju pojedinca u izolaciji, slično kao i klasični TV, a s druge – pokazalo se da mogu da doprinesu brzoj i masovnoj političkoj mobilizaciji.

Radi jasnije ilustracije ovog modela, ovde ćemo prikazati jedan primer operacionizacije modela socijalnog kapitala. Peti i saradnici (Pattie, Seyd & Whiteley 2003: 445) proveravaju model političkog aktivizma specifikovan kao linearna i aditivna kombinacija uticaja nekoliko faktora (vrlo slično je i u Fieldhouse et al. 2007):

$$A = T + M + N - TV + Y + F$$

Gde je:

A – politički aktivizam (uključujući i glasanje na izborima),

T – poverenje u druge ljude i institucije,

M – članstvo u različitim grupama,

N – članstvo u neformalnim mrežama van porodice,

TV – broj sati proveden gledajući TV,

Y – godine koliko ispitanik živi na trenutnoj adresi,

F – da li porodica ispitanika živi u blizini (Pattie, Seyd & Whiteley 2003: 445).

Njihovi rezultati pokazuju, u skladu s Patnamovim viđenjem, da je članstvo u formalnim i neformalnim socijalnim grupama važno za politički aktivizam. Ostale varijable, međutim, pokazuju slab i/ili nekonzistentan uticaj, zavisan od tipa političkog angažmana (Pattie, Seyd & Whiteley 2003: 457–458). Fieldhouse et al. (2007) takođe iznose slične rezultate. Kod njih, slično specifikovani model socijalnog kapitala doveden je u vezu sa izlaznošću na izbore kod mladih. Rezultati takođe ukazuju na značaj organizacijskog članstva i poverenja u institucije (ali ne i poverenja u druge ljude), dok većina ostalih varijabli nema značajne efekte.

Naravno, članstvo u grupama i organizacijama ne ukazuje jedino na socijalni kapital. Članstvo, posebno u organizacijama koje imaju i politički karakter, pomaže političkim partijama u mobilizaciji potencijalnih glasača. Poznato je da je članstvo u radničkim sindikatima tradicionalno dobar prediktor kako izlaznosti tako i glasanja za levičarske, radničke partije (Gray & Caul 2000). Na taj način, isti proces može da se posmatra i iz ugla mobilizacijskog modela, kao i iz perspektive socijalnog kapitala.

Takođe, razlike između modela socijalnog kapitala i modela političke kulture, često nisu jasne, i kod različitih autora se neretko preklapaju. Bernhagen i Marš, na primer, jednu od tri grupe faktora (ili „modela“) naslovljavaju „Strateški resursi, mobilizacijski konteksti, i socijalni kapital.“ (Bernhagen & Marsh 2006). Spajaju pristupe koji ističu resurse, političku mobilizaciju, te one koje se fokusiraju na socijalni kapital, u jednu kategoriju.

4.3.5 Korist od glasanja: Teorija racionalnog izbora (TRI)

“One of the most fundamental questions challenging political psychologists is why citizens in a democratic country vote” (Krosnick et al. 2010: 1293).

Uobičajeno pitanje koje istraživači, politički analitičari, politički aktivisti, pa često i sami građani, postavljaju u vezi sa izborima jeste: Zašto tako veliki broj ljudi ne glasa? Opšte pravo glasa je tekovina savremenog demokratskog sveta koja je rezultat duge i često nemilosrdne borbe. Izgleda, međutim, kao da – kada se jednom to pravo osvoji – mnogima nije naročito stalo da to pravo i iskoriste.

Kopernikanski obrt je nastao kada su ekonomisti pristupili problemu političkog ponašanja i izbora. Pravi naučni problem, pokazalo se, nije zašto ne izlaze svi na izbore, nego kako to da ipak tako veliki broj građana glasa. U ovom delu u kratkim crtama prikazujemo ekonomski model izlaznosti, to jest pristup baziran na teoriji racionalnog izbora (TRI).

U skladu sa sugestijom Krosnika i saradnika: „Bilo koja diskusija izlaznosti mora započeti uvažavanjem jednačine predložene od strane Daunsa (Downs 1957) koja je snažno oblikovala razmišljanje naučnika u ovoj areni“ (Krosnick et al. 2010: 1293), počinjemo sa sledećom formulom:

$$R = (B) (P) - C + D$$

Elementi u ovoj jednačini su:

R – ukupna nagrada, ili korist koju građanin dobija glasanjem,

B – korist koju osoba očekuje da će uslediti ukoliko preferirani kandidat/partija pobedi,

P – percepcija verovatnoće da će sopstveni glas da odluči rezultat izbora,

C – cena koju potencijalni glasač plaća povodom glasanja (vreme, novac, propuštene druge aktivnosti),

D – „psihičko zadovoljstvo koje osoba uživa usled čina glasanja“ (Krosnick et al. 2010: 1293).

Pretpostavlja se da bi osoba izašla na izbore samo u slučaju da je R pozitivno. Bez obzira koliko je osobi stalo do ishoda (veličina partijskog diferencijala B), verovatnoća da će jedan glas da odluči izbore je zanemarljiva, tako da je ceo taj član (B*P) takođe blizu nule. U poređenju s tim, gotovo svako C je veće, što ukazuje da D faktor, tj. neinstrumentalna motivacija, ostaje jedino objašnjenje izlaska na izbore. Glasaci ne glasaju da bi uticali na rezultat izbora, nego zbog samog čina glasanja, pokazuje nam gornja formula.

Vratimo se korak unazad, da bude jasnije odakle dolazi poznati „paradoks glasanja“ (Ferejohn & Fiorina 1974; Rosenstone & Hansen 1993), tj. fenomen da glasači čine nešto što nije racionalno sa stanovišta postizanja željenog cilja.

Opšta formula teorije racionalnog izbora kojom se pristupa objašnjenju bilo kog čina ili ponašanja sadrži samo prva tri elementa (Riker & Ordeshook 1968: 25, formula 1):

$$R = (BP) - C$$

Dakle, verovatnoća manifestovanja nekog postupka je rezultat kalkulacije koristi i cene, to jest resursa koji moraju da se ulože u taj čin. Međutim, korist (B) je modifikovana verovatnoćom da će data akcija ili ponašanje dovesti do željene posledice. Ako, na primer, studentkinja smatra da nema šanse da položi neki ispit, ma koliko joj B (položeni ispit) bilo privlačno, izlazak na ispit nije racionalan ako je šansa da se taj ispit položi nulta. U takvom slučaju svako C je veće od $(P*B)$.

U kontekstu izbora, ma koliko B bilo veliko (tzv. partijski diferencijal, percepcija razlike u koristi za osobu u zavisnosti od toga koji bi kandidat/partija pobedio), verovatnoća da jedan glas bude odlučujući, kada se radi o izborima gde je glasačko telo veliko – jeste infinitezimalna³⁴. Rezultat je da je proizvod $(B*P)$ vrlo blizu nule. To dalje implicira da bez obzira koliko je C malo, ukupan rezultat (R) će biti negativan, to jest osoba neće izaći na izbore. Pod uslovom da se ponaša racionalno-instrumentalno, naravno.

Takav rezultat je paradoksalan, pošto je očigledno da milioni ljudi redovno izlaze na izbore širom sveta. Zanimljivo je da se pokazalo da kada se studentima izloži ovakvo viđenje izlaznosti i obrazloži 'glasački paradoks', studenti postaju skloniji da ne izidu na izbore (Blais & Young 1999). Prema Fiorini, to je „paradoks koji je pojeo teoriju racionalnog izbora“ (Fiorina 1990: 334).

Uviđajući ovaj problem, sam Dauns (Downs 1957a,b) je zaključio da sigurno postoje razlozi koji nisu striktno instrumentalni (a time, po definiciji nisu racionalni), ali su neophodni da bi se objasnila činjenica da ipak veliki broj ljudi glasa. Ti razlozi su podvedeni pod D, i dodati osnovnoj jednačini TRI. Faktor D se obično tumači kao osećaj građanske dužnosti, želje da se spasi demokratija od kolapsa do kojeg bi došlo u slučaju univerzalne „racionalnosti“. Kasnije se u D uključuje i niz faktora koji se odnose na neinstrumentalne, ekspresivne razloge participacije (Riker & Ordeshook 1968). Razlozi koje navode glasačice često i ukazuju na psihičko zadovoljstvo samo po sebi, a ne instrumentalni cilj, kao sredstvo da se ostvari željeni cilj (pobeda preferiranog kandidata/partije). Na primer, glasačica izlazi na izbore zbog izraženog osećanja građanske dužnosti, iako je svesna da njen glas neće promeniti rezultat izbora. Izlazak je cilj sam po sebi, u vidu zadovoljstva zbog ispunjene građanske dužnosti.

Uvođenje faktora D daje za nijansu psihološki bogatiju sliku političkog aktera. Shvatanje ljudske psihologije u okviru uskog ekonomskog modela je jednodimnezionalno, uz korist i cenu postoji samo sposobnost racionalnog kalkulisanja najprimerenije akcije ili odluke.

Literatura koja se bavi ovim problemom je nepregledna, i ovde nije moguće baviti se svim ponuđenim kritikama, revizijama, i razradama ovog takozvanog ekonomskog pristupa izlaznosti (v. Geys 2006). Navešćemo samo neke teorijske elemente i rezultate pojedinih istraživanja s ciljem da se stvori potpunija slika o instrumentalnom objašnjenju izlaznosti. Nakon toga ćemo da vidimo u kojoj meri je moguće druge pristupe izlaznosti inkorporirati u ovaj apstraktni okvir teorije racionalnog izbora.

Ekonomski pristup objašnjenju ponašanja ima duge korene, i javlja se kako u laičkim teorijama ponašanja, tako i u psihološkim modelima, pa i u dizajnu društvenih i političkih institucija. Primer iz psihologije je, naravno, bihejvioristički model B. F.

34 Riker & Ordeshook (1968: 25), na primer, daju okvirnu procenu te verovatnoće na 10^{-8} .

Skinera (B. F. Skinner) gde se ponašanje oblikuje pozitivnim i negativnim potkrepljenjima, to jest nagradom i kaznom. Ponašanje se tumači kao instrument za postizanje određenog efekata (nagrada ili izbegavanje kazne). Laičko tumačenje i društvene institucije se takođe slažu da pozitivne i negativne posledice oblikuju ponašanje (mada je ovde obično naglasak na negativnim posledicama).

Za ekonomsku teoriju političkog aktivizma je posebno relevantno razumevanje individualnog učešća u kolektivnim akcijama (e.g. Finkel & Muller 1998). Kada se radi o izborima, pojedinka razmatra da li da učestvuje u činu koji je kolektivan – politička zajednica donosi kolektivnu odluku, recimo, ko će vršiti izvršnu vlast u državi. Dakle, osoba razmatra da li da uloži svoje privatne resurse u aktivnost koja ima kolektivne posledice. Olsonovo (Olson 1965) razmatranje problema kolektivne akcije je najrelevantnije u ovom kontekstu. Kada se radi o aktivnosti koja uključuje veći broj ljudi, za pojedinku je bitno da proceni da li i u kojoj meri će sopstveno angažovanje doprineti postizanju željenog cilja.

Drugi bitan aspekt jeste – da li je cilj akcije postizanje dobrobiti koja je „javna“, to jest dostupna svima bez obzira da li su učestvovali u aktivnosti. Na primer, željena promena vlasti (korist, dobrobit) je posledica aktivnosti (izlaska na izbore i glasanja) koja je dostupna svima, bez obzira na pojedinačno učešće. U takvim situacijama, gde je lični doprinos ishodu minimalan, a dobrobit opšta, pojedinka koja se racionalno ponaša gledaće da sačuva resurse, to jest apstinira u vezi sa izborima (e.g. Olson 1965; Finkel & Muller 1998). Problem kolektivne akcije je, dakle, neodvojiv od problema izbegavanja nje svoje obaveze, ili, „švercovanja“³⁵.

Tokom proteklih pet decenija, svedoci smo burnog razvoja različitih teorijskih koncepcija izborne izlaznosti, i posebno u okviru modela TRI (za koncizan pregled v. Geys 2006). Od posebnog su značaja teorijske re-konceptualizacije racionalnog pristupa izlaznosti gde se napušta mehanizam maksimizacije dobiti (engl. *utility maximization*), a uvode se drugi kriterijumi koji definišu cilj aktivnosti.

Možda je najveći uticaj izvršio model koji su razvili Feredžon i Fiorina (Ferejohn & Fiorina 1974). Oni polaze od postavke da se odluka o izlasku na izbore donosi pod okolnostima nesigurnosti ili neizvesnosti (a ne rizika, kao u izvornom modelu). Autori smatraju da je pod tim uslovima primereniji kriterijum koji bi maksimalno smanjio mogućnost kajanja ili žaljenja u slučaju najgoreg scenarija.³⁶ Pojednostavljeno rečeno – glasači izlaze na izbore da se ne bi kasnije kajali ako pobedi neželjeni kandidat s malom razlikom glasova. Feredžon i Fiorina takođe tvrde da za odluku pod ovim kriterijumom nije bitno kolika je verovatnoća da će razlika biti jedan glas, nego je dovoljno samo postojanje te logičke mogućnosti (Ferejohn & Fiorina 1974: 535).³⁷

35 Na engleskom se to označava kao „free rider problem“. Kod nas bi možda najprimereniji izraz bio „švercovanje“, kao na primer u javnom saobraćaju.

36 Model je poznat kao *minimax regret* model (Geys 2006). Ovde, akter nastoji da „minimizira svoje maksimalno kajanje“ (Ferejohn & Fiorina 1974: 528).

37 Po rečima izvornika: „If asked why he voted, a minimax regret decision maker might reply “My God, what if I didn’t vote and my preferred candidate lost by one vote? I’d feel like killing myself.” Notice that for the expected utility maximizer the probability of such an event is very important, whereas for the minimax regret decision maker, the mere logical possibility of such an event is enough.“ (Ferejohn & Fiorina 1974: 535).

Matematički model ovog kriterijuma predviđa višu izlaznost nego izvorni kriterijum maksimizacije dobiti, i ne zahteva uvođenje ekspresivnog faktora D da bi se predvideli stvarni nivoi izlaznosti. Autori, dakle, smatraju da je ovakav model racionalnog odlučivanja primereniji problemu izlaznosti (naravno, ni ovaj model nije prošao bez kritike i revizija (za osnovne reference, v. Geys 2006).

Kanazava predlaže teoriju izlaznosti pod nazivom „stohastička teorija učenja“ (Kanazawa 2000: 433). Po ovom viđenju, akteri „ne zapažaju kauzalnu vezu između njihovog doprinosa i ishoda kolektivne akcije, nego samo korelacione veze“ (*Ibid.*: 435). Drugim rečima, glasači i apstinenti ne obraćaju pažnju na to da li je njihov čin uzrok krajnjeg rezultata izbora, što sugeriše Daunsov model, nego samo na to da li su ili nisu glasali za porednika. Uspeh ili neuspeh kolektivne akcije (pobeda ili poraz preferiranog kandidata) – tumači se kao potkrepljenje ili kazna, i to povezuju sa svojim prethodnim ponašanjem (*Ibid.*: 435).

Po ovoj teoriji, „akteri gledaju unazad i adaptiraju se, pre nego da gledaju unapred i teže maksimizaciji dobiti. [...] veća je verovatnoća da će glasači glasati ponovo ako su glasali za poredničkog kandidata a manja ako su glasali za kandidata koji je izgubio; veća je verovatnoća da će apstinenti glasati na sledećim izborima ako podržavaju kandidata koji je izgubio a manja ako podržavaju poredničkog kandidata.“ (Kanazawa 2000: 433). Nakon matematičke elaboracije ovog modela, Kanazava zaključuje da ovaj model implicira da je P približno 0,50, što onda rešava problem glasačkog paradoksa.

I pored znatnog broja kreativnih predloga za reformulisanje racionalnog modela glasanja, čini se da su Finkel i Miler (Finkel & Muller 1998) u pravu kada ukazuju da su se kasnija empirijska istraživanja usmerila prvenstveno u dva pravca. Jedan se odnosi na „potražnju“ za javnim dobrima (faktor B u gornjim jednačinama) i na percepciju individualne i grupne efikasnost u vezi sa uticajem na ishod kolektivne akcije (faktor P), a time i na postizanje očekivane dobiti koja bi bila veća od nule (produkt $B \cdot P$). Drugi pristup se odnosi na elaboraciju različitih varijanti lične, privatne dobiti od participacije (neinstrumentalna dobit, faktor D).

Niz kasnijih istraživanja je doprineo boljem poznavanju tih faktora (e.g. Finkel & Muller 1998; Klandermans 1984; Geys 2006). Potpuniji pregled glavnih teorijskih pristupa ide van okvira ove analize³⁸, tako da u narednim pasusima dajemo samo prikaz osnovnih elemenata proširenog modela TRI, i navodimo osnovne načine operacionalizacije tih faktora.

4.3.5.1 Explanandum: R

Daunsovim rečnikom ekonomiste, radi se o „neto očekivanom utilitetu od glasanja“ (engl. *net expected utility of voting*, Downs 1957b). Manje tehničkim rečnikom, R označava ukupnu nagradu, ili korist koju građanin dobija od čina glasanja. U empirijskim modelima, to je zavisna varijabla definisana kao verovatnoća individualnog izlaska na glasanje. Što je očekivani utilitet bliži nuli, manja je verovatnoća izlaska na glasanje.

³⁸ Pristupačan i koncizan pregled TRI i izlaznosti se može naći u Geys, 2006.

4.3.5.2 Faktor B

Faktor B označava očekivanu korist, dobrobit, ili blagodat (da nam prvo slovo – B bude u skladu sa izvornikom) u slučaju da preferirana kandidatkinja ili partija bude izabrana (uđe u parlament, ili željena opcija pobjedi na referendumu, ili drugi sličan rezultat izbora ili glasanja).

Ova veličina se često tumači i kao partijski diferencijal – razlika u stepenu u kojem se stav prema partijama, ili drugim akterima izbora, razlikuje. Ovde je suština u evaluativnim sudovima u odnosu na političke aktere, i to prvenstveno u odnosu na očekivana postignuća, politike koje bi različite partije sprovodile. Evaluacija prošlih postignuća može da bude jedan od izvora očekivanih efekata, ali pošto se odluka o glasanju odnosi na budućnost, na odluku utiče ono što se očekuje od pobjede jedne ili druge strane.

Ovde je takođe bitno istaći da se radi o partijskom *diferencijalu* – ključna je percepcija razlike između aktera. Sam apsolutni nivo pozitivnog ili negativnog stava nije toliko bitan, jer tek razlika može da motiviše osobu da glasa. Dakle, izrazito pozitivna ali ujednačena percepcija partija je jednako destimulativna za izlaznost kao i ujednačena izrazito negativna percepcija.

U literaturi se ovako motivisani apsentizam naziva i „apstinencija usled alijencije“. Po rečima Kelendera i Vilsona, „Za glasača se kaže da apstinira usled alijenacije kada nijedan od suprotstavljenih kandidata nije dovoljno privlačan da bi opravdao izlazak na glasanje; to jest, glasač je alijeniran i sledstveno tome apstinira.“ (Callender & Wilson 2007: 1048; v. i Plane & Gershtenson 2004; Adams, Dow, & Merrill 2006; Thurner & Eymann 2000). Isti autori takođe tvrde da polarizacija, distanca između kandidata ili partija nije monotono povezana sa stimulacijom izlaznosti. Izrazita polarizacija partija može da partije izvede izvan opsega prihvatljivog za „medijanskog glasača“, što bi onda vodilo manjoj izlaznosti, pošto se takve politike udaljuju od preferencija većine (Callender & Wilson 2007: 1055). U svakom slučaju, jasno je da niz istraživanja pokazuje da je „ideološka kongruencija“ glavnih političkih partija odgovorna za nisku izlaznost i razočarenje celokupnim izbornim ritualom, posebno kod mlađih glasača (Kriesi 2008: 153; Franklin i Wattenberg 2002).

U literaturi se javljaju različite operacionalizacije partijskog diferencijala, kao što su:

- Postojanje i stepen partijske identifikacije. Nepostojanje partijske identifikacije, ili uopšte opredeljenosti, smatra se da ukazuje na nedostatak diskriminacije partija, te da su očekivanja od različitih partija u slučaju osvajanja vlasti nediferencirana.
- Mere razlike u stepenu simpatije prema političkim partijama. Varijable simpatija prema političkim partijama omogućavaju različite kalkulacije partijskog diferencijala, od proste razlike između preferirane i glavne suparničke partije, do kompleksnijih metoda gde bi se uzimali u obzir i stavovi prema drugim partijama u višepartijskim sistemima (e.g. Guttman et al. 1994). Ovde je korisno što ove varijable ne podrazumevaju postojanje socijalizacijom razvijene partijske identifikacije.
- Kao indikatori se mogu primeniti i mere ideološke opredeljenosti i distance između kandidata/partija i potencijalnog glasača. Lična ideološka neutralnost se

obično smatra srodnom indiferentnosti, te se kod takvih osoba očekuje niži aktivizam. Slično, ako se partije opažaju kao ideološki neizdiferencirane (ili ideološki neprihvatljive u slučaju ekstremnih pozicija), motivacija za glasanje se očekuje da bude snižena. U slučaju da su sve (relevantne) partije ideološki suviše udaljene od glasača (alijenacija, prema Kirchgässner 2003), takođe se očekuje povišeni apsentizam.

Prve razrade TRI na temu izbora su prvenstveno imale na umu očekivanu privatnu, ličnu korist. Međutim, kasniji istraživači ističu i *sociotropnu* perspektivu, i mogućnost da se time reši (ili donekle ublaži) glasački paradoks. Ovde je ideja da građane ne motiviše samo očekivana lična korist, nego i javna dobrobit, ona koja je dostupna zajednici, ili političkoj grupi s kojom se glasač identifikuje. Primer je, recimo, radnik koji glasa za socijalističku partiju jer očekuje dobrobit za radničku klasu, i istovremeno rezonuje da taj cilj (izbor željene partije) može da se ostvari samo kolektivnom akcijom grupe, u ovom slučaju radničke klase. U ovakvim modelima je bitan naglasak na kolektivnoj dobiti, na proceni verovatnoće uspeha kolektivne akcije i doživljaja važnosti sopstvene participacije (Finkel & Muller 1998; Finkel et al. 1989; Muller & Opp 1986; Muller et al. 1991). Podršku ideji da pri kalkulaciji B, građani imaju na umu i dobrobit drugih pružaju i pojedina eksperimentalna istraživanja u oblasti teorije igara (e.g. Edlin et al. 2007).

Džejms Fauler takođe tvrdi da model TRI traži reviziju, i uključenje altruističke motivacije (Fowler 2006). Naime, on smatra da glasačice motiviše i dobrobit drugih, a pošto je u kontekstu izbora mnogo „drugih“, time se B radikalno multiplikuje, pa se tako i poništava ili bar umanjuje paradoks glasanja. Po njegovim rečima: „Građani koji misle da će određeni rezultat izbora biti od koristi za druge i koji ispoljavaju dovoljno visoki stepen brige za dobrobit drugih će biti voljni da se angažuju u napornom glasanju.“ (Fowler 2006: 676). Njegovi eksperimentalni rezultati zaista i potvrđuju ulogu altruističke motivacije.

Finkel i Muler (Finkel & Muller 1998) ovom su aspektu motivacije za glasanje posvetili dosta pažnje. Imajući u vidu širi problem političke participacije, ne samo izlaznosti, oni razlikuju kolektivni interes, tj. sociotropnu perspektivu na izbore gde se vodi računa o posledicama za kolektiv ili grupu, od „selektivnih insentiva“, tj. očekivanih posledica za ličnu dobrobit. Prema njihovim nalazima, učešće u političkim aktivnostima se može bolje objasniti modelom kolektivnog interesa, dok su varijable koje odgovaraju „selektivnim insentivima“ manje važne (Finkel & Muller 1998).

Interesantno je i da se navedu varijable koje kod njih operacionalizuju ta dva navedena modela. Varijable kolektivnog interesa su: mere političke efikasnosti, nezadovoljstvo javnim dobrima za koje je odgovorna vlada – nezaposlenost, ekonomska nejednakost, zagađenje okoline, politika u vezi s nuklearnim elektranama, raspoređivanje nuklearnog oružja. Varijable selektivnih (privatnih) podsticaja su različite materijalne, socijalne i psihološke dobiti od kolektivne političke akcije – finansijska dobit, očekivanje od drugih, grupno podsticanje, sticanje znanja, zastupanje i izražavanje svojih uverenja, kao i „zabava“ (procena u kojoj meri osoba uživa u samoj političkoj participaciji).

Ovde je očigledno da bi se neki od navedenih selektivnih podsticaja mogli kvalifikovati i kao faktori D, koji se odnose na neinstrumentalnu dobit. Iz teorijske perspektive,

poželjno bi bilo da se uvažavanje grupnog interesa i dobiti pri kalkulaciji B razlikuje od faktora D – osećanja građanske dužnosti, koja se takođe odnosi na socijalno okruženje. Sociocentrični elemenat B podrazumeva kolektivnu dobit od rezultata izbora, a ne od samog čina glasanja, što je esencijalno kod D.

Fenomen „izbora drugog ranga“ takođe ilustruje uticaj očekivanih posledica pobeđe različitih partija na izlaznost. Na agregatnom nivou, pokazalo se da je izlaznost mala kada izbori imaju manje direktne konsekvence za glasače. Recimo, u Evropskoj uniji, izbori za Evropski parlament su obično praćeni niskom izlaznošću, prilično ispod nivoa izlaznosti kada se radi o nacionalnim izborima (npr. Mattila 2003). To se obično objašnjava činjenicom da EP nema direktnog uticaja na donošenje i sprovođenje bilo kakve politike, da su to izbori drugog ranga.

Konačno, možemo napomenuti i da eksterni faktori, kao što je postojanje partijskog klijentilizma, mogu da utiču na doživljaj partijskog diferencijala. Posebno u manjim zemljama, ili izborima s manjim glasačkim telom (recimo, opštinski izbori) gde je moguće na neki način pratiti izlaznost pojedinaca, očekivana lična dobit može da utiče na izlaznost (Hidalgo & Nichter 2016). Tako, Mares i saradnici (Mares, Muntean & Petrova 2016) navode da je zastrašivanje na radnom mestu značajan faktor koji utiče na glasačko ponašanje u Rumuniji i Bugarskoj. U takvim uslovima, B nije neizvesno, nego direktno utiče na R, pošto je nagrada (ili kazna u slučaju da je cilj neizlazak određene kategorije građana) sigurna ($P=1$). Iako ovo spada u sferu demokratskih devijacija, vredno je zapaziti da se fenomen može opisati rečnikom teorije racionalnog izbora.

4.3.5.3 Faktor P

P se odnosi na verovatnoću da će sopstveni glas da odluči rezultat izbora. Obično se ističe da se to dešava u dva slučaja – kada jedan glas čini rezultat neodlučnim, ili kada je pobeđa ostvarena s jednim glasom razlike. To se, naravno, retko dešava kada se izbori odnose na iole veće izborno telo. Međutim, ovde nije toliko bitna objektivna verovatnoća, nego percepcija verovatnoće. Pregled literature pokazuje da niz faktora utiče na percepciju ove verovatnoće, da agregatni nivo izlaznosti varira u skladu sa očekivanjima TRI u ovom pogledu, kao i da su istraživači razvili kompleksnije koncepcije procene verovatnoće P.

Prvo, istraživanja agregatne izlaznosti redovno pokazuju veću izlaznost kad je rezultat izbora neizvestan – kada se očekuje podjednak procenat glasova za relevantne partije/kandidate. U takvim situacijama, kada se očekuje da će mali broj glasova odlučiti pobeđnika, svaki pojedinačni glas dobija na značaju.

Eksperimentalna istraživanja takođe potvrđuju predikcije izvedene iz TRI, kao na primer, da izlaznost opada s veličinom izbornog tela (jer P opada), kao i da se izlaznost povećava kada su izbori kompetitivni (P raste) (Levine & Palfrey, 2007). Isti autori su utvrdili i da je izlaznost veća kod onih glasača koji podržavaju kandidata sa manjim šansama za pobeđu (jer tada pojedinačni glas ima veću relativnu težinu, nego kod kandidata koji se smatra dominantnim).

Ono gde glasači često odstupaju od očekivanja na osnovu TRI je u neobjektivnoj proceni sopstvenog uticaja na rezultat. Uglavnom, glasačice smatraju da uticaj

njihovog glasa nije zanemarljiv (e.g. Güth & Weck-Hannemann, 1997; Opp 2001). Psihološka istraživanja takođe pokazuju da ljudi nisu sasvim objektivni pri proceni malih verovatnoća, te da su podložni „iluziji kontrole“ i onda kada je njihov uticaj na ishod zanemarljiv (npr. Quattrone & Tversky 1986; Langer 1975). Ipak, pojedini teoretičari ne smatraju da su odluke bazirane na netačnim uverenjima neophodno iracionalne. Elster, na primer, smatra da je neka akcija racionalna ako je „s obzirom na verovanja aktera, data akcija najbolji način za tu osobu da ostvari svoje planove i želje“ (Elster 1985: 9). To sugeriše da i izrazito nerealna uverenja o važnosti sopstvenog glasa za rezultat izbora mogu da se smatraju elementom racionalnog pristupa glasanju.

Važnost faktora P potkrepljuje i činjenica da je izlaznost vrlo mala kada se izbori ponavljaju na pojedinim biračkim mestima usled proceduralnih nepravilnosti tokom izbora. Pri ponovljenim izborima se obično znaju konačni rezultati, a pošto novi glasovi najčešće ne mogu da utiču na ishod, vrlo malo građana se pojavi na biralištima.

Kako se P meri? U istraživanjima faktora koji utiču na agregatni nivo izlaznosti, istraživači mogu da se oslone na objektivne mere P i faktore koji utiču na P. Predikcije izbornih rezultata koje se objavljuju u medijima tokom predizborne kampanje ukazuju na to da li se očekuju „tesni“ izbori. Na individualnom nivou, ispitanike je moguće pitati za svoj subjektivni doživljaj verovatnoće određenog ishoda izbora, kao i procenu verovatnoće da će sopstveni glas odlučiti izbore.

4.3.5.4 Faktor C

Vreme, trud, novac koji treba da se potroši, kao i propuštene druge aktivnosti, smatraju se cenom, ili koštanjem izborne participacije (C). Istraživanja pokazuju da niz objektivnih faktora koji otežavaju participaciju utiče na agregatnu izlaznost, kao i na individualne odluke o participaciji.³⁹

Institucionalni kontekst je, na primer, vrlo važan. U zemljama u kojima biračka registracija nije automatska, nego birači moraju da se posebno registruju da bi imali pravo da glasaju (recimo SAD), izlaznost je u proseku niža nego u zemljama gde je registracija automatska. Zbog toga se u cilju podizanja ili održavanja izlaznosti nastoji da se izborna procedura što više olakša i pojednostavi. Raspisivanje izbora neradnim danima se takođe vodi logikom da je participacija verovatnija ako se C smanjuje. Uvođenje elektronskog glasanja vodi se istom logikom. Uvođenje mogućnosti glasanja putem pošte za glasače iz dijaspore je obično praćeno višom participacijom.

C može da dobije i negativnu vrednost. To bi značilo da je neučestvovanje praćeno određenom cenom, kao u slučaju obaveznog glasanja. U znatnom broju zemalja (29 prema Birch 2009: 35–36) glasanje na izborima je zakonska obaveza (npr. Australija, Belgija, Peru). U takvim slučajevima izlaznost je redovno visoka, posebno ako je apstinencija zaista i praćena realnim sankcijama.⁴⁰

³⁹ Istraživanja su, recimo, pokazala da zanimljivi sportski događaji negativno utiču na izlaznost (Potoski & Urbatsch 2017). Prikazivanje takvog događaja tokom izbora povećava cenu u vidu propuštene zabave.

⁴⁰ Zato pojedini autori smatraju da problemu opadajuće izlaznosti treba pristupiti iz perspektive TRI, koja sugeriše uvođenje obaveznog glasanja (Birch 2018).

Kada je reč o individualnim faktorima izlaznosti, najčešće se misli na već pominjanu teoriju resursa. Ukratko, smatra se da je građanima koji raspolažu s više relevantnih resursa lakše da iziđu na izbore. Jedan aspekt *C* se odnosi i na kognitivne faktore – izborna odluka zahteva razmatranje opcija, poznavanje političkih aktera i njihovih politika i slično. Snalaženje u tim pitanjima je lakše bolje obrazovanim osobama, što ima za posledicu gotovo univerzalni nalaz da je obrazovanje u korelaciji sa izlaznošću. Slično se odnosi i na druge resurse, kao što su prihodi, zaposlenje, kognitivni resursi (Barnes & Kaase 1979; Verba et al. 1995). Siromašniji građani, koji neretko rade dva ili više poslova, češće mogu da se nađu u situaciji da im je nedostatak vremena problem koji otežava participaciju.

Uglavnom, veliki broj varijabli iz modela resursa smatra se relevantnim za *C*. Jedan od ređe analiziranih primera je i zdravstveno stanje kod starijih osoba (Mattilla et al. 2013). Slično, pokazalo se da lokalne epidemije gripa snižavaju izlaznost u zahvaćenim regionima Finske i SAD-a (Urbatsch 2017). Loši vremenski uslovi takođe utiču na smanjenu izlaznost. Gomez je, na primer, izračunao da jedan inč kiše smanjuje izlaznost za 1% u američkim predsedničkim izborima (Gomez et al. 2007).

Faktor *C* se odnosi i na cenu tzv. propuštenih prilika. Vreme potrošeno na izlazak na izbore ne može da se iskoristi u druge, možda privlačnije aktivnosti. Tako je, recimo, utvrđeno da atraktivni sportski mečevi koji se prikazuju veće pred izbore u SAD smanjuju izbornu izlaznost (Potoski & Urbatsch 2017). Političke elite su, izgleda, svesne tog efekta, i primenjuju ga u praksi. Koreas, na primer, navodi da je vreme odigravanja fudbalskog meča između FK Barselone i Real Madrida pomereno tako da se izbegne uticaj na izbore u Kataloniji 2010. godine (Correas 2010).

4.3.5.5 Faktor D

Još od samog Daunsa (Downs, 1957b), faktor *D* je uveden u jednačinu da bi se apstraktni model racionalnog izbora približio činjenicama. Savremenu, udžbeničku, koncepciju faktora *D* razradili su Rajker i Ordešuk (Riker & Ordeshook 1968), i poznata je kao „Ročesterski model“ izbornog ponašanja. Konfrontirajući paradoksalni zaključak prvih teoretičara teorije racionalnog izbora – da je glasanje u velikoj meri iracionalno – ova dva autora su razvila „račun glasanja iz kojeg sledi da je za one koji glasaju racionalno da glasaju, a za one koji ne glasaju da je razumno da ne glasaju“ (Riker & Ordeshook 1968: 25).

Oni definišu *D* kao dobit, ili korist koju glasač dobija nezavisno od sopstvenog, individualnog doprinosa ishodu, rezultatu izbora. Dakle, radi se o neinstrumentalnom aspektu, koji glasaču garantuje dobit usled samog čina glasanja, bez obzira na rezultat izbora. Zbog toga se model ponekad naziva i ekspresivni (Fiorina 1974), ili potrošački (Geys 2006). „Ekspresivni“, jer je naglasak na dobiti od same ekspresije stavova i vrednosti. „Potrošački“, jer dobit dolazi od samog čina (konzumacije), a ne od posledica.

Rajker i Ordešuk smatraju da se *D* odnosi na „politička zadovoljstva ili koristi i stoga moraju biti uključena u svako razmatranje političke dobiti od glasanja“ (Riker & Ordeshook 1968: 28). Radi se o sledećih pet „pozitivnih zadovoljstava“:

1. „zadovoljstvo zbog pridržavanja etike glasanja, koje je ako je građanin uopšte socijalizovan u demokratsku tradiciju pozitivno kada glasa, a negativno (zbog osećanja krivice) kada ne glasa;
2. „zadovoljstvo usled potvrđivanja svoje lojalnosti političkom sistemu: za mnoge ljude, ovo je verovatno glavni razlog za glasanje;
3. „zadovoljstvo usled potvrđivanja svoje stranačke naklonosti: glasanje daje građaninu priliku da podrži [...] kandidata [...]. Za mnoge glasače ovo mora da je najvažnija i politički značajna strana glasanja. Zbog čega drugog da se glasa za kandidata za kojeg glasač zna da će sigurno izgubiti ili, što se toga tiče, pobediti?“
4. „zadovoljstvo u odlučivanju, odlasku na izbornu mesto, itd. Ove stavke se obično smatraju troškovima [*costs*], ali za one koji uživaju u činu obaveštavanja radi donošenja odluke, koji doživljavaju socijalno zadovoljstvo povodom odlaska na glasačko mesto, itd., ovi navodni troškovi su zapravo dobiti;
5. „zadovoljstvo od potvrđivanja sopstvene delotvornosti [*efficacy*] u političkom sistemu: Demokratska teorija tvrdi da su pojedinci i glasanje važni, a za većinu ljudi jedina prilika da ostvare tu ulogu je na glasačkom mestu.“

Niz autora koji smatraju da na izbore i glasanje utiču kako instrumentalni tako i ekspresivni faktori je poduži (npr. Goodin & Roberts 1975; Barry 1978; Powell 1986; Brennan & Lomasky 1993; Galais & Blais 2016). U literaturi se može naći veliki broj istraživanja koja podržavaju zaključak da je „ukupni uticaj participatornih normi (građanske dužnosti) veoma važan na individualnom nivou“ (Carmines & Huckfeldt 1996). Interesantno je napomenuti da je već prvo jugoslovensko istraživanje izbora (povodom izbora za Saveznu skupštinu SFRJ 1965. godine), ukazalo na osećanje dužnosti kao ključni faktor izborne participacije. Na pitanje „Zašto ste izašli na izbore i što ste glasali?“, najveći procenat ispitanica je odgovorio „Zato da ispunim građansku dužnost koju shvatam kao obavezu“ (Tomić 1966: 150).⁴¹ Dakle, pre Rajkera i Ordešuka, i u sasvim drugom političkom sistemu, osećanje dužnosti se javilo kao dominantan motiv izborne participacije.

Tokom prethodnih decenija, istraživači su razrađivali, redefinisali, proširivali spisak motiva i njihovih operacionalizacija koji bi spadali u faktor *D*. Pael (Powell, 1986), na primer, ističe da motivacija za glasanje dolazi u velikoj meri od „osećanja građanske dužnosti, koje zahteva vreme i određene socijalne uslove kojima mogu biti potrebne decenije da bi se razvile“ (str. 19). Varijable koje bi tu spadale su „poverenje u vladu, stepen partijske opredeljenosti u populaciji, zainteresovanost za politiku, i verovanje u delotvornost glasanja“ (*Ibid.*: 9).

U početku je *D* bilo ograničavano na stavove koji se eksplicitno odnose na demokratiju i građansku dužnost (Barry 1978), ali je kasnije značenje prošireno na široku paletu ličnih i socijalnih motiva. Jedna od interpretacija koja se ustalila u kasnijem periodu jeste ta da se većina ovih faktora smatra *ekspresivnim* faktorima (Fiorina 1976). Za razliku od

41 Iako je glavna studija bazirana na velikom nacionalnom uzorku, ovakva pitanja su primenjena na manjim, prigodnim uzorcima. Recimo, interesantno je da se instrumentalna motivacija javila kao drugi najznačajniji motiv (odgovor „Da izaberem predstavnika“). Faktor C, cena participacije (odgovor „Zato što sam morao – poslali su mi poziv ili su mi došli kući i pozvali da obavezno glasam“) se takođe javlja među češće odabranim odgovorima (deli treće mesto po relativnoj učestalosti; svi navodi na osnovu Tomić 1966: 150).

instrumentalne motivacije, koja je usmerena na čin glasanja kao sredstvo da se ostvari cilj, ovde je naglasak na ekspresiji stava, vrednosti, političke kulture, osećanja dužnosti.

Jedno od interesantnih pitanja ovde jeste: da li je pozivanje na dužnost zaista razlog glasanja, ili je to možda racionalizacija. Tim pitanjem su se bavili Gale i Ble (Galais & Blais 2016), analizirajući podatke iz Španije i Kanade. Zaključili su da je osećaj građanske dužnosti zaista motiv koji utiče na glasanje, ali da verovatno postoji i povratna veza – osećanje dužnosti se potkrepljuje aktom glasanja.

Lista varijabli koje istraživači koriste u svrhu operacionalizacije različitih aspekata D faktora je obimna. Ono što stvar komplikuje je činjenica da se iste varijable u različitim radovima tretiraju različito. Tako se, na primer, pojedine varijable resursa tretiraju kao indirektni indikatori građanske kulture. Obrazovanje i zainteresovanost za politiku bi mogli biti dobri primeri. Argument je da se prihvatanje društvenih normi i političkog sistema stiže i tokom obrazovanja.

Među direktnijim merama D faktora se, između ostalog, često sreću različite verzije interne i eksterne efikasnosti (CSES operacionalizaciju ćemo analizirati u ovom radu). Zatim, tu su različite mere podrške demokratskom sistemu. Nepregledan je broj istraživanja koje uključuje pitanje: *Demokratija možda ima svojih problema, ali je bolja od bilo kog drugog sistema* (npr. Inglehart 2003; Karp & Milazzo 2015).

Razrada faktora D je bez sumnje unela značajnu dozu psihološkog realizma u modele izlaznosti. Problem, međutim, nije samo u tome što su elementi faktora D nedovoljno jasni, izdiferencirani i utemeljeni. Ključna zamerka predstavnika pristupa TRI jeste u tome da je cena faktora D teorijska kontaminacija samog racionalističkog pristupa. Zbog toga pojedini autori smatraju da je činilac D protivan duhu TRI, jer narušava teorijsku čistoću i deduktivni karakter modela teorije racionalnog izbora (Green & Shapiro 1994). Već je inicijalnoj razradi D faktora (Riker & Ordeshook 1968) zamereno da je „sva akcija u D“, što znači da ekonomska teorija zapravo nema šta da objasni, dok objašnjenje D faktora ostaje sociologiji i psihologiji (Barry 1976; Mueller 2003).

U prethodnim pasusima je pokazano da D faktor nije urušio pristup TRI izborima, ali je problem koji je postavio doprineo razvoju ove oblasti i različitim reformulacijama samog kriterijuma racionalnosti. Po mišljenju Daudinga (Dowding 2005), elaboracija D faktora je dovela do potrage za „dubljim razlozima“, koja vodi u smeru boljeg poznavanja psihologije političkog ponašanja. Ovo naše istraživanje ima za cilj da pomogne u tom projektu.

4.3.5.6 Faktor S

Formula Rajkera i Ordešuka (Riker & Ordeshook 1968) može da se proširi još jednim elementom:

$$R = (B)(P) - C + D + S$$

Novi element (S) predstavlja zapravo samo tretiranje tačke 4 iz gore predstavljene liste komponenti faktora D Rajkera i Ordešuka, kao izdvojenog faktora, koji se odnosi na socijalne aspekte motivacije. Faktor D se generalno odnosi na psihološku dobit

povodom obavljanja čina glasanja. Na primer, moralno zadovoljstvo. Faktor S se ne odnosi na akt glasanja, nego na učešće u društvenom događaju, društvenom i političkom spektaklu, koji može da ima više ili manje privlačni karakter za pojedinca, nezavisno od moralnog stava prema dužnosti glasanja i od njegove instrumentalne uloge.⁴²

Ovde je naglasak na neinstrumentalnoj dobiti od učestvovanja u društvenom događaju izbora. Ne na onom – psihološkim zadovoljstvima – koje donosi sam čin glasanja bez obzira na uticaj na rezultat izbora, što spada u D, nego na dobit od socijalne interakcije koja dolazi od participacije u izbornom spektaklu (Tullock 1971; Bäck et al. 2011). To nema veze sa osećanjem dužnosti, čak ni sa samim činom glasanja. Ovde motivaciju čini pozitivno iskustvo socijalne interakcije – susret s poznanicima, ritual odlaska na glasačko mesto, recimo – da se vidi ko sedi u glasačkom odboru. Slično kao u ranije doba odlazak nedeljom u crkvu. Za ženu bi tu po sredi bili instrumentalni i ekspresivni faktori B i D. Za muževe pak često bi se izlazak završio bez ulaska u samu crkvu, nego zaustavljanje ispred, radi susreta i razgovora s poznanicima, na faktoru S.

Na ovo ukazuju istraživanja koja ističu ulogu socijalnog pritiska, mada se ovde često radi o faktoru D, gde pritisak aktivira potrebu za pridržavanjem socijalnih normi, pokazivanjem socijalno poželjnog ponašanja (Gerber et al. 2016). Ali granica u odnosu na faktor S nije uvek jasna. Čini se da je ovde važnije pozitivna motivacija – gde sama socijalna interakcija predstavlja dobit koja može da opravda investirani C.

Striktno, S bi moglo da objasni dolazak do izbornog mesta, jer samo zaokruživanje imena kandidata na glasačkom listu iz ove perspektive ne predstavlja bitan element. Međutim, kada smo već na biralištu, preostalo C vezano uz zaokruživanje je minimalno, tako da i prisustvo sasvim malog D tada može da bude dovoljno.

Ovaj društveni aspekt neinstrumentalne motivacije može da objasni uobičajeni nalaz da stanovnici iz ruralnih sredina u većoj meri izlaze na izbore nego urbano stanovništvo (Monroe 1977). Ovo se obično tumači pozivanjem na faktor D i postojanje socijalnog pritiska da se poštuju socijalne norme. Međutim, primereno bi bilo i tumačenje da je izborni spektakl značajniji socijalni događaj u ruralnim, nego u urbanim sredinama, gde je veća koncentracija takvih događanja. Tako glasanje može da bude prilika za nekog sa udaljenog salaša ili zabačenog zaseoka da vidi svoje poznanike koje retko ima priliku da sretne.

Socijalno-zabavni aspekt izbora naglašavaju i Finkel i Muler (Finkel & Muller 1998), time što među varijable koje se odnose na selektivne nagrade ili podsticaje (engl. *incentive*) navode i „zabavnost“. Tu varijablu su definisali tvrdnjom „biti uključen u politiku je prijatno iskustvo“ (Finkel & Muller 1998: 6).

Naravno, razgraničavanje između različitih faktora nije apsolutno. Uticaj pojedinih varijabli može se tumačiti iz različitih uglova. Ono s čime se ovaj kratki i selektivni prikaz modela izborne izlaznosti iz ugla teorije racionalnog izbora može završiti jeste ukazivanje na zanimljivu činjenicu da je razvoj oblasti počeo uskom koncepcijom racionalnosti, da bismo sada bili svedoci sve značajnijeg mesta koje imaju socijalni i psihološki faktori u ovom pristupu.

42 Funk, na primer, navodi da je za glasače bitni izvor eksterne dobiti da budu viđeni na glasanju, da se drugi osvedoče o njihovom pridržavanju građanskih dužnosti (Funk 2010).

4.3.6 Izlaznost u mladim demokratijama

Smets i Van Ham (2013) su svoju metaanalizu ograničili na zemlje s dužom demokratskom tradicijom, da bi izbegli konfuziju sa eventualnim faktorima koji su relevantni u kontekstu demokratizacije, ili socijalističkog nasleđa. Za naše istraživanje je važno videti da li postoje neke sistematske razlike u faktorima koji utiču na izlaznost između tzv. starijih, konsolidovanih demokratija, i novijih, socijalističkih zemalja Istočne Evrope i Balkana.

Ovde ćemo spomenuti samo neke hipoteze i nalaze, pri čemu dominira utisak sličnosti, pre nego razlike u odnosu na starije demokratije. Berglund i saradnici (Berglund et al. 2001), osim uloge resursa, ističu i problem društvene strukture, slabo razvijeno civilno društvo, slabost ili nepostojanje organizacija koje bi posredovale u političkom životu. Posebno ističu i nerazvijenost osećanja političke efikasnosti, koje je, po njihovom viđenju, prirodna posledica socijalizacije u režimu gde građani nisu mogli da utiču na politiku. Autori su toj socijalizaciji pripisali i njihov nalaz da su posebno politički pasivni građani stariji od 50 godina. Berglund i saradnici su pretpostavili da će generacijskom smenom doći do povećane političke participacije i u starijim generacijama. Novija istraživanja to i zapažaju, barem kada se radi o izbornoj participaciji, mada nije sasvim jasno da li se tu radi o efektu smene generacija, ili njihovi podaci nisu dali realnu sliku ni za period kojim su se oni bavili.

Bernhagen i Marš su autori jedne od ubedljivijih studija koje porede političku participaciju između Zapadne i Istočne Evrope (Bernhagen & Marsh 2007). Polaze od zapažanja da su u većini istočnoevropskih zemalja prvi izbori privukli veliki procenat glasača, ali da je izlaznost zatim ubrzo opala. Tokom 1990-ih razlike između dva evropska regiona nisu bile velike, ali se nakon toga povećavaju. Jedno tumačenje tog trenda je u skladu s teorijom resursa. Za participaciju su potrebni resursi, a u kontekstu ekonomske krize, tranzicije, siromaštva, sve manje građana Istočne Evrope može da „priušti“ sebi da izađe na izbore. Znatno deo populacije je preokupiran svakodnevnim problemima, te nema vremena ni uslova ni razvijenih građanskih veština za aktivno učešće u politici (za ekonomski argument u vezi s nižom izlaznošću v. takođe Lewis 1997).

Navešćemo ovde neke od njihovih hipoteza koje se odnose na razlike između Zapada i Istoka Evrope. Pošto se smatra da su organizacije koje bi radile na mobilizaciji glasača slabije razvijene ili nepostojeće, u postkomunističkim zemljama se očekuje da će izraženiju ulogu imati varijable koje se odnose na individualne faktore – prihodi i obrazovanje. Zatim, pretpostavili su da će uloga godina starosti biti manja na Istoku, zbog dramatične političke promene nastale uvođenjem demokratije. To znači da efekat rane socijalizacije na izlaznost ne bi trebalo da bude vidljiv, jer se uvođenje demokratije vezuje za jedan specifični događaj.

Nakon analize komparativnih podataka, autori zaključuju da „postoji upečatljiva sličnost u efektima u oba regiona“ kada je reč o uticaju varijabli individualnog nivoa na političku participaciju. Govoreći o specifičnosti izlaznosti, zaključuju da „na individualnom nivou uzroci izborne izlaznosti su otprilike isti na istoku kao i na zapadu. Odluke građana istočne Evrope da izađu na izbore su pokrenute istim socioekonomskim

resursima, stavovima i oblicima građanske angažovanosti koji određuju izbornu izlaznost na zapadu“ (Bernhagen & Marsh 2007: 65).⁴³

Bez detaljnijeg ulaženja u pojedinačne nalaze drugih autora gde se sporadično javljaju određene razlike, dominantan je utisak da, pogotovo s proticanjem vremena, objašnjenje individualnih razlika u izbornoj izlaznosti se ne razlikuje. Povoljna implikacija takvog stanja je da ne postoji potreba za razvijanjem hipoteza koje bi bile specifične za socijalistički kontekst, a time i Srbiju.

4.4 Rezultati analize faktora izborne izlaznosti u Srbiji

U ovom delu iznosimo rezultate analize faktora koji utiču na izbornu izlaznost na individualnom nivou. Kao što je u uvodnim poglavljima napomenuto, analize su bazirane na podacima iz istraživanja javnog mnjenja, sprovedenog nakon parlamentarnih i predsedničkih izbora 2012. godine.

Analize su organizovane u skladu s našom revizijom, razradom i proširenjem modela racionalnog izbora primenjenog na izbornu izlaznost. Dakle, varijable koje postojeće teorije sugerišu kao relevantne za objašnjenje individualnih razlika u izbornoj izlaznosti – grupisane su u nekoliko osnovnih kategorija, na osnovu ranije opisane formule:

$$R = (B) (P) - C + D$$

Analizirane eksplanatorne varijable su grupisane u tri kategorije:

B – korist koju osoba očekuje da će uslediti ukoliko preferirani kandidat/partija pobedi (partijski diferencijal),

C – cena koju potencijalni glasač ‚plaća‘ povodom glasanja (vreme, novac, propuštene druge aktivnosti),

D – „psihičko zadovoljstvo koje osoba uživa usled čina glasanja“ (Krosnick et al. 2010:1293).

Četvrti element iz navedene jednačine – *P*, percepcija verovatnoće da će sopstveni glas da odluči rezultat izbora, nije predmet analize. To je faktor koji se retko sreće u analizama prediktora individualnog nivoa. U svakom slučaju, nama dostupni podaci nemaju varijablu koja bi bila adekvatan indikator tog koncepta.

U narednim poglavljima analiziramo: prvo, ulogu partijskog diferencijala (*B*), skupa varijabli koje ukazuju na različitu evaluaciju političkih partija koje nastupaju na izborima. Prema TRI, da bi se izašlo na izbore, neophodno je da građanka očekuje različitu korist ili štetu u zavisnosti od toga koja partija bi pobedila na izborima; drugo, uticaj varijabli koje operacionalizuju faktor *C* – cenu, koštanje vezano uz čin glasanja. U najvećoj meri, ovde se radi o proveru efikasnosti modela resursa u slučaju Srbije 2012. godine; treće, analiziramo faktor *D* – niz neinstrumentalnih faktora koji bi, prema literaturi, mogli da utiču na izlaznost. U svakom od navedenih delova, analiziramo prvo

⁴³ Istini za volju, prema njihovim rezultatima prikazanim na Grafikonu 1, izgleda da obrazovanje ima statistički značajno jači uticaj na Istoku nego na Zapadu.

uticaj pojedinačnih varijabli, a zatim dajemo zbirni model za svaku od navedenih konceptualnih kategorija varijabli.

Analiza se završava prikazom integralnog modela, gde će se naći varijable iz sve tri kategorije, i gde će se videti pojedinačni, nezavisni direktni uticaj svake od uključenih varijabli.

4.4.1 Varijable B: Uticaj percepcije partijskog diferencijala

Ono što motiviše glasače da izađu na izbore, prema teoriji racionalnog izbora, jeste doživljaj razlike između partija i kandidata koji se nadmeću. Ako je taj takozvani partijski diferencijal jednak nuli, što znači da se sve partije doživljavaju podjednako pozitivno ili negativno, ishod izbora postaje nebitan, pa time i nestaje motivacije za glasanje (e.g. Adams & Merrill 2003). Adam i Meril razlikuju dve motivacije za izbornu apstinenciju: usled alijenacije – kada nijedna politička partija (ili kandidat) nije dovoljno atraktivna, i usled indiferencije – kada se kandidati/partije nedovoljno međusobno razlikuju (Adams & Merrill 2003: 161).

Operacionalizacija partijskog diferencijala je jednostavna u dvopartijskom sistemu. Razlika u stepenu simpatije prema partijama je jedan primer takve mere. Manje jednostavno, ali ipak lakše podložno operacionalizaciji jeste višepartijski sistem s jasno podeljenim blokovima (po mogućnosti dva bloka). Međutim, kada je ideološka srodnost i politička bliskost partija neizvesna, problem je teži. Na primer, relevantna ilustracija za nas može da bude SPS u periodu izbora 2012. godine. Pre izbora SPS je bio u koaliciji sa DS, ali po raznim karakteristikama su glasači SPS-a bliski SNS glasačima, i politički jaz između njih nije tako velik, što je nakon izbora potvrđeno novom koalicijom. Zbog toga nije jasno u odnosu na koga bi se partijski diferencijal za glasače SPS-a posmatrao.

Jedna mogućnost jeste utvrđivanje razlike između najomiljenije partije u odnosu na sve druge partije, ali je onda opet problem da postoje partije podjednako bliske ili strane. Srbija 2012. godine nije više onako jednostavno podeljena u blokove kao deceniju ili više ranije. Zbog toga smo mi ovde primenili i uporedili nekoliko srodnih operacionalizacija partijskog diferencijala.

Prva mera se odnosi na postojanje političke partije koja se ispitanicima najviše sviđa, odnosno najmanje sviđa. Ispitanicima su postavljena sledeća dva pitanja:

Q31a Uopšteno govoreći, koja partija vam se najviše sviđa?

Q31b Uopšteno govoreći, koja partija vam se najmanje sviđa?

Na svako pitanje, ispitanicima je pokazana lista sa imenima 17 tada aktuelnih političkih partija, a mogli su i da navedu neku drugu partiju kao odgovor. Odgovor „Nijedna politička partija“ nije eksplicitno ponuđen, ali je zabeležen ako je ispitanica takav odgovor dala.

Oba pitanja ukazuju na postojanje pozitivnog i/ili negativnog stava prema političkim partijama, postojanje partijskog diferencijala. U skladu s koncepcijom faktora B, očekuje se da će ispitanici koji imaju opredeljeni stav prema partijama (pozitivni i/ili negativni) s većom verovatnoćom izaći na izbore nego oni koji su partijski indiferentni.

Prema rezultatima prikazanim u Tabeli 4-3, ovako definisan partijski diferencijal jeste važan za izbornu participaciju. To se posebno odnosi na postojanje neke

partije koja se doživljava kao najomiljenija (gornji panel navedene tabele). Od onih ispitanika koji su naveli da postoji partija koja im se najviše sviđa, čak 81,66% navodi da je izašlo na izbore. Među onima koji su odgovorili da nema partije koja bi im se najviše sviđala, izborna participacija je značajno niža – oko 58% (u ukupnom uzorku, izlaznost je oko 76%).

Postojanje partije koja bi se ispitanicima najmanje sviđala takođe je povezano sa izlaznošću, ali u manjoj meri. Izlaznost kod ispitanika koji su naveli neku takvu partiju je oko 77%, dok je kod onih koji su naveli da ne postoji partija koja bi im se najmanje sviđala oko 70%. Ova razlika je naravno manja, ali je takođe statistički značajna.

Dakle, zaključujemo da je ovako definisani partijski diferencijal bitan za izlaznost. Posebno je, izgleda, bitna pozitivna motivacija – postojanje partije za koju ispitanik može da kaže da mu je najomiljenija. Negativna motivacija, postojanje posebno neomiljene partije, očigledno je motiv manje snage. Ovi rezultati nam takođe govore da je korisno odvojeno pitati za postojanje najomiljenije i najneomiljenije partije. Iako su te dve varijable u korelaciji, jasno je da ukazuju na različitu psihološku osnovu tih odgovora.

Tabela 4-3. Povezanost izborne izlaznosti i postojanja omiljene i neomiljene partije

	Koja partija vam se najviše sviđa?	
	0. Ni jedna	1. Neka partija se najviše sviđa
0. Nije glasala	41,94	18,34
1. Glasala je	58,06	81,66
	100,0%	100,0%

$\chi^2=83,07$, $p<,001$, Ponderisano varijablom W4.

	Koja partija vam se najmanje sviđa?	
	0. Ni jedna	1. Neka partija se najmanje sviđa
0. Nije glasala	29,55	22,57
1. Glasala je	70,45	77,43
	100,0%	100,0%

$\chi^2=4,06$, $p=,044$, Ponderisano varijablom W4.

Prikazane dve varijable nam omogućavaju konstrukciju kompleksnije mere partijskog diferencijala. Kada ukrstimo te varijable, možemo definisati nekoliko kategorija ispitanika u odnosu na doživljaj partijskog diferencijala. Ispitanike koji su naveli da postoji i partija koja im se najviše sviđa i neka koja im se najviše ne sviđa, definišemo kao ‚polarizovane‘ ispitanike. One koji su samo naveli partiju koja im se ne sviđa, definišemo kao ‚nesimpatizere‘. Ispitanici koji su naveli samo partiju koja im se sviđa su ‚simpatizeri‘, dok su oni koji nisu naveli ni partiju koja im se najviše sviđa ni neku koja im se ne sviđa, definisani kao ‚alijenirani‘, to jest otuđeni ispitanici. Povezanost ove varijable sa izlaznošću prikazana je u Tabeli 4-4.

Tabela 4-4. Nivoi izborne izlaznosti kod različitih kategorija partijskog diferencijala

	Kategorije partijskog diferencijala				Ukupno
	Alijenirani	Polarizovani	Nesimpatizeri	Simpatizeri	
0. Nije glasala	32,68	18,54	43,67	15,90	23,75
1. Glasala je	67,32	81,46	56,33	84,10	76,25
	100%	100%	100%	100%	100%,

χ^2 (df=3) = 72,9, $p < 0,001$.

Iz ovako prikazanih rezultata, još jasnije se vidi važnost pozitivne motivacije. Najviši stepen participacije je zabeležen kod onih ispitanica koje su samo navele da postoji neka partija koja im je najomiljenija (čak 84%). Nešto je niža izlaznost kod polarizovanih ispitanika, onih kojima se neke partije sviđaju, a neke ne (81,46%). Izlaznost je očekivano niska kod alijeniranih ispitanika – onih koji su indiferentni prema političkim partijama, niti im se neke sviđaju, niti izazivaju negativne emocije. Pokazalo se, međutim, da je najniža izlaznost kod onih ispitanika koji su samo naveli da postoji neka partija koja im se „najmanje sviđa“ (56,33%). Ovde se posebno jasno vidi da sama negativna motivacija, postojanje (izrazito) negativnog stava prema nekoj partiji jeste najslabiji motiv da bi se izašlo na izbore. Ovo bi svakako mogla biti korisna poruka za dizajnere izbornih kampanja, jer ukazuje da poruka „glasajte za one koji su manje loši“ nije ubedljiv motivator. Potrebno je da postoji pozitivna motivacija, partijski diferencijal gde je uz jednog činioca vezan pozitivan stav.

Afektivna polarizacija

U svrhu operacionalizacije partijskog diferencijala, često se koriste varijable koje se odnose na stepen ne/simpatije prema različitim političkim partijama i političkim liderima. Niz takvih varijabli je uključen u ovo istraživanje (konkretni format pitanja dolazi iz projekta CSES). Pitanja koja se odnose na političke stranke, odnosno kandidate i partijske lidere, formulisana su na sledeći način:

Želeli bismo znati šta mislite o nekima od naših političkih stranaka. Nakon što pročitam ime političke stranke, molim Vas da je ocenite na skali od 0 do 10, gde 0 znači da vam se ta stranka uopšte ne sviđa, a 10 znači da vam se ta stranka veoma sviđa. Ako naidemo na stranku za koju niste čuli ili smatrate da o njoj ne znate dovoljno, slobodno to recite.

- Kako biste na toj skali ocenili ... [ime političke stranke]?

A šta mislite o vođama političkih partija? Nakon što pročitam ime nekog od predsedničkih kandidata ili stranačkih vođa, molim Vas da ih ocenite na skali od 0 do 10, gde 0 znači da vam se taj kandidat ili stranački vođa uopšte ne sviđa, a 10 znači da vam se taj kandidat ili stranački vođa veoma sviđa. Ako naidemo na kandidata za kojeg niste čuli ili smatrate da o njemu ne znate dovoljno, slobodno to recite. – Gde biste na toj skali smestili ... [ime kandidata ili partijskog lidera]?

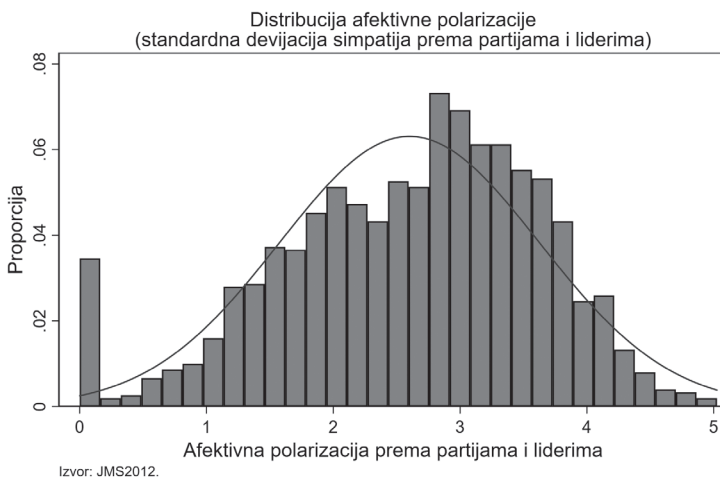
Odgovori su davani na skali od 11 stepeni (od 0 do 10), gde viši skor označava izraženije simpatije.

Standardna devijacija skorova na varijablama simpatija je još jedan način operacionalizacije partijskog diferencijala (faktora B) koju analiziramo ovde. Ta mera govori o postojanju različitih stepena simpatija prema različitim partijama i kandidatima, o izdiferenciranom emocionalnom doživljaju partijskog spektruma. U nekim radovima, ovakva mera je nazvana mera afektivne polarizacije, jer ukazuje na postojanje različitih afektivnih reakcija na različite političke aktere (Enyedi & Todosijević 2009).

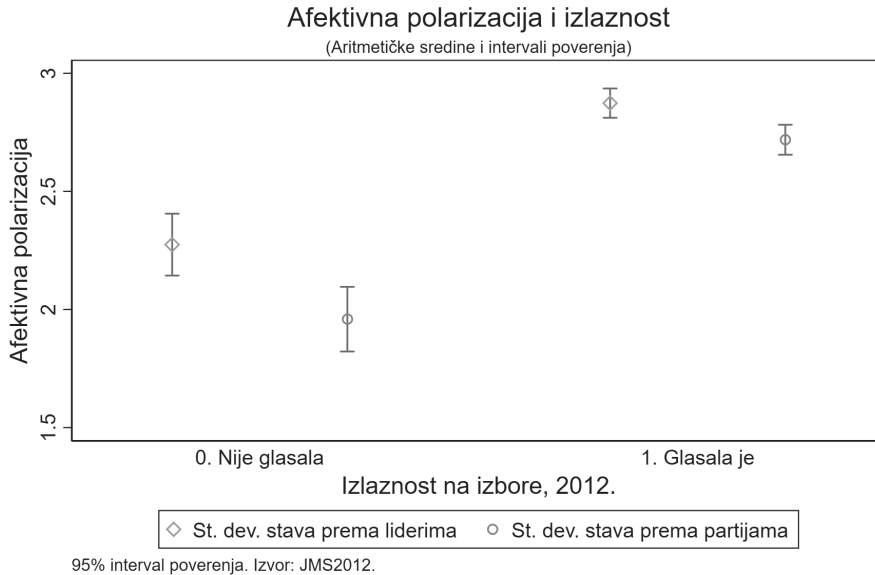
Kod ispitanika koji imaju isti afektivni odnos prema svim akterima skor na ovoj varijabli bi bio 0, jer nema varijacija, bez obzira da li su sve evaluacije pozitivne, negativne, ili neutralne. Najviši skor dobijaju one ispitanice koje na neke partije reaguju maksimalno pozitivno, a na druge maksimalno negativno. Povoljna karakteristika ove varijable je da uzima u obzir veći broj partija istovremeno. Potencijalna zamerka ovakvoj meri jeste da se sve partije tretiraju jednako, bez obzira na njihovu političku relevantnost. Može se argumentovati da je relevantan samo izdiferenciran afektivni stav prema najvažnijim, kompetitorskim partijama. Međutim, po našem mišljenju, glasači pri odluci o izlasku i izboru partije, evaluiraju sve ponuđene opcije. Zbog toga je bitno uzeti u obzir afektivni odnos prema svim relevantnim akterima u političkoj ponudi.

Ovde ćemo prikazati rezultate posebno za varijablu simpatija prema političkim strankama, simpatija prema političkim liderima, i kompozitnu varijablu, gde su devijacije računane na svim varijablama – koje se odnose i na partije i na lidere (ukupno 14 varijabli). Sledeće stranke i lideri se pominju: SNS, DS, SPS, DSS, LDP, URS, SRS, Tomislav Nikolić, Boris Tadić, Ivica Dačić, Vojislav Koštunica, Čedomir Jovanović, Mladan Dinkić, Vojislav Šešelj. Tako definisane varijable imaju kontinuiranu distribuciju, a, kao primer, sledeći grafikon prikazuje distribuciju skorova kompozitne varijable afektivne polarizacije koja se odnosi i na stranke i na lidere.

Vidimo da distribucija ima približno oblik normalne distribucije (Grafikon 4-1). Upadljivo je samo odstupanje kod nultog skora, koji se odnosi na one ispitanike gde je standardna devijacija nulta, koji su svim partijama i liderima dali jednake ocene (najčešće su to sve negativne ocene, ali to ovde sada nije tema.

Grafikon 4-1. Distribucija indeksa afektivne polarizacije u odnosu na partije i lidere

Grafikon 4-2. Prosečni nivo afektivne polarizacije kod glasača i apstinenata

Sledeći grafikon prikazuje aritmetičke sredine, sa 95% intervalima poverenja, na skali afektivne polarizacije prema partijama i liderima, paralelno za glasače i apstinate (Grafikon 4-2). Vidimo da je afektivna polarizacija nešto viša u odnosu na lidere, ali ta razlika nije statistički značajna (korelacija između ta dva afektivna odnosa je $r=.76$, $p<.001$, što opravdava primenu zajedničkog indeksa). Ono što je bitno, i što je statistički značajno, jesu velike razlike između apstinenata i glasača prema nivou afektivne polarizacije. Ta je razlika podjednako značajna kako u odnosu prema partijama tako i prema liderima.

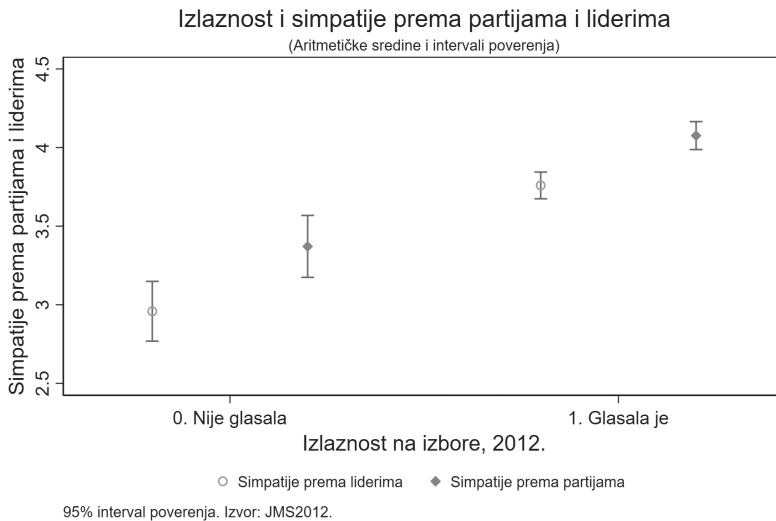
Dakle, gledano i na ovaj način, koji uzima u obzir afektivni stav prema gotovo celokupnoj izbornoj ponudi, pokazuje se da je partijski diferencijal (faktor B) od značajnog uticaja na izbornu izlaznost.

Simpatije prema političkim partijama

Varijable ne/simpatija prema političkim partijama i liderima – mogu se iskoristiti u merenju partijskog diferencijala još na jedan način. Opšti nivo pozitivnog ili negativnog stava prema političkoj, izbornoj ponudi takođe ukazuje na potencijalni utilitet izlaska na glasanje. Ukoliko je stav prema partijama generalno negativan, manja je motivacija za glasanje, jer je manja očekivana korist od pobede neke partije. S druge strane, ako postoje neke partije prema kojima je stav pozitivan, veća je verovatnoća da glasač može da očekuje i dobit od ishoda izbora. U teorijskom slučaju da je stav prema svim partijama uniformno pozitivan, nedostatak diferencijala može da deluje destimulativno, ali je s druge strane pozitivan ishod (pobeda partije koja se glasaču sviđa) osiguran. Štaviše, realni glasači nemaju uniformno pozitivne stavove, tako da prosečni nivo afektivnog odnosa prema partijama ukazuje na moguću dobit usled određenog rezultata izbora.

Na sledećem grafikonu prikazani su prosečni skorovi na skalama ne/simpatije prema političkim partijama i liderima (Grafikon 4-3). Očigledne su statistički značajne razlike u prosečnim skorovima između glasača i apstinenata. Glasači imaju generalno znatno pozitivniji stav prema partijama i liderima u celini, nego apstinenti. Ponovo se pokazuje da negativni stav prema partijama deluje destimulativno a ne motivaciono. Stavovi prema partijama i liderima su, očekivano, blisko povezani. Koeficijent korelacije između dve varijable je $r=.95$, $p<.001$.

Ovde je interesantno da napomenemo da se tu radi o proseku na odgovorima koji su dati na skalama od 0 do 10. To znači da bi maksimalni pozitivni skor bio 10. Iz Grafikona 4-3 se vidi da je zabeleženi prosek u svim podgrupama ispod 4,5. Dakle, prosečni ispitanik ocenjuje partije i lidere ispod teorijski neutralne tačke (5), umereno negativno. Kada se radi o stavu prema partijama, jedan ispitanik/ca je ocenio svih sedam partija ocenom 10 (još tri ispitanika je dalo samo ocene 10, ali su u nekim slučajevima propustili da odgovore), dok je 12 puta više, 48 ispitanika/ca svim partijama dalo maksimalno negativnu ocenu – 0).

Grafikon 4-3. Prosečni nivo simpatija prema partijama i liderima kod glasačica i apstinentkinja

Percepcija razlika između političkih partija i lidera

Prethodne tri varijable tiču se afektivnog odnosa prema političkim partijama i liderima. Varijabla o kojoj se ovde radi odnosi se na opštu procenu stepena različitosti između partija i kandidata i to tokom izborne kampanje. Dakle, od ispitanika/ca je traženo ne da procene svoj odnos prema partijama, nego da procene kolike su objektivne razlike između njih, bez obzira na koji domen bi se to odnosilo.

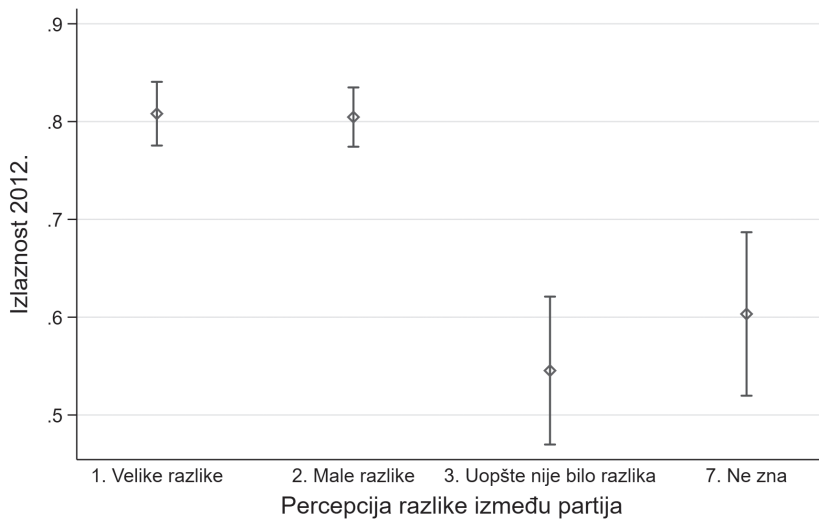
To pitanje je formulisano na sledeći način:

Q51 Da li biste rekli da je tokom izborne kampanje između različitih partija i kandidata bilo velikih razlika, malih razlika ili uopšte nije bilo razlika?

1. Velike razlike
2. Male razlike
3. Uopšte nije bilo razlika

U analizu je u obzir uzet i odgovor „Ne znam“ kao posebna kategorija. Taj odgovor takođe izražava neuviđanje različitosti, a uz to je i oko 10% ispitanika tako odgovorilo pa ne bi bilo primereno da se oni isključe iz analize.

Na Grafikonu 4-4 prikazani su nivoi izlaznosti (sa intervalima poverenja) vezani uz različite kategorije percepcije razlika između partija i lidera. Jasno se vidi da je za višu izlaznost neophodno da građanke zapažaju makar male razlike između partija. Kod ispitanika koji smatraju da uopšte nije bilo razlika, kao i onih koji nisu znali šta da odgovore na ovo pitanje, izlaznost je značajno niža. Prosečna izlaznost za ove dve kategorije je oko 60%, dok je za kategorije koje opažaju razlike oko 80%.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-4. Percepcija postojanja razlika između partija i kandidata kod glasača i apstinenata

Kombinovani model partijskog diferencijala

Uz pomoć logističke regresije, konstruisan je model koji može da pokaže kombinovani uticaj varijabli faktora B na izlaznost. Naredna tabela prikazuje dobijene rezultate (Tabela 4-5). Zavisna varijabla je izlaznost na izbore. Nezavisne varijable su:

- Partijski diferencijal – ranije prikazana kompozitna kategorijalna varijabla koja odražava stav prema partijama (da li postoji partija koja se najviše sviđa i najviše ne sviđa).

- Afektivna polarizacija (standardna devijacija skorova simpatija prema partijama i liderima).
- Prosečni skor na skalama simpatija prema partijama i liderima.
- Percepcija razlika između partija i lidera.

Rezultati pokazuju da su uključene varijable značajni prediktori izlaznosti (H_i^2 ($df=8$)=109.7, $p<.001$; Pseudo $R^2=.11$). Uprkos tome što su uključene varijable donekle kolinearne (što je logično, pošto su uzete kao indikatori jednog latentnog konstrukta), sve doprinose objašnjenju varijanse zavisne varijable. Polarizovana percepcija političkih partija, kao i doživljaj simpatije prema nekoj partiji su kategorije sa značajno višom izlaznošću, u poređenju sa ispitanicima koji su samo naveli partiju koja im se ne sviđa. Zanimljivo je da čak i partijski alijenirani ispitanici pokazuju višu izlaznost (odnos verovatnoća=1,79, $p<.001$) u odnosu na one koji navode samo partije koje ne simpatišu.

Tabela 4-5. Kombinovani model uticaja varijabli partijskog diferencijala (B) na izlaznost: Rezultati logističke regresije

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Partijski diferencijal (ref. grupa: Nesimpatizeri)				
1. Polarizovani	1,95	0,42	3,11	0,002
2. Alijenirani	1,79	0,48	2,16	0,031
3. Simpatizeri	3,07	1,35	2,55	0,011
Afektivna polarizacija	1,44	0,12	4,26	0,000
Prosek ne/simpatije	1,16	0,06	3,01	0,003
Percepcija razlika između partija i lidera (ref. grupa: 1. Velike razlike)				
2. Male razlike	1,03	0,18	0,18	0,858
3. Uopšte nije bilo razlika	0,38	0,09	-3,91	0,001
7. Ne zna	0,39	0,11	-3,47	0,001
Konstanta	0,52	015,	-2,31	0,021

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -726,4

Wald χ^2 ($df=8$)= 109,7; $p<0,001$; $N=1473$. Pseudo $R^2=0,11$.

Kada se uzme u obzir stav prema širem partijskom spektru, afektivno izdiferencirani doživljaj je povezan s višom izlaznošću. Kao i u bivarijatnom prikazu, prosečni stepen simpatije prema partijama i liderima je takođe značajan prediktor izlaznosti, i kada se kontroliše uticaj ostalih indikatora. I konačno, kognitivni indikator percepcije razlika u političkoj ponudi takođe pokazuje da je doživljaj izdiferenciranosti političke ponude faktor koji utiče na izlaznost.

Dakle, višestruka operacionalizacija konstrukta *B*, partijskog diferencijala, pokazala se kao uspešna. Štaviše, nalazi potvrđuju da različite mere tog konstrukta nisu redundantne nego da se dopunjuju, dajući kompletniju definiciju faktora *B* (naše je mišljenje da je ovo možda najkompletnija definicija tog faktora u višepartijskom kontekstu).

Završni komentar

Prikazana analiza nekoliko operacionalizacija faktora B, partijskog diferencijala, pokazala je da je taj faktor bitan za izbornu izlaznost, i u Srbiji. Važno je da postoji barem neka partija koja se potencijalnoj glasačici sviđa. Nešto manje, ali je ipak važno i to da postoji partija prema kojoj ispitanik ima izrazito negativno mišljenje.

Iako Adams i Meril sugerišu da je „apstinencija usled alijenacije“ važan faktor izborne apstinencije (Adams & Merrill 2003: 165), naši rezultati sugerišu korekciju ovog zaključka. Prema našim rezultatima, izborna alijenacija je ipak manje destimulativna od generalno negativnog stava prema svim kandidatima i partijama. Takođe je utvrđeno da je doživljaj afektivne polarizacije, izdiferenciranog emocionalnog stava prema partijama i liderima faktor koji je povezan sa izlaznošću. Konačno, prosečni pozitivni, odnosno negativni stav prema partijama je takođe značajan korelat izlaznosti.

Ovde bismo istakli da partijski diferencijal ne implicira samo apsolutnu razliku u odnosu prema partijama između kojih se bira. Potrebno je proširiti pogled na to pitanje. Važan je stav prema široj partijskoj ponudi, što je posebno relevantno za višepartijske sisteme, kao što je srpski. Zatim, bitan je i diferencijal u odnosu na nulti nivo, ili potpuno negativni nivo. Nije dovoljno da je stav prema nekoj partiji manje negativan, nego izlaznost motiviše prvenstveno pozitivan stav prema barem nekim partijama. S druge strane, širi i izdiferencirani stav prema partijama takođe ukazuje i na prihvatanje postojećeg političkog sistema, što bi tada već prelazilo u neki drugi faktor osim B.

4.4.2 Varijable C: Teret glasanja i model socioekonomskih i drugih resursa

Raspoloživost socioekonomskih i drugih resursa se javlja, na različite načine, u gotovo svim modelima izborne izlaznosti. Još je Dauns, na primer, tvrdio da glasanje jeste teret koji zahteva trud, investiranje resursa. Prvobitno, Dauns je govorio o resursima potrebnim za sticanje informacija, i za rešavanje problema donošenja odluke u situaciji neizvesnosti. Zbog toga se vreme, novac, obrazovanje javljaju kao ključni resursi.

Značenje faktora C, kao i tumačenje šta sve predstavlja te resurse se kasnije menjalo kod različitih autora. Oni faktori koji su se ponekad svrstavali pod C – resurs zainteresovanosti za politiku, razvijenije demokratske političke kulture (varijable koje bi pripadale Patnamovom konceptu socijalnog kapitala, građanske kulture) su u znatnoj meri svrstani među faktore D (dužnost, briga za demokratiju, sve ono što na neki način ukazuje na doživljaj da je glasanje samo po sebi vredno, bez obzira na instrumentalni aspekt, dakle, ekspresivno). Jedan deo onog što bi se moglo nazvati negativnim aspektom C se ponekad svrstava u poseban element – S, socijalnu dobit od učestvovanja u izbornom spektaklu.

Kada se tako izdvoje neki od elemenata koji bi se mogli (ili su u nekim modelima bili) svrstani u C, zapravo ostaje ono što se u literaturi često jednostavno naziva socioekonomskim i demografskim modelom. Varijable koje ovde analiziramo su: pol, starost, obrazovanje, prihodi i posedovanje materijalnih dobara, zaposlenje i zanimanje, region, stepen urbanizacije mesta stanovanja⁴⁴, bračni status.

Starost

Starost spada među tri najčešće analizirane varijable kada se radi o izlaznosti (Smets & Van Ham 2013). „Mladi odrasli su notorni apstinenti,“ zaključuju Smets i Van Ham (2013: 348). O aktivnijoj političkoj participaciji starijih građana, uključujući i glasanje, govori niz istraživanja, kao na primer Milošević-Đorđević 2007; Linek & Petrušek 2016; Goerres 2007; Gallego 2010; Grasso 2014; Czesnik; Zerkowska-Balas i Kotnarowski 2013. Iako su rezultati prilično uniformni, interpretacije se razlikuju. Sa stanovišta resursa, za očekivati je da su oni dostupniji odraslima srednje životne dobi – posao, stabilni prihodi, stalno mesto stanovanja.

Naglasak se neretko stavlja i na stav prema politici, pa se tvrdi da je ovde reč o uticaju životnog ciklusa, jer se tokom godina građani sve više uključuju u politiku, prihvataju demokratske vrednosti, i imaju jasnije političke preferencije. Ovom interpretacijom, uzrast se približava grupi faktora D, gde glasanje postaje čin ekspresije demokratskih vrednosti.

Istovremeno, moguće je i da se radi o efektu generacije, i da razlike u participaciji odražavaju specifične uticaje iz formativnih godina određenih generacija. Ble i saradnici (Blais, Gidengil & Nevitte 2004) smatraju da su kulturne promene, koje su generacijski efekat, odgovorne za to što stariji češće glasaju. Njihova analiza skorašnjih podataka iz Kanade – pokazala je da su najvažniji individualni korelati izlaznosti starost, obrazovanje, prihodi i religioznost. I Galego (Gallego 2009) smatra da je efekat starosti takođe generacijski.

Upadljivo niža izlaznost mladih generacija s pravom glasa, često se objašnjava potrebom da se stekne glasačka navika. A za formiranje navike, potrebno je vreme i prilike da se iziđe na izbore (e.g. Miller & Shanks 1996; Verba & Nie 1972; Czesnik 2013).

Uglavnom, zapaženo je da je veza između izlaznosti i starosti često krivolinijska. Prvih godina nakon punoletstva, participacija raste sa sticanjem navike participacije i usvajanjem demokratskih normi. S postepenim povlačenjem iz aktivnog društvenog života, izlaznost postepeno opada u dubljoj starosti (Cutler & Bengston 1974; Jankowski & Strate 1995). Zbog toga se u istraživanjima izlaznost korelira i sa kvadriranom varijablom starosti. Na taj način se veća težina daje većim vrednostima (starosti), te se očekuje negativna asocijacija kada se obe varijante varijable starosti unesu u model.

Što se tiče Srbije u 21. veku, nije sasvim izvesno da li ima razloga da se očekuje nešto drugačija ili uobičajena slika. Izvestan prelom ili diskontinuitet bi se mogao očekivati između generacija socijalizovanih za vreme socijalističkog sistema, i

⁴⁴ S faktor ne analiziramo posebno, ali ovde svrstavamo urbanizam, kao bitni sociodemografski indikator.

onih koji su u politički život ušli nakon 1990. godine, tj. nakon uvođenja višepartijskog sistema. U ranijem sistemu, izbori nisu bili kompetitivni, te su zato bili i manje društveno i politički relevantni, tako da je uvođenje kompetitivnih izbora moglo da deluje stimulatивно, i da kao značajno formativno iskustvo ostavi trag u formi natprosečne participacije. S druge strane, učešće na izborima je tada smatrano obavezom, i izlaznost je bila velika. Demokratski sistem je, između ostalog, doneo i tu novinu da nije obavezno da se iziđe na izbore, što bi onda moglo biti praćeno manjom kasnijom izlaznošću. Na neki način, slobodni izbori su mogli da znače oslobođenje od nametnute obaveze, koja je bila više politički ritual, nego politički relevantna aktivnost.

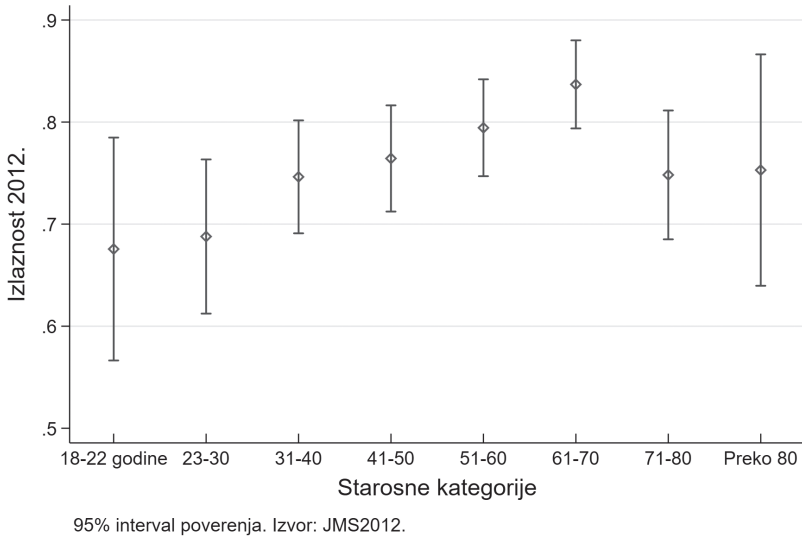
No, da vidimo šta podaci govore. Bivarijatna korelacija između starosti i izlaznosti je $r=.09$ ($p<.001$), dakle pozitivna i statistički značajna, mada prilično niska. Kao i u mnogim drugim istraživanjima, i ovde je izlaznost niža kod mlađih glasača. Tu se postavlja pitanje da li je asocijacija linearna, ili kao u pojedinim izveštajima, izlaznost opada u dubljoj starosti.

Da bi se povezanost između starosti i izlaznosti bolje mogla ocrtati, varijabla starosti je ovde prevedena u osam starosnih grupa. Kao što Tabela 4-6 pokazuje, prvu kategoriju čine ispitanici kojima su izbori 2012. prvi nacionalni izbori na kojima su mogli da učestvuju. Sledeću kategoriju čine osam preostalih godišta treće decenije. Preostale kategorije, osim poslednje, pokrivaju po jednu deceniju.

Tabela 4-6. Varijabla starosti grupisana u osam grupa

Kategorija	Godine starosti	Frekvencija
1	18–22	78
2	23–30	150
3	31–40	245
4	41–50	261
5	51–60	288
6	61–70	290
7	71–80	192
8	81 i više	61
Ukupno		1565

Na sledećem grafikonu prikazana je veza između starosti i izlaznosti. Grafikon 4-5, koji prikazuje aritmetičke sredine i intervale poverenja za svaku uzrasnu kategoriju, pokazuje zaista krivolinijsku vezu. Mlađi ispitanici, oni do 30 godina starosti pokazuju nešto niži stepen participacije. Kod ispitanika starijih od 70 godina je, s druge strane, vidljiv opadajući trend. Najviša izlaznost je zabeležena kod ispitanika između 40 i 70 godina, onih koji u svom sećanju imaju iskustvo iz pretpluralističkog perioda. Prema ovim nalazima, izgleda da je asocijacija izlaznost-starost slična onome što se generalno dobija, tako da nema ubedljivog razloga da se tvrdi da u Srbiji ima nešto specifično u tom pogledu. Godine starosti najverovatnije predstavljaju niz različitih faktora, delom vezanih za životni ciklus, delom za generacijska iskustva, od kojih ni jedan verovatno nema univerzalni uticaj, a ono što se očitava jeste sumirani rezultat niza faktora koji su u korelaciji (ili kauzalnoj vezi) s godinama starosti.

Grafikon 4-5. Prosečna izborna izlaznost kod različitih starosnih kategorija

Konačno, zanimljivo je da se vidi istovremeni kvadrirani i „normalni“ uticaj varijable starosti. Tabela 4-7 prikazuje rezultate logističke regresije, gde su uključene te dve varijante varijable starosti. Vidimo da je uticaj ovih varijabli ispod nivoa statističke značajnosti. Zapravo, uticaj linearne varijante varijable starosti je na granici statističke značajnosti, dok je efekat kvadrirane varijable nešto ispod potrebnog nivoa. Očigledno da je zbog kolinearnosti uticaj obe varijable umanjen. Ipak, ono što može da se zapazi jeste da je koeficijent za kvadriranu varijablu negativan, što ukazuje na krivolinijsku vezu u skladu sa očekivanjem – da izlaznost opada kod najstarijih građana.

Rezime analize povezanosti starosti i izlaznosti glasi: slično kao i u nekim drugim istraživanjima, i u Srbiji 2012. godine, mlađi a donekle i oni najstariji građani su bili relativno češći među apstinentima. Ovakav nalaz je u skladu i s tumačenjem da godine starosti govore o vremenu koje je pojedinac imao za sticanje političkog iskustva i formiranje i usvajanje normi demokratske participacije. Pored socijalizacije, nalaz podržava i ulogu resursa koji su raspoloživiji građanima srednje dobi nego mladima, ili onim najstarijima. Iako je postojanje te asocijacije nesumnjivo, njena jačina u Srbiji nije izražena.

Tabela 4-7. Uticaj standardne i kvadrirane varijable starosti na izbornu izlaznost

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Starost	1,042	0,023	1,86	0,06
Starost (kvadrat)	0,996	0,003	-1,36	0,18
Konstanta	0,969	0,494	-0,06	0,95

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -.8336,63

Wald $\chi^2= 11.07$; $p<.01$; $N=1533$. Pseudo $R^2=,01$.

Žene i muškarci

Prema tradicionalnom viđenju, više faktora doprinosi jazu između polova u pogledu izborne participacije – nejednaka raspoloživost resursa, razlike u motivaciji, slabija socijalna integracija žena i slično (Milbrath & Goel 1977; Norris 1991). Kao što ranije pominjana metaanaliza svedoči (Smets & Van Ham 2013), ta veza u novijim istraživanjima slabi (npr. Carreras 2018), a i u ranijim je bila relativno slaba.

U Srbiji, na primer, Milošević-Đorđević (2007) izveštava o izraženijem izbornom apsentizmu kod žena, dok Logar (2007) ne nalazi razlike u participaciji između muškaraca i žena. U ranijem periodu i drugim političkim okolnostima, i u Jugoslaviji su zabeležene polne razlike u političkom aktivizmu. Prema, na primer, Tomić, žene su pokazale značajno niži nivo raznih aktivnosti povodom tadašnjih izbora za predstavnike u Saveznoj skupštini Jugoslavije 1965. godine (Tomić 1966: 135, Tabela 12a).⁴⁵

U pogledu povezanosti pola i izlaznosti, savremena Srbija je izgleda u skladu s trendovima u demokratskom svetu – jaz između polova je nestao. Kao što pokazuje Tabela 4-8, izlaznost muškaraca i žena je podjednaka (naša varijabla nije u mogućnosti da diferencira rod i pol, na žalost). Imajući u vidu da se u literaturi nestajanje te razlike povezuje s kulturnim promenama poslednjih decenija, uporedili smo ispitanike iz različitih uzrasnih kategorija. Bez ulaženja u detalje, pokazalo se da nema značajnih polnih razlika ni kod ispitanika, recimo, mlađih od 50 godina i onih starijih.

Tabela 4-8. Polne razlike u izornoj izlaznosti (%)

	Pol ispitanice/ka		Total
	1. Muški	2. Ženski	
0. Nije glasala	23,7	23,8	23,75
1. Glasala je	76,3	76,2	76,25
Total	100	100	100

$\chi^2 (1)=.016, p>.05.$

Obrazovanje

Obrazovanje se smatra jednim od ključnih resursa relevantnih za političku participaciju. Jedan od mehanizama uticaja obrazovanja je posredstvom manipulacije informacijama. Politička informisanost je, po Daunsu, ključni problem nižih društvenih slojeva, koji im otežava participaciju. Obrazovanje podrazumeva, s jedne strane, raspolaganje određenom količinom informacija, a s druge lakše sticanje novih i snalaženje u kompleksnom informacionom okruženju.

Obrazovanje je takođe povezano s društvenim i klasnim položajem, te i na taj način utiče na participaciju. Obrazovaniji slojevi takođe mogu opravdano da vide politiku kao relevantniju sferu za sopstveni ekonomski i socijalni status. Generalno, najnižim slojevima se ekonomska realnost malo menja sa izbornim promenama,

⁴⁵ „Ova studija sadrži prve rezultate istraživanja izbora u nas.“ (Pegan i saradnici 1965: 7).

dok bi za obrazovanje ta promena mogla biti značajnija, bilo kroz klijentilističke odnose, bilo kroz primenjene politike.

Obrazovanje je takođe povezano s boljim poznavanjem društvenih normi, a time i normi koje čine demokratsku političku kulturu. Zatim, obrazovanje može da bude povezano i sa širinom društvene mreže, te da na izlaznost deluje posredstvom socijalne uključenosti (ali i socijalnog pritiska). Takođe, obrazovanje može da bude povezano sa izloženošću političkim, izbornim kampanjama i nastojanjima političkih partija da mobilizuju glasače. Slabije obrazovane osobe su manje u kontaktu s medijima i različitim formama izborne kampanje.

Uglavnom, mogu se pretpostaviti mnogobrojni i vrlo različiti mehanizmi kao odgovorni za povezanost izlaznosti i obrazovanja koja se javlja u velikom broju istraživanja (Smets & Van Ham 2013). Smet i Van Ham (2013), navode da je obrazovanje, uz starost, varijabla koja se najčešće sreće u istraživanjima izlaznosti.

Interesantno je da je primećeno da sam apsolutni nivo nije toliko bitan, koliko relativne razlike u odnosu na okruženje. Primera radi, iako raste opšti nivo obrazovanja, taj rast nije praćen većom izlaznošću (Burden 2009). Neka istraživanja su pokazala da je bitna razlika u odnosu na opšti nivo obrazovanja u okruženju. Oni iznad proseka u svom okruženju češće glasaju, nego oni ispod prosečnog obrazovanja, ali nije presudno koji je nivo samog proseka.

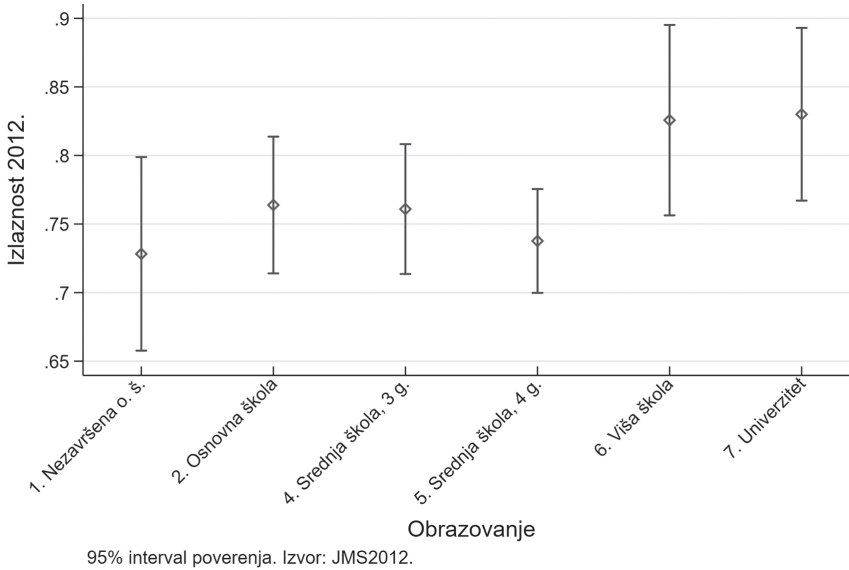
Ranija istraživanja u Srbiji nisu dala sasvim jednoznačnu sliku. Logar (2007), na primer, navodi da je stepen obrazovanja povezan sa izlaznošću suprotno od onog što je uobičajeno u demokratskim zemljama – kod glasača je zabeležen nešto niži prosečni nivo izlaznosti nego kod apstinencata.⁴⁶ Pozitivnu vezu između obrazovanja i izborne participacije su utvrdili (i naveli u istoj knjizi) Branković (2007), kao i Milošević-Đorđević (2007).

Na našem uzorku, korelacija između izlaznosti i stepena obrazovanja je $r=.04$ ($p=.13$), što znači da *nema statistički značajne linearne veze* između te dve varijable. Prosečni nivoi izlaznosti za pojedine kategorije dostignutog obrazovnog nivoa, sa odgovarajućim intervalima poverenja, prikazani su na Grafikonu 4-6. Iako vidimo da se intervali kategorije s najvišom izlaznošću (visoko obrazovanje) preklapaju s kategorijom s najnižom izlaznošću ovde zabeleženom (nezavršena osnovna škola), stiče se utisak postojanja uzlaznog trenda – da s višim obrazovanjem blago raste i verovatnoća izlaska na izbore.

Zapravo, izgleda kao da postoji stepenasta relacija – da tek sa tercijarnim obrazovanjem izlaznost postaje nešto viša. I zaista, ako se varijabla obrazovanja dihotomizuje, tako da nižu kategoriju čine svi stepeni ispod nivoa više škole, a drugu kategoriju čine više i visoko obrazovanje, asocijacija sa izlaznošću postaje statistički značajna (u tom slučaju, koeficijent korelacije je $r=0,06$, $p=.02$). Ovo je naravno efekat agregacije – s većim brojem slučajeva po kategoriji smanjuje se i interval greške, te i asocijacije manjeg stepena mogu da dostignu nivo statističke značajnosti. Ipak, to je potvrda da postoji blaga tendencija više izlaznosti kod građana s tercijarnim stepenom obrazovanja.⁴⁷

⁴⁶ Kao što je prethodno rečeno, autorka nije tumačila taj neuobičajeni nalaz.

⁴⁷ Dodatne analize su pokazale da postoji interakcija između obrazovanja i stepena urbanizacije mesta stanovanja, kada je reč o uticaju na izlaznost. Naime, stepen obrazovanja (originalna varijabla, sa 8 stepeni) povezan je sa izlaznošću samo u kategoriji „veliki grad“, gde je korelacija $r=0,17$; $p<.01$).

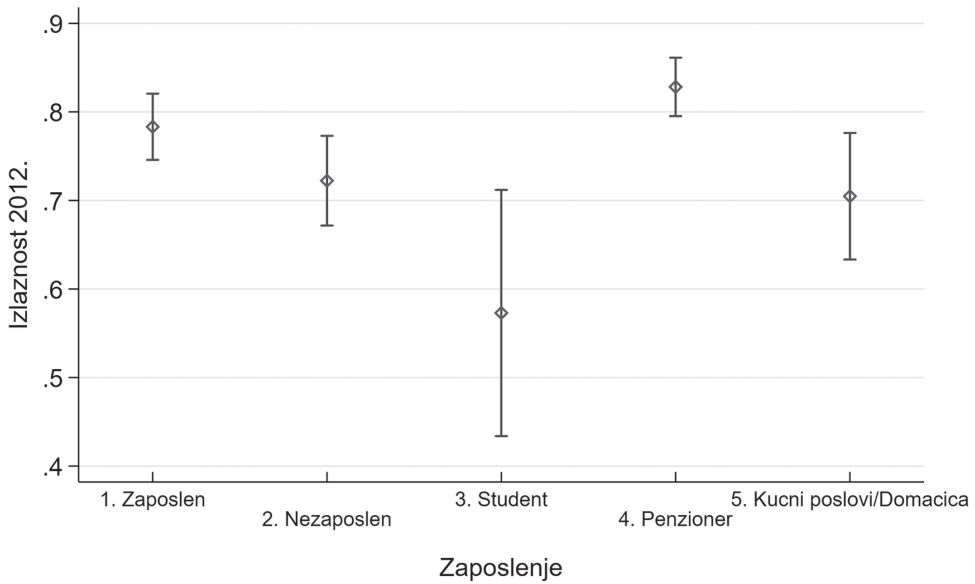
Grafikon 4-6. Nivo izlaznosti kod različitih obrazovnih kategorija

Da rezimiramo: Srbija 2012. godine je jedan od retkih slučajeva gde izgleda da obrazovanje ne predstavlja resurs naročito bitan za mobilizaciju izbornog učešća. Ostaje za buduća istraživanja da se utvrdi čemu se takav rezultat može pripisati, i da li se ova veza menjala tokom poslednjih četvrt veka.

Zaposlenje i zanimanje

U skladu s modelom resursa, očekuje se da će zaposlenje biti u korelaciji s participacijom, da su nezaposleni skloniji izbornoj apstinenciji. No, ranije spominjana metaanaliza, pokazala je da u većini istraživanja zaposleni nisu češće na biralištima nego nezaposleni (Smets & Van Ham 2013: 350). Posebno je zanimljiv još jedan njihov nalaz: očekivalo se da će studenti, kao lica koja su nezaposlena, i još nemaju nezavisni socijalni status, a uz to su i mlađeg uzrasta, biti skloniji izbornoj apstinenciji. Ali navedena metaanaliza pokazala je da se u određenom broju studija studenti javljaju kao relativno skloniji participaciji. To je objašnjeno pozivanjem na viši prosečni socijalni status studenata u odnosu na prosek svoje generacije, kao i bogatije informaciono okruženje u poređenju sa onim koje karakteriše nestudentsku omladinu (Smets & Van Ham 2013; Highton & Wolfinger 2001; Tenn 2007).

Prema našim podacima, radni status jeste važan za političku participaciju. Prvo da napomenemo da varijabla radnog statusa diferencira one koji su zaposleni, i različite kategorije nezaposlenih. Kao što se vidi na sledećem grafikonu (Grafikon 4-7) nivo izborne participacije je različit u različitim kategorijama s obzirom na radni status. Najviša prosečna izlaznost je kod zaposlenih i kod penzionera. Najniža je izlaznost, nasuprot ranije navedenim nalazima o većoj izlaznosti studenata, kod srpskih studenata. Ovo je svakako u vezi s činjenicom da su studenti generalno i najmlađi ispitanici.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-7. Prosečna izborna izlaznost kod različitih kategorija zaposlenja

Logistička analiza, s kategorijalnom varijablom radnog statusa, pokazala je da se studenti statistički značajno razlikuju od zaposlenih. Razlike između zaposlenih, s jedne strane, i nezaposlenih i domaćica s druge – na granici su statističke značajnosti ($p < .10$), kao što prikazuje Tabela 4-9.

Tabela 4-9. Povezanost izborne izlaznosti i statusa zaposlenja (rezultati logističke regresione analize)

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Status zaposlenja (ref. kategorija: 1. Zaposlena)				
2. Nezaposlen	0,720	0,136	-1,74	0,08
3. Student	0,371	0,123	-3,00	0,00
4. Penzioner	1,335	0,242	1,60	0,11
5. Kućni poslovi/Domaćica	0,661	0,153	-1,79	0,07
Konstanta	3,613	0,449	10,34	0,00

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood:-.799,03

Wald chi2= 23,03; $p < .01$; N=1491. Pseudo R²=,02.

Ovde možemo da zaključimo da su, u skladu s teorijom resursa, zaposleni građani skloniji izbornoj participaciji u odnosu na neke kategorije van radnog odnosa, posebno studente.

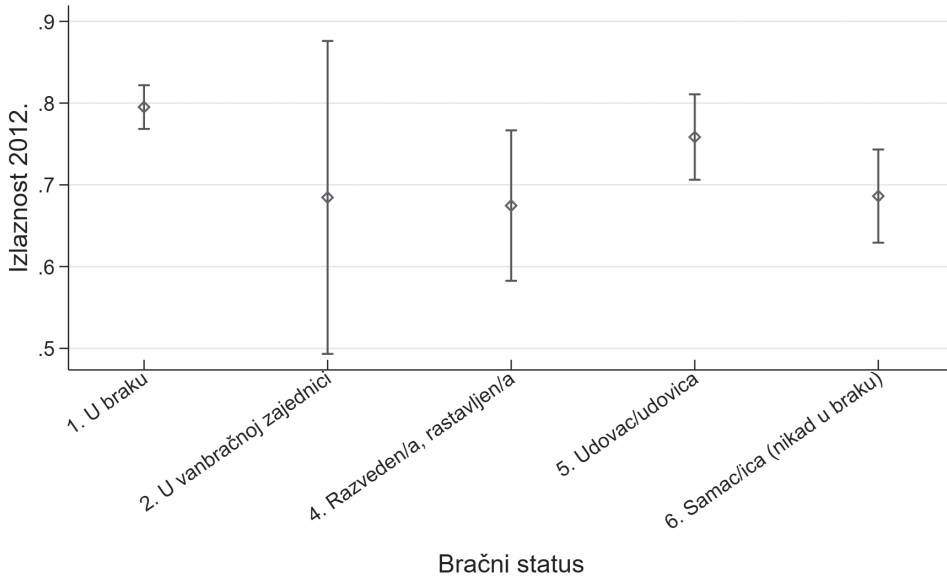
Penzioneri Srbije su – uprkos predviđanjima teorije resursa, i uprkos ranije navedenom nalazu da participacija opada kod najstarijih građana – kategorija s visokom participacijom. Jedan od razloga može biti habituacija, kao i konsolidovane društvene vrednosti i stavovi. Drugi bi mogao biti u činjenici da na političkoj sceni ne samo da postoji partija koja eksplicitno (tvrdi da) zastupa interese penzionera, nego je, u vreme ovog istraživanja, ta partija bila uticajna u sferi relevantnoj za penzionere (PUPS).

Bračni status

Bračni status je takođe jedna od varijabli koje se često uključuju u statističke modele izlaznosti. Smets i Van Ham (2013) utvrdili su da se iz većeg broja studija može zaključiti da je uticaj bračnog statusa na izlaznost pozitivan, ali takođe i da nalazi nisu sasvim konzistentni, da znatan broj studija nije utvrdio povezanost između tih varijabli. Nekoliko je teorijskih argumenata koji se navode u prilog povezanosti izlaznosti i bračnog statusa.

Stoker i Dženings (Stoker & Jennings 1995), na primer, nalaze da sama bračna tranzicija deluje negativno na razne oblike političke participacije. Razlog je u skretanju fokusa na porodicu, i manjak vremena za političke aktivnosti. Doduše, uticaj nije ravnomeran na sve oblasti aktivnosti. U manjoj meri se smanjuju aktivnosti koje su grupne, i za koje su potrebni zajednički resursi partnera. To znači da je taj negativni uticaj manji kada se radi o izborima. Takođe, utvrđen je vrlo veliki međusobni uticaj partnera – nivoi političkog aktivizma se u braku prilično ujednačavaju. Uglavnom, ukupni efekat može da bude nešto viša izborna aktivnost osoba u braku. Dodatni razlog za to može da bude i prihvatanje društvenih normi i socijalno poželjnog ponašanja (Denver 2008). Kao i glasanje, brak takođe spada u tradicionalne društvene norme. Denver (2008), nakon analize podataka prikupljenih tokom više od 30 godina u Velikoj Britaniji zaključuje da je uticaj bračnog statusa robustan. Kao uzrok tome manje ističe ulogu socijalne umreženosti osoba koje su u braku, a više ističe prihvatanje tradicionalnih vrednosti, uključujući i osećanje građanske dužnosti. Na taj način, bračni status se javlja kao varijabla koja jednim tumačenjem spada u grupu resursa (koji utiču na C), a drugim kao indikator vrednosnog sistema, D faktora.

Naši rezultati se uklapaju u tu sliku: osobe u bračnoj zajednici karakteriše najviši prosečni nivo izborne participacije. Sve ostale prosečne vrednosti su niže (Grafikon 4-8), ali nisu sve razlike statistički značajne. Pojedini intervali poverenja su široki zbog malog broja ispitanika u odgovarajućim kategorijama (na primer, kategorija 2, gde su oni koji žive u vanbračnoj zajednici).

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-8. Prosečni nivo izlaznosti kod različitih kategorija bračnog statusa

Rezultati logističke regresije (Tabela 4-10) pokazuju da je statistički značajno niža izlaznost zabeležena kod onih koji su razvedeni ili rastavljeni (kategorija 4), a posebno kod onih koji nikad nisu bili u bračnoj zajednici. Dodatne analize, koje ne prikazujemo ovde, pokazale su da nivo izlaznosti kod pojedinih kategorija bračnog statusa zavise od starosti (na primer, status „udovca/udovice“ je mnogo češći kod starijih), razlika između onih u braku i onih koji nikad nisu bili u braku je konstantna. Dakle, bilo kao resurs, bilo kao indikator vrednosne orijentacije, bračni status utiče na izlaznost i u Srbiji.

Tabela 4-10. Povezanost izborne izlaznosti i bračnog statusa (rezultati logističke regresione analize)

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Bračni status (ref. kategorija: 1. U braku)				
2. U vanbračnoj zajednici	559	252	-1,29	0,21
4. Razveden/a, rastavljen/a	534	148	-2,26	0,02
5. Udovac/udovica	809	156	-1,10	0,27
6. Samac/ica (nikad u braku)	563	100	-3,23	0,01
Intercept	3.882	356	14,77	0,01

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

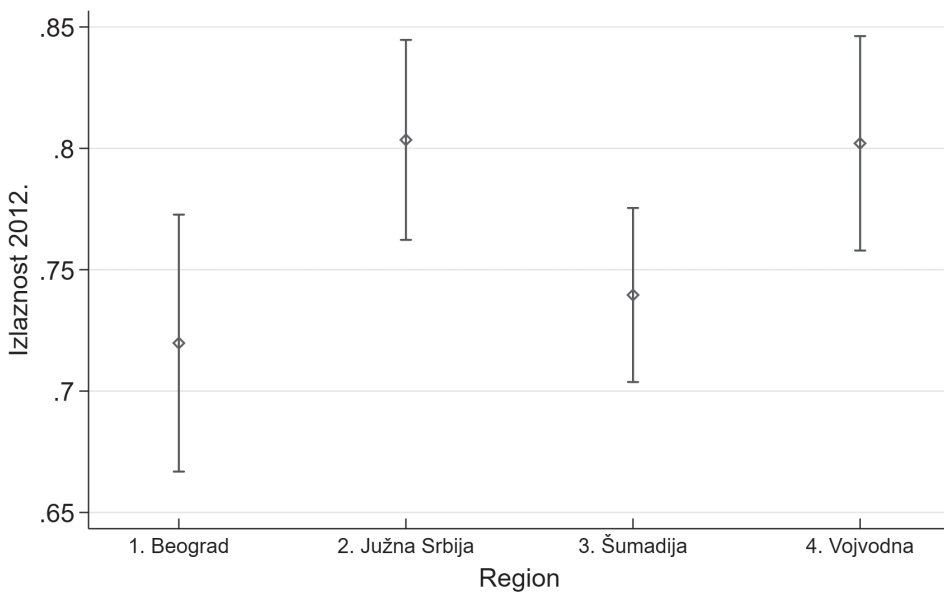
Log. pseudolikelihood: -830,05

Wald $\chi^2=14,20$; $p<0,001$; $N=1528$. Pseudo $R^2=0,01$.

Region

U mnogim zemljama, izlaznost se razlikuje u različitim regionima. Primera radi, izlaznost je generalno niža u južnim državama SAD-a. Smatra se da je to posledica različitih kulturno-istorijskih faktora, koji otežavaju ili olakšavaju participaciju pojedinih kategorija stanovništva. Česta je i interakcija s drugim faktorima. Pojedini regioni, na primer, mogu biti manje ili više urbanizovani, te uticaj može da se ispoljava i na taj način. Smets i Van Ham (2013), u svojoj metaanalizi zaključuju da se u mnogim istraživanjima regionalne razlike u izlaznosti i dalje javljaju kao značajne.

Prema našim rezultatima, četiri osnovna regiona Srbije (definisani prema kriterijumima RZS) se takođe razlikuju prema prosečnoj izlaznosti. Grafikon 4-9 pokazuje da je prosečna izlaznost nešto viša u Južnoj Srbiji i u Vojvodini. Južna Srbija jeste generalno u većoj meri ruralna oblast, tako da bi to moglo da objasni ovakav nalaz. Što se tiče Vojvodine, detaljnije analize su potrebne da se vidi čemu bi se ova relativno viša izlaznost mogla pripisati.

Aritmetičke sredine i 95% intervale poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-9. Prosečni nivoi izlaznosti u četiri osnovna regiona Srbije

Tabela 4-11 prikazuje rezultate logističke regresije, s varijablom regiona kao kategorijalnim prediktorom. Ovi rezultati potvrđuju da je viša izlaznost (u odnosu na Beograd kao referentnu kategoriju) u Vojvodini i Južnoj Srbiji statistički značajna. Slične rezultate – viša izlaznost u Centralnoj Srbiji i u manjoj meri u Vojvodini – iznosi i Logar (2007: 95, slika 14), mada bez testa statističke značajnosti razlika.

Tabela 4-11. Povezanost izborne izlaznosti i regionalne pripadnosti (rezultati logističke regresione analize)

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Region (ref. kategorija: 1. Beograd)				
2. Južna Srbija	1,592	0,334	2,22	0,027
3. Šumadija	1,106	0,205	0,54	0,588
4. Vojvodina	1,578	0,334	2,15	0,031
Intercept	2,568	0,384	6,31	0,001

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -837,62

Wald $\chi^2=8,57$; $p=0,04$; $N=1536$. Pseudo $R^2=0,01$.

Nivo urbanizacije

Prethodno je napomenuto da region zemlje i nivo urbanizacije mogu biti povezani. Za razliku od geografskog regiona, nalazi metaanalize Smetsove i Van Hama (Smets & Van Ham 2013), pokazuju da viša izlaznost u ruralnim sredinama verovatno pripada istoriji, jer prema njihovim rezultatima, nalazi za varijablu urbanizacije su pretežno nulti.

Ovi nalazi verovatno variraju od konteksta do konteksta. U Francuskoj, tipičan nalaz je da stanovništvo iz ruralnih sredina pokazuje višu izbornu izlaznost (Tarrow 1971). Monro (Monroe 1977), na primer, nalazi velike razlike u izlaznosti između urbanih i ruralnih oblasti u SAD-u (država Illinois), uprkos razlikama u ekonomskim uslovima. Slično je, recimo, i u nekoliko evropskih zemalja i SAD-u (Morlan 1984).

Rezultati koje Smets i Van Ham (2013) analiziraju u većoj se meri odnose na ekonomski razvijene demokratije. U manje razvijenim delovima, za očekivati je da su razlike veće. Tako su u Rusiji su 90-ih zabeležene značajne razlike u izbornoj participaciji između ruralnih i urbanih sredina (Clem & Craumer 1997). Slično, značajan uticaj ruralnih socijalnih mreža (mnogo važniji nego uticaj dobrovoljnih organizacija) – utvrđen je u skorijim istraživanjima u Kirgistanu (Darr & Hesli 2010; Dukenbaev 2017). Analizirajući faktore na agregatnom nivou koji utiču na izlaznost, na podacima iz 15 Istočnoevropskih zemalja, Tatjana Kostadinova, na primer, nasuprot svojim očekivanjima, nalazi da je veći procenat ruralne populacije povezan s relativno višim nivoom izlaznosti (Kostadinova 2003).

U Srbiji, izlaznost na izbore 2012. bila je u proseku viša u ruralnim sredinama. Tabela 4-12 pokazuje da je izlaznost u ruralnom okruženju bila oko 79%, dok je najniža bila u predgrađima velikih gradova i u Beogradu (68%, odnosno 73%). Rezultati statističkog testiranja pokazali su da je izlaznost značajno viša u ruralnim sredinama u odnosu na sve tri preostale kategorije.⁴⁸ Slične rezultate za Srbiju iznosi i Logar (2007: 95, slika 14), mada bez testa statističke značajnosti razlika.

⁴⁸ Statistički detalji logističke regresije nisu ovde prikazani.

Tabela 4-12. Izlaznost na izbore s obzirom na stepen urbanizacije

	1. Ruralna oblast	2. Manji grad	3. Predgrađe velikog grada	Beograd	Ukupno
0. Nije glasala	20,71	26,63	32,17	27,24	24,3
1. Glasala je	79,29	73,37	67,83	72,76	75,7
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%

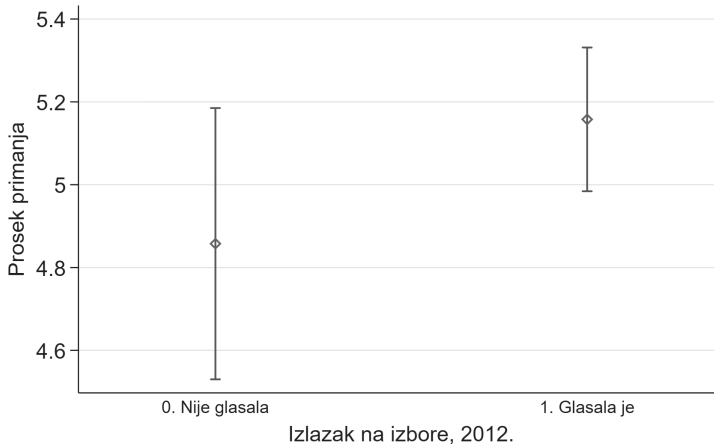
Hi2=12.5, p<.01; Ponderisano varijablom W4.

Prihodi

Uz obrazovanje i zanimanje, prihodi su jedan od ključnih indikatora socijalno-ekonomskog statusa, a time i resursa za koje se očekuje da pozitivno utiču na političku participaciju. „Dva primarna resursa za investiranje u političku participaciju su vreme i novac“, tvrde Brejdi i saradnici (Brady, Verba & Sholzman 1995; v. takođe Verba & Nie 1972). Iako je novac važan za razne oblike participacije (donacije, na primer), rezultate koje iznose Brejdi i saradnici, pokazuju da prihodi nisu značajan prediktor izborne izlaznosti (Brady et al. 1995: 284, Tabela 4). Njihovo tumačenje je da je glasanje akt koji zahteva minimum resursa u formi novca.

Rezimirajući rezultate većeg broja skorijih istraživanja, Smets i Van Ham (2013) zaključuju da zaista prihodi jesu generalno u pozitivnoj korelaciji sa izlaznošću, ali takođe i da je znatan broj istraživanja gde takva asocijacija nije utvrđena. Isti autori navode i da su prihodi roditelja pouzdan korelat izlaznosti.

Ranije objavljeni rezultati istraživanja u Srbiji nisu sasvim jasni u pogledu uticaja prihoda na izlaznost. Prema našim podacima, prikazanim na Grafikonu 4-10, glasači i apstinenti se ne razlikuju u prosečnom nivou prihoda.⁴⁹ Proseci se razlikuju, ali ta razlika nije statistički značajna.

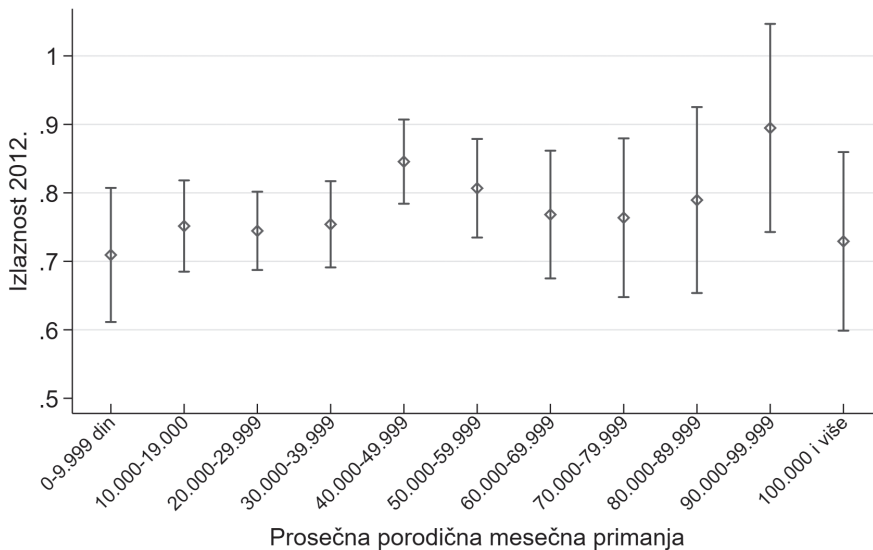
Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-10. Prosečni nivo primanja kod glasačica i izbornih apstinenata

49 Varijabla prihoda se odnosi na ukupna mesečna primanja domaćinstva. Na pitanje je odgovarano uz pomoć skale koja je imala 11 stupnjeva, i uz koje su vezani rastući intervali primanja.

Dodajmo, odnos između varijabli izlaznosti i prihoda nije adekvatno sumiran samo prikazanim poređenjem prosečnih vrednosti. Ako ispitanike podelimo u dve kategorije, one čiji su porodični mesečni prihodi ispod 40.000 RSD i onih čiji su prihodi iznad te cifre, ispostavlja se da je prosečna izlaznost statistički značajno viša u grupi s višim prihodima. Kategorija s kojom počinje grupa s višim prihodima, ograničena je intervalima 40.000–49.000 RSD. To je kategorija koja uključuje pedeseti percentil u našem uzorku, tako da deli uzorak na dve grupe slične veličine.

Još detaljniji prikaz takođe pokazuje zanimljivu sliku. Na Grafikonu 4-11 prikazani su prosečni nivoi izlaznosti za sve kategorije na varijabli prosečnih mesečnih porodičnih primanja. Ovde se vidi odakle dolazi prethodni nalaz, da je izlaznost kod onih sa ispodprosečnim primanjima relativno niža. Ovde još vidimo i da postoje dve kategorije s višim vrednostima – srednja vrednost na skali prihoda, kao i druga kategorija po visini primanja (90.000–99.000 RSD). Iz ovoga izgleda da su ispitanici s prosečnim i izrazito natprosečnim primanjima češće na izborima. Kategorija s najvišim prihodima pokazuje relativno nisku izlaznost. To bi mogao biti odraz i manjeg broja ispitanika u toj kategoriji. Ako bi se pak takvi rezultati potvrdili i u drugim istraživanjima, to bi moglo da potvrdi spekulaciju da najviši socioekonomski slojevi takođe apstiniraju, ali ne zbog nedostatka finansijskih resursa, nego zbog nedostatka vremena, bilo usled prezaposlenosti, ili dostupnosti drugih, zabavnijih, aktivnosti (o tome spekulišu, na primer, Brady et al. 1995).⁵⁰

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

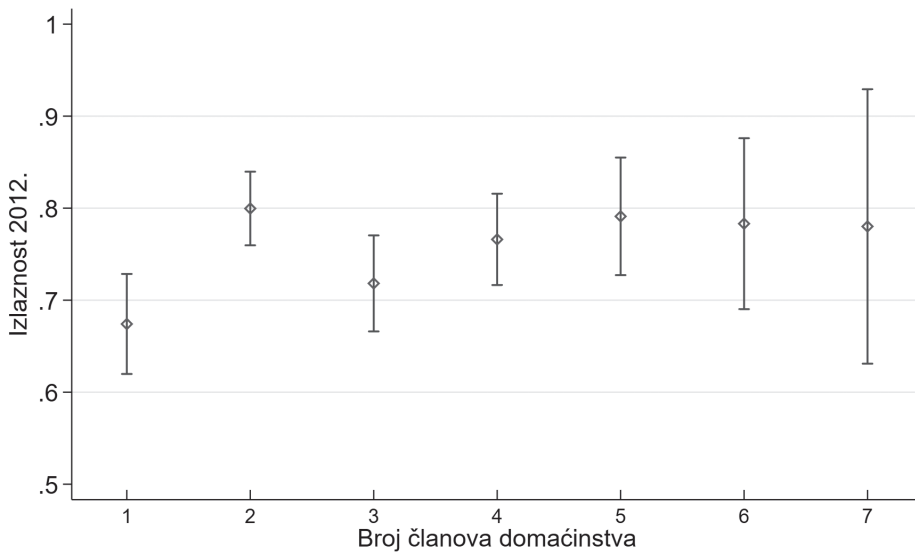
Grafikon 4-11. Prosečni nivoi izlaznosti kod različitih kategorija primanja

⁵⁰ Napominjemo ovde da rezultati logističke regresije, gde je nezavisna varijabla mesečnih porodičnih primanja uneta kao kategorijalna, potvrđuju da se navedene dve kategorije statistički značajno razlikuju u odnosu na kategoriju s najnižim primanjima (u oba slučaja, $p < .05$, za statističke detalje, v. Prilog, Tabela 7-1).

Broj članova domaćinstva

Broj članova domaćinstva je važan indikator sociodemografskog profila glasača, iako se retko sreće u istraživanjima izlaznosti. Jedan od načina na koji brojnije domaćinstvo može da utiče kao resurs, jeste međusobnom podrškom i podsticajem da se učestvuje na izborima kao društvenopoželjnoj aktivnosti. Takođe, članovi višechlanog domaćinstva mogu međusobno da pomognu jedno drugome da odvoje potrebno vreme za glasanje. S druge strane, brojnije domaćinstvo može istovremeno da oteža participaciju, jer, barem od pojedinih članova, zahteva veći angažman, a time i resurs vremena.

Članstvo u brojnijem domaćinstvu ukazuje na izrazitiju ukorenjenost u socijalni kontekst, kao i izloženost uticaju različitih javnih politika. Javne politike u sferi zdravlja, obrazovanja, rada, zapošljavanja i slično, relevantnije su ako se direktno tiču pojedinih članova porodice. Stoga bi se očekivalo veće interesovanje za politiku, a time i političku participaciju kod građana iz brojnijih domaćinstava. Dakle, brojnost domaćinstva bi mogla da utiče na izlaznost kao indikator faktora D, a ne samo kao resurs. Prema rezultatima našeg istraživanja, a kao što pokazuje Grafikon 4-12, ispitanici iz jednočlanih domaćinstava (samo ispitanik, bez drugih članova) pokazuju najmanji stepen izborne participacije. Rezultati dodatne logističke regresije (Tabela 4-13) pokazuju da se domaćinstva s dva, četiri i pet članova odlikuju višom prosečnom izlaznošću u poređenju s jednočlanim domaćinstvima (kategorijom s najnižom izlaznošću).⁵¹

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-12. Prosečni nivoi izlaznosti i broj članova domaćinstva

⁵¹ Kategorije domaćinstava sa šest i sedam članova imaju mali broj ispitanika, tako da su intervali poverenja široki.

Tabela 4-13. Povezanost izborne izlaznosti i broja članova domaćinstva (rezultati logističke regresije)

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Broj članova domaćinstva (ref. kategorija: 1 član)				
2	1,929	0,361	3,51	0,001
3	1,232	0,239	1,08	0,281
4	1,583	0,323	2,25	0,024
5	1,831	0,457	2,42	0,015
6	1,745	0,564	1,72	0,085
7	1,715	0,789	1,17	0,241
Konstanta	2,069	0,277	5,43	0,001

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -819,7

Wald χ^2 (df=6)=15,92; $p=0,01$; N=1520. Pseudo $R^2=0,01$.

Posedovanje materijalnih dobara

Posedovanje materijalnih dobara je još jedan od važnih indikatora socioekonomskog statusa, resursa. Obrazovanje je u tranzicionoj ekonomiji postalo manje pouzdani indikator ekonomskog statusa, a takođe uključuje i kulturni kapital. Podaci o prihodima prikupljeni anketnom metodom su relativno nepouzdana. U našim podacima, oko četvrtine uzorka uopšte nije odgovorilo na pitanje o prihodima. Za mnoga zanimanja, koja nemaju sasvim jasno definisane mesečne prihode, to pitanje je posebno problematičan indikator (na primer, poljoprivredna domaćinstva). Zbog toga treba da se obrati pažnja i na posedovanje materijalnih dobara. U našoj anketi postavljeno je pet relevantnih pitanja – o posedovanju kuće/stana, privatne firme, deonica ili obveznica, uštedevine, kao i automobila „mlađeg od šest godina“. Za potrebe ove analize, pozitivni odgovori na ta pitanja o posedovanju materijalnih dobara sumirani su u jednu varijablu, gde veći skor označava posedovanje više tih dobara. Zbog malog broja odgovora, najviši skor označava posedovanje tri ili više od navedenih dobara.

Rezultati logističke regresione analize (Tabela 4-14) pokazuju da je izlaznost najniža kod onih koji ne poseduju ni jedno od navedenih dobara. Statistički značajno viša izlaznost zabeležena je kod onih koji poseduju jedno ili tri od navedenih dobara. Uglavnom, neposedovanje nijednog od dobara negativno utiče na participaciju.

Detaljnija analiza pojedinačnih dobara, prikazana u Tabeli 4-15, pokazuje da je izlaznost posebno povezana s posedovanjem privatne firme i posedovanjem deonica ili obveznica. Dakle, radi se o relativno netipičnim dobrima, karakterističnim za viši socioekonomski sloj. Moguće da se tu u pozadini radi o uticaju preduzetničkog mentaliteta, koji bi zatim uticao na intenzivnije posvećivanje pažnje politici.

U literaturi se ponekad posebno ističe značaj posedovanja kuće ili stana za izlaznost. Naime, pretpostavlja se da je ono povezano sa umreženošću u socijalni

kontekst (nasuprot onima koji se često sele), a time i većom zainteresovanošću za javnu i političku sferu. Kod nas se, međutim, pokazalo da posedovanje stambenog objekta nije značajan prediktor izlaznosti. To može biti odraz drugačije situacije u pogledu vlasništva nad stambenim objektima u Srbiji u odnosu na razvijene zemlje. U našem uzorku, oko 78% ispitanika je odgovorilo potvrdno na pitanje o posedovanju stambenog objekta. Takođe, u Srbiji nije redak fenomen da rezidencijalna mobilnost ne znači neposedovanje stambenog objekta. Preseljenje u urbane centre, recimo, često može da podrazumeva posedovanje stambenog objekta na ranijoj, tipično ruralnoj, lokaciji.

Tabela 4-14. Posedovanje materijalnih dobara i izlaznost na izbore

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Posedovanje materijalnih dobara (ref. kategorija: 0)				
1	1,467	0,229	2,45	0,014
2	1,195	0,309	0,69	0,491
3	3,163	1,892	1,92	0,054
Intercept	2,788	0,254	11,25	0,001

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -782,09

Wald χ^2 (df=3)=8,95; p=0,03; N=1449. Pseudo R^2 =0,007.

Tabela 4-15. Povezanost između posedovanja materijalnih dobara i izlaznosti na izbore

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Kuća, stan	1,133	0,189	0,75	0,455
Privatna firma	1,398	0,225	2,08	0,038
Deonice, akcije	1,903	0,541	2,27	0,023
Uštedevina	0,945	0,216	-0,25	0,805
Automobil noviji od 6 g.	1,067	0,307	0,22	0,822
Konstanta	2,555	0,380	6,31	0,000

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -780,06

Wald χ^2 (df=5)=11,60; p=0,04; N=1445. Pseudo R^2 =0,009.

4.4.2.1 Varijable mobilizacijskog modela

Kao što je već ponavljano, različiti autori razvrstavaju pojedine varijable u različite modele. Neretko se tzv. mobilizacijski model tretira kao poseban model izborne izlaznosti, pa se odgovarajuće varijable tada ne svrstavaju pod sociodemografski model (Smets & Van Ham 2013). Mi smo ovde primenili kompromisno rešenje, tako što ćemo neke od ključnih varijabli mobilizacijskog modela svrstati kao podgrupu sociodemografske grupe varijabli. Varijable na koje ovde usmeravamo našu pažnju su članstvo u radničkim sindikatima i religioznost.

Članstvo u radničkim sindikatima

Radnički sindikati se tradicionalno smatraju ključnim faktorima za političku mobilizaciju radničke klase. Rezultati našeg istraživanja, prikazani u Tabeli 4-16, pokazuju da članstvo u sindikatima nije značajan korelat izborne participacije na izborima 2012. Zabeleženi procenat glasača jeste veći kod članova sindikata, ali zbog malog broja ispitanika u toj kategoriji, razlika nije statistički značajna.

Pošto je svega oko 7% ispitanika u uzorku član nekog sindikata, samim tim uticaj sindikata na izlaznost ne može biti naročito velika.

Tabela 4-16. Članstvo u sindikalnim udruženjima i izlaznost na izbore

	1. Član sindikata	2. Nije član sindikata	Ukupno
0. Nije glasala	16,33	24,50	23,82
1. Glasala je	83,67	75,50	76,18
Ukupno	100,00%	100,00%	100,00%

$Hi^2=2.83$, $p=.09$, Ponderisano varijablom W4.

Religioznost

Tradicionalno shvatanje uloge religije u političkoj mobilizaciji sugerise da uključenost u religijske institucije predstavlja indikator opštije socijalne umreženosti, a time i investiranosti u društvo i politički sistem. Drugi ključan aspekt jeste da religijske institucije deluju kao mobilizatori političke participacije. Nalazi na kojima počivaju ove generalizacije dolaze iz zapadnih demokratija.

Tako, Brejdi i saradnici (Brady, Verba & Schlozman 1995) zaključuju da aktivno učestvovanje u verskim institucijama podstiče razvoj veština potrebnih za učestvovanje i u građanskim aktivnostima, a time se podstiče i politička kompetencija i participacija. Slično, Rozenstoun i Hansen (Rosenstone & Hansen 1993) smatraju da verske organizacije čine i forum za diskusiju o politici i politički relevantnim temama. Na taj način, učesnici usvajaju političke informacije, što snižava cenu donošenja odluke o glasanju. Među egzotičnije ideje o uticaju religioznosti na izlaznost, spada, na primer, viđenje da je deo uticaja religioznosti na izlaznost posledica genetskih faktora (Fowler & Dawes 2008).

Nedovoljno je podataka o tome da li postoji uticaj religioznosti na izlaznost u tzv. komunističkim društvima, gde je religioznost u znatnoj meri bila potiskivana iz javne sfere. Ipak, jasno je da religijske institucije nisu bile potpuno potisnute, nego su pre delovale na manje uočljiv način. Zapravo, same religijske institucije su u znatnoj meri doprinosile promeni političkog režima, posebno u predominantno katoličkim zemljama. „Solidarnost“ u Poljskoj je imala čvrste veze s katoličkom crkvom, na primer. Uglavnom, mobilizacijski potencijal religioznosti može da se očekuje i u nekada socijalističkim zemljama, posebno imajući u vidu trend desekularizacije. O povezanosti religioznosti i izborne participacije u Srbiji, na žalost,

nema mnogo podataka. Zbornik „Birači i apstinenti u Srbiji (Lutovac 2007), na primer, uopšte ne obrađuje varijablu religioznosti.

U našem istraživanju, obratićemo pažnju na tri indikatora religioznosti. Jedan se odnosi na pripadnost nekoj religijskoj denominaciji. Drugi se odnosi na pitanje o stepenu lične religioznosti. Treći se odnosi na prisustvovanje verskim službama. Dakle, pokriveni su identitetski, psihološki i organizacioni aspekti religioznosti.

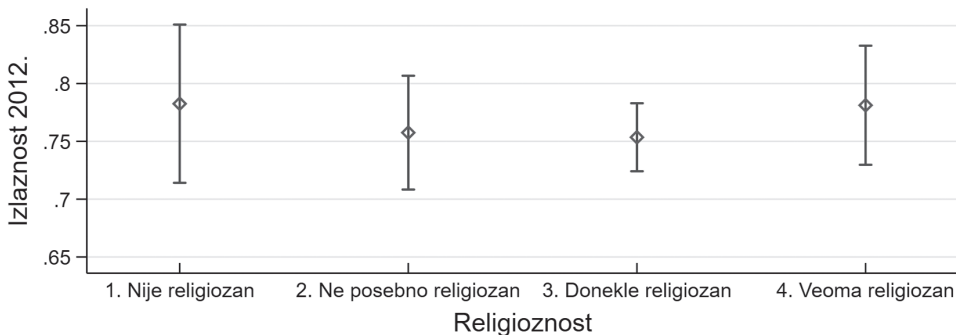
Ta pitanja su formulisana na sledeći način:

Q67 *Da li pripadate nekoj veroispovesti? 1. Da 2. Ne.*

Q66 *Kako biste opisali vaš odnos prema religiji – da li biste rekli da (1) niste religiozni, (2) da niste naročito religiozni, (3) da ste donekle religiozni, ili (4) da ste veoma religiozni?*

Q65 *Izuzev venčanja, sahrana i krštenja, koliko često prisustvujete verskim službama – (1) nikada, (2) jednom godišnje, (3) nekoliko puta godišnje, (4) jednom mesečno, (5) dva ili više puta mesečno, ili (6) jednom nedeljno i češće?*

Na sledećem grafikonu (Grafikon 4-13), vidimo da prve dve varijable ne utiču na izbornu izlaznost u Srbiji (u vezi sa izborima 2012). Nema statistički značajne razlike između onih koji pripadaju nekoj denominaciji i onih koji ne pripadaju nijednoj. Takođe, različiti stepeni lične religioznosti praćeni su podjednakim nivoom izlaznosti.

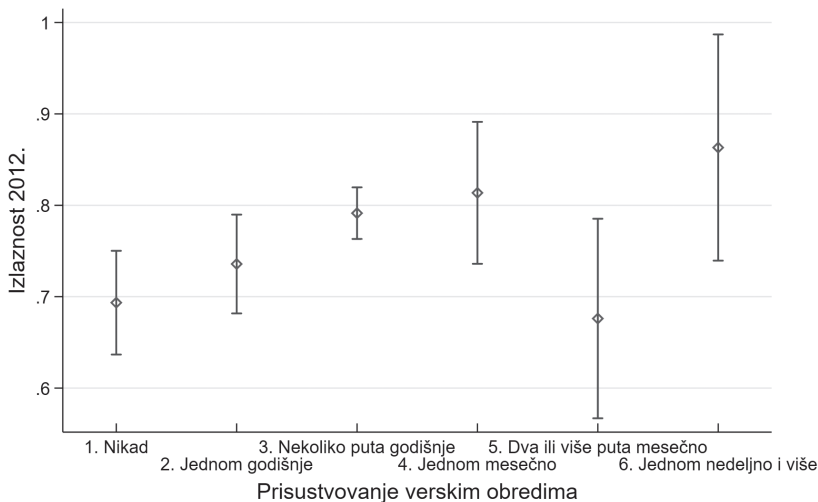

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-13. Prosečni nivo izlaznosti kod različitih kategorija religioznosti

Teorijske hipoteze se, međutim, prvenstveno odnose na uključenost u institucionalne forme religioznosti. Pretpostavlja se da taj aspekt religije utiče na političku participaciju više nego prosto pripadnost denominaciji ili subjektivni osećaj religioznosti. Češće prisustvovanje verskim obredima i generalno učešće u institucionalnoj religiji pruža više prilike za političku mobilizaciju, bilo putem interakcije s verskom organizacijom, bilo putem kontakta s drugim vernicima.

Naši rezultati potvrđuju ovakvo očekivanje. Grafikon 4-14 pokazuje da oni koji ne posećuju verske službe zaista u manjem procentu učestvuju na izborima. Rezultati logističke regresije potvrđuju da statistički značajne razlike postoje između kategorije ispitanika koji nikada ne posećuju verske službe, i onih u kategorijama 3 i 4, koji nekoliko puta godišnje ili jednom mesečno prisustvuju službama (detalji statističke analize nisu ovde prikazani). Moguće je da se ovde radi o razlici između onih koji ređe i redovno prisustvuju službama. Redovno prisustvo moguće da ukazuje da izraženiju ličnu religioznost, dok povremeno prisustvo možda više ukazuje na socijalni aspekt religioznosti. S tom interpretacijom bi naši nalazi bili u skladu – socijalni aspekt religioznosti je praćen izraženijom mobilizacijom glasača.

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-14. Povezanost izborne izlaznosti i učestalosti prisustvovanja verskim obredima

Direktna politička mobilizacija

Političke partije, ali i drugi akteri – različite organizacije, verske, radničke, a takođe i osobe iz neposrednog socijalnog okruženja, mogu da utiču na političku mobilizaciju direktnim pozivom i apelima. Uobičajena je pojava da političke partije tokom izborne kampanje pokušavaju da mobilišu što veće učešće (prvenstveno svojih) glasača. Naravno, izuzetak su slučajevi kada je agitacija usmerena na bojkot pojedinih izbora. Isto tako, nije neuobičajeno da se osobe iz neposrednog socijalnog okruženja međusobno podstiču za

određene oblike političke participacije, bilo za samo učešće na izborima, bilo za specifično partijsko opredeljenje. Podaci iz postojećih istraživanja pokazuju da takva mobilizacijska nastojanja mogu biti efikasna i da podstaknu veće ili manje izborno učešće.

U naše istraživanje uključena su direktna pitanja o tome da li su političke partije, kao i prijatelji ili rodbina, pokušali da utiču na ispitanicu/ka da glasa na izborima na određeni način.

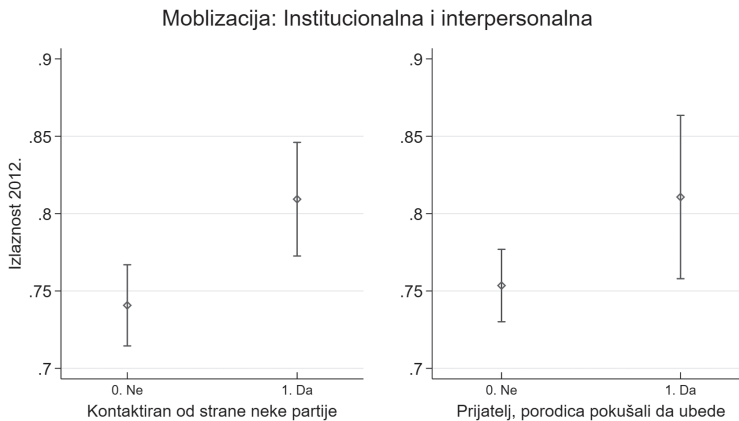
Pitanja su formulisana na sledeći način:

Sledeća pitanja se odnose na predizbornu kampanju pred majske izbore ove godine...

Q41 Da li vas je neka politička partija ili kandidat tokom kampanje kontaktirao lično ili na neki drugi način? 1. Da 0. Ne

Q42 Da li vas je tokom kampanje neki prijatelj, član porodice, sused, kolega s posla ili neki drugi poznanik pokušao da ubedi da glasate za određenu partiju ili kandidata? 1. Da 0. Ne

S jedne strane, moglo bi da se očekuje da će veći uticaj imati političke partije – kao akteri samih izbora. Ali imajući u vidu relativno negativnu percepciju političkih partija u Srbiji generalno, moglo bi se takođe očekivati da će interpersonalna, lična komunikacija biti efektivnija. To pitanje spominje prijatelje, rodbinu i slično, dakle osobe u koje obično imamo više poverenja nego u same političke aktore.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-15. Uticaj institucionalne i interpersonalne mobilizacije na izbornu izlaznost

Grafikon 4-15 pokazuje da su prosečne vrednosti izlaznosti zaista pod uticajem institucionalne mobilizacije i pod uticajem interpersonalnih kontakata. No, samo prva razlika je statistički značajna ($p < .05$). Pokazuje se da napori političkih partija da podstaknu glasače da izađu na birališta imaju efekta, koji jeste mali ali je ipak statistički različit od nultog. Postoji i jedan statistički faktor koji je uticao na navedene nalaze: u uzorku je dvostruko veći procenat onih sa kojima je neka partija kontaktirala nego onih koje su prijatelji ili članovi porodice ubeđivali u pogledu učešća na izborima (28% prema 14%). Usled toga, interval poverenja je nešto uži kod onih koje su partije kontaktirale, te je vrlo slična razlika u prosečnoj izlaznosti značajna u jednom slučaju, a ispod nivoa značajnosti u drugom.

4.4.2.2 Kombinovani model faktora C: socioekonomski resursi i mobilizacija

U prethodnom delu je analizirana bivarijatna povezanost većeg broja varijabli koje smo svrstali pod varijable faktora C sa izbornom izlaznošću. Na taj način smo dobili detaljnu sliku o relacijama između izlaznosti i pojedinačnih varijabli. Dodajmo, pojedine prediktorske varijable su verovatno u međusobnoj korelaciji, tako da njihovo uključanje u integrisani model može da izmeni bivarijatne relacije. Na primer, imamo nekoliko varijabli koje su indikatori socioekonomskog statusa – prihodi, posedovanje materijalnih dobara, obrazovanje. S druge strane, potrebno je i da vidimo u kojoj meri bi takav integrisani model bio u stanju da objasni varijabilnost izborne izlaznosti.

Zbog toga smo u logističku regresiju uneli prethodno analizirane varijable iz ovog bloka. Zbog kolinearnosti između pojedinih varijabli, morali smo da izostavimo nekoliko varijabli, rukovodeći se statističkim i supstancijalnim razlozima.

Prvi problem se odnosi na varijable starost i radni status. Jer, postoji izrazita korelacija između starosti i dve kategorije onih koji su van radnog odnosa: studenti i penzioneri. Očigledno je da uključivanje obe varijable znači modifikaciju međusobnog uticaja. Empirijski, kada su obe varijable unete u model, nijedna nema statistički značajan efekat. Zadržana je samo varijabla starosti, pošto smatramo da predstavlja fundamentalniju varijablu koja ne zavisi od radnog statusa, nego je faktor koji utiče na status studenta ili pensionera. Takođe je važno napomenuti da se izlaznost ne razlikuje između dve ključne vrednosti radnog statusa: onih koji su zaposleni i onih koji su van radnog odnosa (a nisu studenti, penzioneri ili domaćice).

Drugi slučaj kolinearnosti odnosi se na varijable Region i Nivo urbanizacije mesta stanovanja. I ovde uključivanje obe varijable rezultira koeficijentima ispod nivoa statističke značajnosti za obe varijable. Kolinearnost dolazi zbog nejednakog nivoa urbanizacije u četiri regiona Srbije (oblast Beograda je, naravno, izrazito urbanija). Supstantivno, sam geografski region nije teorijski relevantna varijabla sama po sebi, nego kao indikator varijabli koje koreliraju sa regionima. Jedna od njih je nivo urbanizacije. Uz tu varijablu se i vežu specifične teorijske hipoteze – o ulozi socijalnog okruženja, te o statusu izbora kao socijalnog spektakla.

Isključena je takođe i varijabla posedovanja materijalnih dobara. Ona korelira sa obrazovanjem i prihodima, kao i sa još nekim varijablama. U multivarijatnom modelu deluje supresivno na pojedine asocijacije, a sama nije značajan prediktor izlaznosti. S teorijskog stanovišta, obrazovanje i prihodi su varijable koje bi kauzalno prethodile posedovanju dobara, tako da su zadržane fundamentalnije varijable. Konačno, isključena je i varijabla religijske denominacije, pošto su već uključene dve varijable religiozne orijentacije – učešće u verskim službama i subjektivni nivo religioznosti.

Rezultati logističke regresije, prikazani u Tabeli 4-17, sugerišu da u celini ovaj relativno široki skup varijabli socioekonomskog statusa, resursa i mobilizacijskih nastojanja, nije naročito impresivan prediktor izborne izlaznosti. Ipak, pojedini koeficijenti su statistički značajni, i važni su za potpunije razumevanje izborne participacije u Srbiji.

Kao i u bivarijatnoj analizi, stariji ispitanici se s većom verovatnoćom javljaju na biračkim listama u poređenju s mlađima. Razlike između polova nema ni u multivarijatnom modelu.

Efekat obrazovanja je za malo ispod nivoa statističke značajnosti ($p=.079$), što takođe podseća na bivarijatne relacije prikazane ranije. Zanimljivo je da ako se iz modela izostavi i varijabla porodičnih primanja, efekat obrazovanja postaje statistički značajan. To je delom posledica kolinearnosti (obrazovanje i prihodi su, naravno, u korelaciji). Ali delom se radi i o „snazi statističkog testa“. Varijabla prihoda, kao što je redovno slučaj, ima veliki procenat nedostajućih vrednosti, tako da se njenim isključenjem povećava broj validnih slučajeva, a time se i pojačava moć statističkih testova.

Tabela 4-17. Uticaj varijabli faktora C (resursi i mobilizacija) na izbornu izlaznost (rezultati logističke regresione analize)

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Starost	1,018	0,007	2,62	0,009
Pol: Ženski	1,127	0,199	0,68	0,499
Obrazovanje	1,110	0,066	1,75	0,079
Bračni status (ref. kategorija: 1. U braku)				
2. U vanbračnoj zajednici	1,271	0,705	0,43	0,666
4. Razveden/a, rastavljen/a	0,703	0,266	-0,93	0,352
5. Udovac/udovica	0,722	0,191	-1,23	0,217
6. Samac/ica (nikad u braku)	0,807	0,229	-0,75	0,451
Nivo urbanizacije (ref. Kategorija: 1. Ruralna sredina)				
2. Manji ili srednji grad	0,556	0,118	-2,77	0,006
3. Predgrade velikog grada	0,361	0,102	-3,59	0,001
4. Beograd	0,536	0,133	-2,51	0,012
Q73 Prihodi domaćinstva	1,046	0,045	1,06	0,290
Q61a Broj članova domaćinstva	1,051	0,066	0,80	0,425
Q68 Član radničkog sindikata: Ne	0,940	0,308	-0,19	0,851
Q65 Prisustvo verskim službama (ref. kategorija: 1. Nikada)				
2. Jednom godišnje	1,785	0,473	2,19	0,029
3. Nekoliko puta godišnje	2,375	0,590	3,48	0,001
4. Jednom mesecno	3,440	1,354	3,14	0,002
5. Dva ili više puta mesečno	1,497	0,690	0,88	0,382
6. Jednom nedeljno i više	4,148	3,341	1,77	0,077
Q66 Religioznost	0,825	0,096	-1,66	0,098
Q41 Kontaktiran od strane neke partije	1,458	0,276	1,99	0,047
Q42 Prijatelj, porodica pokušali da ubede	1,125	0,286	0,46	0,642
Intercept	0,791	0,559	-0,33	0,740

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -567,12

Wald $\chi^2= 55,57$; $p<0,001$; $N=1123$. Pseudo $R^2=0,06$.

Uticaj bračnog statusa nije statistički značajan, ali je vrlo izražen efekat nivoa urbanizacije mesta stanovanja. Sada je posebno jasno vidljivo da je izlaznost u ruralnim sredinama značajno viša, i to kada se kontroliše uticaj najvažnijih socioekonomskih varijabli. Dakle, uticaj urbanizacije nije posledica razlike u socioekonomskim faktorima (recimo, različit obrazovni sastav stanovništva, različita starosna struktura i slično). Izgleda da teorije koje ističu specifičan uticaj ruralnog socijalnog konteksta ukazuju na poreklo ovakvih nalaza.

Nulti efekat porodičnih prihoda, kao i već pominjani „gotovo nulti“ uticaj nivoa obrazovanja, a takođe i neznačajni uticaj veličine domaćinstva, pokazuju da je, barem prilikom tih izbora, osnovni socioekonomski status bio prilično nevažan za izbornu participaciju.

Subjektivna religioznost nije značajna, ni u multivarijatnom modelu. Ali aktivnije učešće u institucionalnoj religiji jeste značajan prediktor izlaznosti, i kada se kontroliše za druge socijalne i ekonomske varijable. Pod pretpostavkom da se tu radi o mobilizacijskom uticaju religijskih institucija, ti rezultati potvrđuju relevantnost mobilizacijskog modela izborne izlaznosti. Takođe je značajan i efekat mobilizacije od strane političkih partija (varijabla Q41), ali se pokazalo i da je uticaj političke mobilizacije od strane prijatelja, rodbine i slično, ispod nivoa statističke značajnosti. Isto se odnosi i na uticaj članstva u sindikatima. Uticaj posećivanja verskih službi, naravno, ne mora samo da ukazuje na proces političke mobilizacije. Moguće je da se radi i o vrednosnom sistemu kojeg bi karakterisalo poštovanje društvenih normi i konvencija, te tradicionalnih autoriteta. Ti stavovi bi mogli da budu u pozadini i verske participacije, kao i izborne izlaznosti.

4.4.2.3 Završni komentar

Prikazane bivarijatne i multivarijatne analize generalno su ukazale na vrlo mali značaj ekonomskog statusa i resursa za razumevanje izlaznosti u Srbiji 2012. godine. Na pitanje zašto je to tako u Srbiji (barem na izborima koji su ovde u fokusu) moglo bi se odgovoriti uz pomoć komparativne analize relevantnosti ekonomskih resursa u različitim kontekstima. Mi za sada možemo samo da konstatujemo da je nezavisni doprinos ekonomskih varijabli objašnjenju izlaznosti – minimalan. Ovo je posebno interesantno imajući u vidu mišljenje, koje se neretko sreće, da rezultate izbora, a time i krivudavu putanju srpske tranzicije, određuju prvenstveno glasovi manje obrazovanih i siromašnijih slojeva. Ovi rezultati nesumnjivo pokazuju da to nije slučaj. Štaviše, ako socioekonomska asimetrija postoji, onda ona deluje slično kao i u većini drugih zemalja – u korist obrazovanijeg i imućnijeg sloja.

Rezultati daju umerenu podršku mobilizacijskom modelu izlaznosti. U bivarijatnim analizama, članstvo u sindikatima i izloženost partijskoj mobilizaciji su se pokazali kao značajni korelati izlaznosti. U multivarijatnom modelu, preostao je samo efekat partijske mobilizacije. U meri u kojoj je interpretacija učešća u religijskim obredima indikator te vrste institucionalne mobilizacije, i ti rezultati podržavaju mobilizacijski model.

Ipak, nalazi u vezi s posećivanjem verskih službi, zajedno s nivoom urbanizacije mesta stanovanja, ukazuju na značaj socijalno-kulturnog okruženja. Videli smo da učešće u verskim službama ne reflektuje uticaj intenziteta lične religioznosti (uticaj te varijable nije

značajan). Takođe, uticaj ruralne sredine se ne može svesti na socioekonomske razlike. Sve to ukazuje na verovatan uticaj neposrednog socijalnog okruženja, socijalnog pritiska i modela, ali i karakterističnih društvenih i političkih stavova. U narednim poglavljima će se donekle razjasniti u kojoj meri podrška demokratskom sistemu (faktor D) može da pomogne u razumevanju uticaja urbanizacije i verske participacije.

4.4.3 Varijable D: Ekspresivni, normativni i evaluativni faktori izborne izlaznosti

Kao što je ranije rečeno, već je sama originalna Daunsova formulacija racionalnog modela glasanja, praćena uvođenjem elemenata „iracionalne“ motivacije (Downs 1957b). Dauns je zaključio da je neophodno proširiti jednačinu glasanja uključivanjem neinstrumentalne motivacije, koja se po njegovom mišljenju uglavnom svodi na osećanje građanske dužnosti i želje da se ne dozvoli kolaps demokratije.

Prethodno opisani „Ročesterski model“ izbornog ponašanja (Riker & Ordeshook 1968) – doneo je obuhvatniju razradu D faktora, ali ipak nije postavio konačne granice tog koncepta.

Kasniji istraživači su proširivali i reinterpetirali različite neinstrumentalne motive glasanja, uključujući i preimenovanje ove grupe faktora. Tako, na primer, Fiorina tumači ove faktore kao „ekspresivne“ jer je naglasak na dobiti od same ekspresije stavova i vrednosti (Fiorina 1974). Prema Gejsu (Geys 2006), ovaj se model može tumačiti i kao „potrošački“ jer dobit dolazi od „konzumacije“ samog čina, a ne od posledica. Glasanje je cilj po sebi, a ne instrument za postizanje nekog drugog cilja (npr. promena partije na vlasti).

Spisak varijabli koje se svrstavaju u ovu grupu nije strogo definisan, ali je svaka-ko proširen u odnosu na prvobitnu listu Rajkera i Ordešuka (Riker & Ordeshook 1968: 28). Naravno, u prvom redu su varijable koje ukazuju na osećaj dužnosti, podršku demokratiji i slične normativne stavove. Vrlo slično se tretiraju i varijable koje ukazuju na razvijenost građanske, demokratske političke kulture. Dok se u prethodnoj grupi radi o direktnim, eksplicitnim stavovima koji izražavaju normativne stavove (npr. izlazak na izbore je građanska dužnost'), u drugoj grupi se više radi o indirektnim, apstraktnijim indikatorima političke kulture. Tu bi spadali: stavovi koji se odnose na opštu evaluaciju demokratskog političkog režima, varijable političke efikasnosti, političke alijenacije i slično. U faktor D se mogu svrstati i varijable koje se odnose na izraz (ne) zadovoljstva funkcionisanjem političkog sistema (ili učinkom partije na vlasti), zatim solidarnost s grupom, doživljaj obaveza prema drugima u istoj situaciji i slično.

U našem istraživanju, varijable koje koristimo kao indikatore faktora D možemo svrstati u tri šire grupe. U prvoj su pokazatelji opšte podrške demokratiji i tu spadaju indikatori podrške samom demokratskom sistemu, indikatori zainteresovanosti za politiku, mere političke subjektivne efikasnosti, procena važnosti određenih demokratskih institucija (izbora), te stavovi prema nedemokratskim formama vladavine. Druga grupa varijabli se odnosi na varijable evaluacije učinka sistema i učinka vlasti, kao što je zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije, evaluacija učinka vlade, te evaluacija efekata izbornog sistema. Treća grupa se odnosi na šire definisane elemente

demokratske građanske kulture. Tu je uključena politička informisanost, politička tolerancija, te postojanje i intenzitet partijske identifikacije. U daljem tekstu su data nešto detaljnija objašnjenja za svaku grupu varijabli, kao i za pojedinačne varijable.

4.4.3.1 Varijable opšte podrške demokratiji

Opšta podrška demokratiji je najbliža samoj suštini koncepta faktora D. I Dauns, i kasnije razvijeni Ročesterski model, ističu da je podrška osnovnim normama demokratije, želja da se demokratski sistem podrži (ne dozvoli njegovo urušavanje usled masovne izborne apstinencije) – ključni ekspresivni, neinstrumentalni faktor izborne participacije.

Zbog toga je ovde uključen skup varijabli koje se odnose na različite aspekte podrške demokratiji, bilo načelne bilo bihevioralne. Pored pozitivnog izraza podrške demokratiji, ispitan je i suprotni pol te dimenzije – prihvatanje i podrška nedemokratskim formama vladavine.

Aritmetičke sredine i 95% intervali poverenja.
Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-16. Izlaznost i stepen podrške demokratskom sistemu

Podrška demokratskom sistemu

Jedna od najčešćih operacionalizacija opšte podrške demokratskom sistemu sreće se u formi pitanja o tome da li je demokratija, uprkos eventualnim problemima, ipak najbolji politički sistem. Formulacija tog pitanja primenjena u našoj anketi dolazi iz projekta CSES (javlja se u više modula projekta CSES, v. www.cses.org). To pitanje je formulisano na sledeći način (odgovori su beleženi na četvorostepenoj skali slaganja s navedenom tvrdnjom):

Pitanje Q3 u kojoj meri se slažete ili ne slažete sa sledećom tvrdnjom:

„Demokratija možda ima problema, ali je bolja od bilo kog drugog oblika vladavine.“

Na Grafikonu 4-16 prikazane su prosečne vrednosti (verovatnoća izlaska na izbore) sa intervalima poverenja vezanim uz različite stepene slaganja s tvrdnjom o podršci demokratiji. Vidi se da postoji naznaka povezanosti, u smeru veće izlaznosti kod onih koji podržavaju demokratski sistem. Intervali poverenja se delom preklapaju, tako da je moguće da se tu radi smo o uticaju greške uzorkovanja.⁵²

Ovde se može zaključiti da hipoteza o većoj izlaznosti kod onih koji u načelu podržavaju demokratski sistem nije naišla na ubedljivu, nego samo blagu podršku.

Zainteresovanost za politiku

Dok se kod prethodne varijable radi o načelnoj podršci demokratiji, zainteresovanost za politiku, a posebno zainteresovano praćenje izborne kampanje, više su bihevioralni aspekti prihvatanja demokratskog sistema. Da bi se aktivno učestvovalo u demokratskim političkim aktivnostima, nužno je barem osnovno praćenje političkih događaja. Potpuna nezainteresovanost za politiku bi ukazivala na alijenaciju u odnosu na politički sistem, odsustvo uverenja da demokratska politika može da utiče na političke događaje u zemlji.

U ovom bloku se nalaze dve varijable političke zainteresovanosti. Jedna se odnosi na načelnu zainteresovanost (Q1), dok se druga odnosi na pažnju posvećenu tada aktuelnoj izornoj kampanji (Q2).

Q1 Šta biste rekli, koliko ste zainteresovani za politiku – da li ste veoma zainteresovani, prilično zainteresovani, prilično nezainteresovani ili potpuno nezainteresovani?

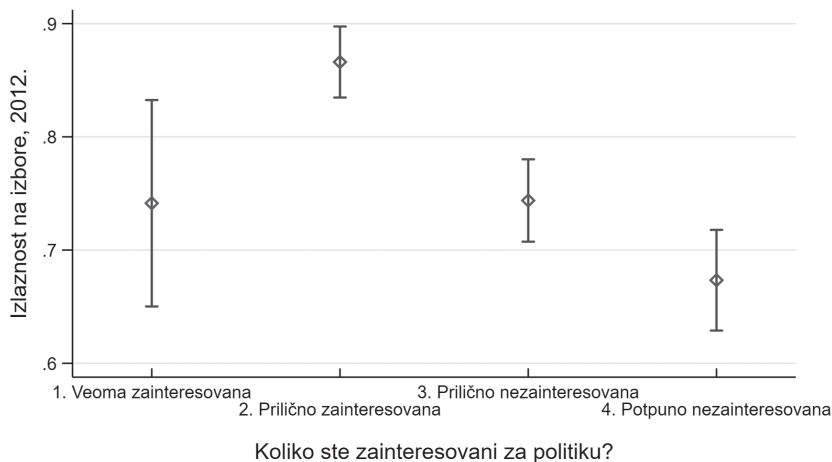
Q2 Neki ljudi ne obraćaju mnogo pažnje na političke kampanje. Koliko pažljivo ste vi pratili kampanju pred izbore u maju ove godine - nisam uopšte obraćao pažnju, ne naročito pažljivo, prilično pažljivo, ili veoma pažljivo?

U našem uzorku, čak oko 64% ispitanica/ka je odgovorilo da su prilično ili potpuno nezainteresovani za politiku (pitanje Q1). Takav nivo nije neuobičajen u istraživanjima niti kod nas niti u svetu. Na primer, u jednom istorijskom istraživanju javnog mnjenja iz 1965. godine, ispitanici iz Srbije su pokazali slično niski nivo interesovanja za politiku. Samo oko 15% ispitanika je reklo da su „mnogo ili vrlo mnogo“ zainteresovani za „politiku uopšte“ (Đorđević 1965: 12, Tabela 2).⁵³

Relacije između varijabli zainteresovanosti za politiku i izborne participacije prikazani su na grafikonima: Grafikon 4-17 i Grafikon 4-18. Kad je reč o opštoj zainteresovanosti za politiku (Q1), vidljiva je prilično jasna tendencija da su manje zainteresovani ispitanici češće među izbornim apstinentima. Intervali poverenja između kategorija 2 i 3, a posebno 2 i 4 se ne pokrivaju, tako da je jasno da se radi o statistički značajnoj asocijaciji.

52 Prema rezultatima logističke regresije, gde se statistička snaga „pozajmljuje“ od celokupnog uzorka, pokazuje se da je izlaznost niža u kategoriji 4 u odnosu na kategoriju 1 ($p=.05$) (detalji logističke regresije nisu ovde prikazani). Koeficijent linearne korelacije je takođe na granici značajnosti ($p=.08$), što ukazuje da je efekat ove varijable minimalan, ali u očekivanom smeru.

53 U tom istraživanju je korišćena petostepena skala. Velika većina je izabrala srednji odgovor, formulisan kao „srednje“ interesovanje za politiku (55% ispitanika iz Srbije odabralo je tu kategoriju).

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-17. Prosečna izlaznost kod različitih nivoa zainteresovanosti za politiku

Uočljivo je i odstupanje od ove tendencije kod kategorije 1 („Veoma zainteresovana“), gde je izlaznost na nivou opšteg proseka, iako bi se očekivalo da je viša. Nije jasno kako bi se to moglo protumačiti, tako da ostaje za buduća istraživanja da se vidi da li je to stabilnija karakteristika, ili se radi o efektu slučajne varijacije. Napomenuli bismo da u kategoriji 1. „Veoma zainteresovana“ ima samo 6% ispitanika, tako da ako se spoje kategorije 1 i 2, dobijemo linearni trend opadanja izlaznosti sa smanjenjem zainteresovanosti za politiku.⁵⁴

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-18. Prosečna izlaznost kod različitih nivoa zainteresovanosti za izbornu kampanju

⁵⁴ Logistička regresiona analiza (detalji nisu ovde izneseni) takođe potvrđuje da je izlaznost kod ispitanika/ca u kategorijama 3 i 4 statistički značajno niža nego kod onih iz kategorije 2 (umereno zainteresovani), bez obzira da li se prve dve kategorije spoje ili ne.

Slična povezanost karakteristična je i za varijablu praćenja izborne kampanje (Grafikon 4-3). Na ovom grafikonu vidimo da je specifična politička zainteresovanost – usmerena na izbore – posebno povezana sa izlaznošću. Jasan je uzlazni trend – što je veća pažnja posvećena izbornoj kampanji, to je veća verovatnoća učešća na izborima.

Interesantno je da se i ovde može zapaziti odstupanje od opšteg trenda kod kategorije najvišeg stepena zainteresovanosti, mada je ovde to odstupanje manje izraženo. Moguće je da se kod te kategorije radi i o uticaju socijalne poželjnosti. Od građana se generalno očekuje da budu zainteresovani za politička dešavanja, tako da je moguće da jedan broj ispitanika/ca daje takve odgovore pod uticajem motivacije za socijalnom prihvaćenošću.

Kad je reč o smeru uzročnosti, očigledno je da neobraćanje pažnje na politička događanja može da vodi apstinenciji. Moguće je da takav građanin nije dovoljno obavešten o izborima, da nema dovoljno informacija da bi doneo odluku i slično. Međutim, jednako je moguće i da inicijalna rešenost da se ne učestvuje na izborima utiče na to da se ne obraća pažnja na izbornu kampanju. Tu je moguće da se radi o nekoj trećoj varijabli koja utiče na ovde opisanu asocijaciju. Recimo, politička alijenacija može da vodi načelnom ignorisanju izbora, a time i na neobraćanje pažnje na izbor i politička dešavanja generalno.

Za nas je bitno da je utvrđena relacija vrlo jasna – da postoji povezanost između zainteresovanosti za izbornu kampanju i izborne izlaznosti. Ovo je jedna od intenzivnijih povezanosti registrovanih u ovom istraživanju – koeficijent linearne korelacije je $r=.23$ ($p<.001$). Zaključujemo da zainteresovanost, uključenost u politiku, a naročito specifična zainteresovanost za izbore, utiče na izbornu izlaznost, u skladu s polaznom hipotezom.

Interna i eksterna politička efikasnost

Osećaj da pojedinac može da utiče na političke događaje, i da institucionalni politički mehanizmi donošenja odluka jesu delotvorni, po mnogim su autoritetima važni za funkcionisanje demokratije.

Zbog toga su ove varijable i uključene u našu analizu. Konkretna formulacija pitanja dolazi iz projekta CSES, gde se ova pitanja nalaze od prvog modula koji je započeo 1996. godine (v. <http://www.cses.org>).

Prvo pitanje (Q29a) odnosi se na to koliko je bitno ko se nalazi na vlasti. Građani koji smatraju da nije bitno ko je na vlasti, smatraju se politički otuđenim, sa osećajem nedostatka političke delotvornosti (efikasnosti), što je potencijalno problematično za funkcionisanje demokratije. Takav stav, smatra se, vodi apatiji, a moguće je i kasnijoj podršci nedemokratskim formama vladavine. Ovde se očekuje da će nedostatak ovog oblika političke efikasnosti biti povezan sa izbornom apstinencijom.

Slično rezonovanje se, u još većoj meri, odnosi na pitanje Q29b, koje se direktno odnosi na izbore – sam čin glasanja. Ovo je verovatno varijabla koja najdirektnije operacionalizuje faktor *D* u našem uzorku varijabli. Ispitanici koji smatraju

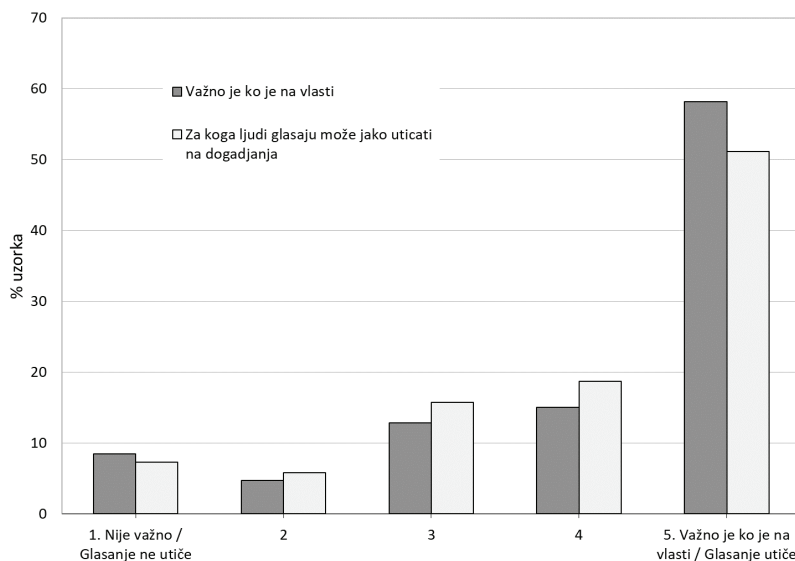
„da glasanje može jako uticati na ono što se događa u zemlji“, veruju u delotvornost akta glasanja, barem na kolektivnom nivou, za koga glasa većina, te se zato i očekuje izrazitije osećanje političke efikasnosti kod glasača.

Konkretna formulacija ova dva pitanja data je ispod:

Q29a Neki ljudi kažu da uopšte nije važno ko je na vlasti. Drugi kažu da je jako važno ko je na vlasti. Koristeći skalu na ovoj kartici, gde jedan znači da uopšte nije važno ko je na vlasti, a pet znači da je jako važno ko je na vlasti, gde biste sebe stavili?

Q29b Neki kažu da to za koga ljudi glasaju nimalo ne utiče na događanja u zemlji. Drugi kažu da to za koga ljudi glasaju može jako uticati na događanja u zemlji. Koristeći sledeću skalu, gde jedan znači da glasanje nimalo ne utiče na događanja u zemlji, a pet znači da glasanje može jako uticati na ono što se događa u zemlji, gde biste sebe stavili?

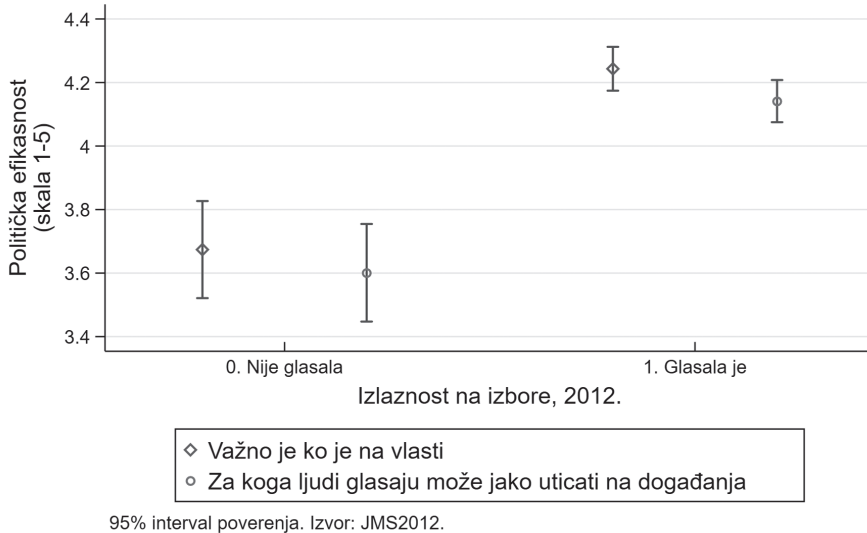
Pre nego što predemo na analizu povezanosti izlaznosti i efikasnosti, da pogledamo distribuciju odgovora na varijablama efikasnosti.

Grafikon 4-19. Distribucija odgovora na pitanja o internoj i eksternoj političkoj efikasnosti

Gornji grafikon pokazuje da je osećanje efikasnosti dominantan stav u populaciji – većina smatra da je važno ko je na vlasti, i da glasanje utiče na događanja u zemlji. Dakle, ne može se reći da je ova forma političke alijenacije bila dominantna među građanima Srbije 2012. godine.

Rezultati pokazuju da su obe varijable statistički značajno povezane sa izlaznošću (Grafikon 4-20). Izborni apstinenti pokazuju značajno niži stepen političke efikasnosti, merene sa oba opisana indikatora. Bivarijatna korelacija s varijablom Q29a je $r=,19$ ($p<,01$), a sa varijablom Q29b $r=,18$ ($p<,01$).

Grafikon 4-20. Prosečni nivo političke efikasnosti kod glasačica i apstinentkinja

Važnost izbora za demokratiju

Jedan od indikatora prihvatanja uobičajenih demokratskih normi jeste i stav prema važnosti izbora za demokratski karakter političkog sistema. Pretpostavka je da za one koji smatraju da izbori nisu bitna karakteristika demokratije, ni učešće na izborima nema veliki značaj, što bi onda vodilo većoj sklonosti ka izbornom apsentizmu.

Pitanje Q4c iz našeg upitnika se eksplicitno odnosi na tu temu:

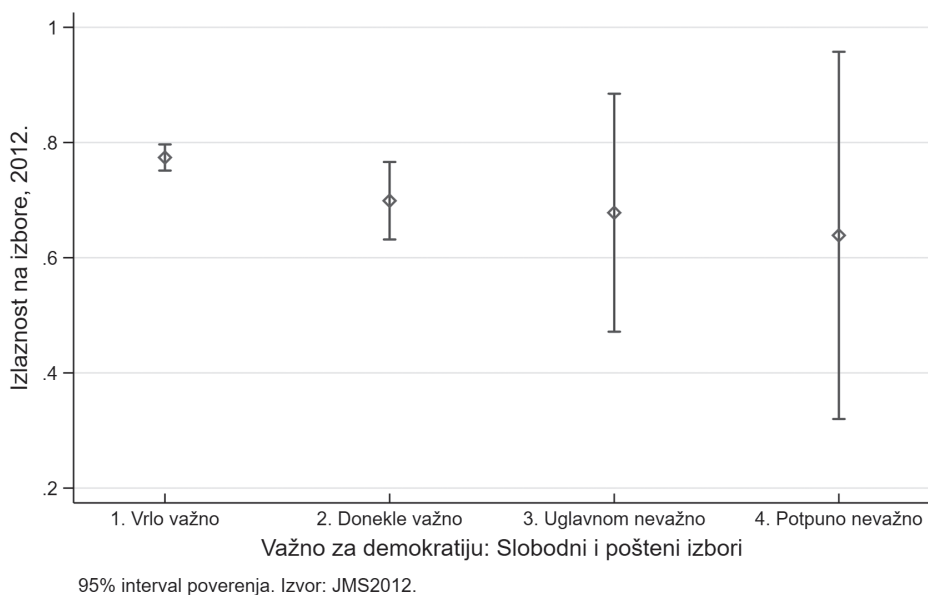
Q4 Demokratija ima različita značenja za razne ljude. Pročitacu vam nekoliko pitanja. Da bi se društvo smatralo demokratskim, koliko je važna svaka od sledećih osobina?

Q4c Slobodni i poštjeni izbori.

Da bi se društvo smatralo demokratskim, da li je to vrlo važno, donekle važno, uglavnom nevažno, ili potpuno nevažno?

Linearna korelacija između ove varijable i izborne izlaznosti je negativna i niska, ali statistički značajna ($r=-,06$, $p=,012$). Dakle, u skladu s polaznom hipotezom, postoji blaga asocijacija između izborne izlaznosti i shvatanja da su izbori važna karakteristika demokratije.

Odnos između dve varijable prikazan je na Grafikon 4-21. Iako je trend aritmetičkih sredina jasan – apstinenција je češća što se izbori smatraju manje značajnim za demokratiju, logistička regresija pokazuje da je razlika statistički značajna samo između kategorija 1 i 2. To je posledica širokih intervala poverenja za kategorije 3 i 4, malog broja ispitanika u tim kategorijama. Građanke i građani Srbije očigledno smatraju da je teško zamisliti demokratiju bez izbora – oko 86% ispitanica smatra da su izbori „vrlo važni“ za demokratiju.

Grafikon 4-21. Prosečni nivo izlaznosti na različitim nivoima prihvatanja važnosti izbora

Podrška nedemokratskim formama vladavine

Dauns je smatrao da za izlazak na glasanje građane motiviše prvenstveno želja da spreče kolaps demokratije. Zato ćemo ovde da proverimo u kojoj meri podrška nedemokratskim formama vladavine korelira sa izbornom apstinencijom. Ako je Daunsova zabrinutost i dalje opravdana, očekivali bismo da će izlaznost biti znatno veća kod onih građana koji se protive nedemokratskim formama vladavine.

Naš upitnik je ispitanicima postavio tri pitanja na temu podrške nedemokratskim formama vladavine:

Q54 Sadašnji sistem vladavine nije jedini koji je postojao u našoj zemlji. Neki ljudi kažu da bi nam bilo bolje da se u zemlji vlada drugačije. Kakvo je vaše mišljenje?

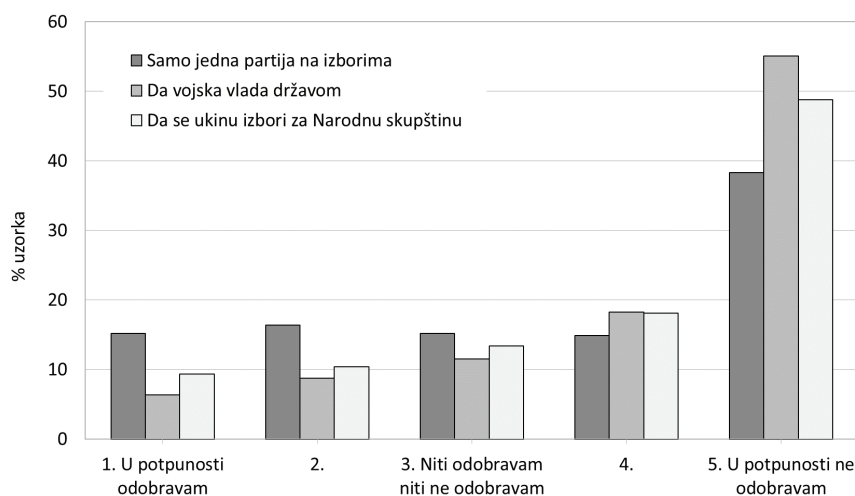
Za svaki od narednih načina vladavine, da li biste rekli da u potpunosti odobravate, donekle odobravate, niti odobravate niti ne odobravate, uglavnom ne odobravate, ili uopšte ne odobravate u poređenju sa našim sadašnjim sistemom?

Q54a Da postoji samo jedna politička partija kojoj je dozvoljeno da učestvuje na izborima i obavlja javne funkcije.

Q54b Da vojska vlada državom.

Q54c Da se ukinu izbori za Narodnu skupštinu tako da predsednik može o svemu da odlučuje.

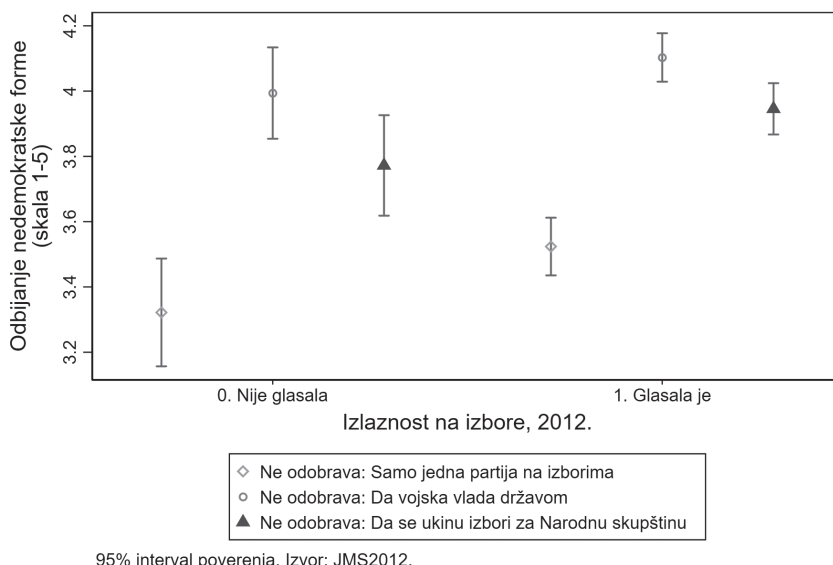
Generalno, građani u većini ne pružaju podršku navedenim formama nedemokratske vlasti, ali je izražen varijabilitet. Grafikon 4-22 pokazuje da je najmanje prihvaćena vladavina armije, gde tu formu vlasti potpuno ili donekle podržava ukupno oko 15% ispitanika. Nešto manje negativno raspoloženje je usmereno na jednopartijski sistem vladavine. Iako i tu relativna većina u potpunosti odbija takav politički sistem, oko 32% ispitanika u potpunosti ili donekle odobrava takav sistem. Ovde nije prilika da se upuštamo u detaljnije tumačenje ovakvog nalaza. Može se samo napomenuti da se ovde možda delom ispoljava uticaj nostalgije za nekadašnjim jednopartijskim sistemom. S druge strane, verovatno je da su odgovori motivisani i nezadovoljstvom zbog postojanja velikog broja malih partija, koje u javnom mnjenju mogu da ostave utisak stvaranja haosa, a bez pozitivnih efekata. No, detaljnija razrada ovih nalaza ostaje za neko drugo mesto.

Grafikon 4-22. Distribucija odgovora na pitanja o podršci nedemokratskim formama vladavine

Aritmetičke sredine, prikazane na Grafikonu 4-23, pokazuju da je prosečni nivo odbijanja nedemokratskih formi vladavine najviši u sva tri slučaja kod onih koji su učestvovali na izborima, da je izborna apstinencija češća kod onih koji su skloniji prihvatanju tih formi vladavine. Takva tendencija je u skladu s polaznom hipotezom. Međutim, preklapanje intervala poverenja sugeriše da te razlike nisu statistički značajne. Logistička regresija zaista pokazuje da asocijacije između varijabli podrške antidemokratskim formama vladavine i izlaznosti *nisu statistički značajne* (detalji nisu ovde izneseni).

Dakle, iznenađujući je nalaz da je stav prema nedemokratskim formama vladavine podjednako negativan i kod glasača i kod apstinentata. Sličan nalaz dobijamo i kada konstruišemo indeks kombinujući tri navedena pitanja. Tada je razlika između glasačica i apstinentkinja, u stepenu tako definisane antidemokratske orijentacije, na granici statističke značajnosti.

Grafikon 4-23. Prihvatanje nedemokratskih formi vladavine kod glasača i apstinenata

Šta to znači za Daunsovu ideju da je motiv izborne participacije želja da se spreči kolaps demokratije? Najverovatnije tumačenje izgleda da je Daunsova interpretacija nerealna. Građani, generalno, izgleda da ne veruju da će doći do kolapsa demokratije ako ne izađu na izbore. Ako se to do sada nije desilo, nema razloga ni da se tako nešto očekuje u budućnosti, bez obzira da li je takvo rezonovanje u skladu s teorijom racionalnog izbora. Ono je u skladu sa zdravorazumskim rasuđivanjem. Građani se verovatno ne vode kantijanskom logikom ‚šta bi bilo kada bi svi tako radili‘, jer odluka pojedinca o izlasku na izbore nema naročitog uticaja na odluku preostalog biračkog tela.

Diktatura nasuprot demokratiji

Slično kao i prethodno, u faktor D se može svrstati preferencija za demokratski sistem u poređenju s diktaturom. Takođe bi se, u skladu s klasičnim koncepcijama D faktora Daunsa i Ročesterske škole (Riker & Ordeshook 1968), očekivalo da će podrška diktaturi biti izraženija kod izbornih apstinenata, onih kojima je manje stalo do demokratskog režima. Onima kojima demokratija leži na srcu, biće manje teško da izađu na izbore i glasaju.

Naša anketa je postavila dva relevantna pitanja. Jedno se odnosi na preferenciju demokratije u odnosu na diktaturu u idealnom slučaju – koji sistem ispitanica generalno preferira. Drugo pitanje se odnosi na ocenu u kojoj meri se vlast u Srbiji može opisati kao demokratija, odnosno diktatura. Ovim drugim pitanjem se približavamo narednoj grupi varijabli D faktora – varijablama koje se odnose na evaluaciju učinka vlasti i učinka sistema.

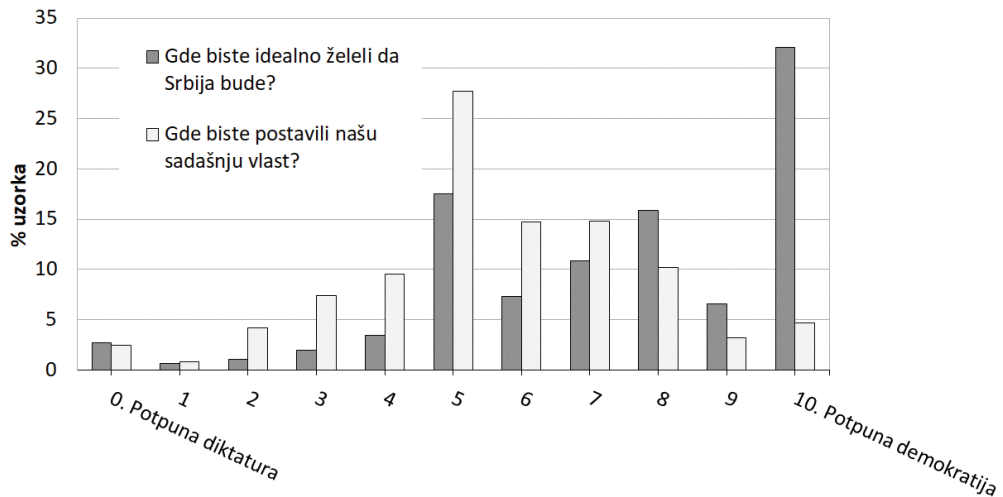
Pitanja su formulisana na sledeći način:

Q37a Na skali od 0 do 10, gde 0 znači potpuna diktatura a 10 znači potpuna demokratija, gde biste idealno želeli da Srbija bude?

Q37b Na istoj skali, gde biste postavili našu sadašnju vlast?

Odgovori su, dakle, beleženi na skali od 11 stepeni, gde je najviša vrednost definirana kao „10. potpuna demokratija“.

Pre nego što pređemo na povezanost sa izbornom participacijom, pogledajmo distribucije odgovora na ova dva pitanja (Grafikon 4-24). Vidimo da ispitanice i ispitanici prave očiglednu razliku između ocene realnog stanja, i zamišljenog idealnog stanja. Relativna većina ispitanika bi da Srbija, idealno, bude potpuna demokratija. Manje od 10% ispitanika se nalazi u kategorijama ispod teorijske srednje vrednosti (ispod skora 5, dakle oni koji bi preferirali diktaturu). S druge strane, relativna većina ispitanika, nešto preko četvrtine, ocenjuje da je Srbija (2012. godine) realno na sredini između potpune diktature i potpune demokratije (skor 5 na datoj skali). Još jedna četvrtina ispitanika smatra da Srbija naginje diktaturi (skorovi ispod 5). Preostalih oko polovine ispitanika ocenjuju da u Srbiji ipak vlada određeni stepen demokratije.

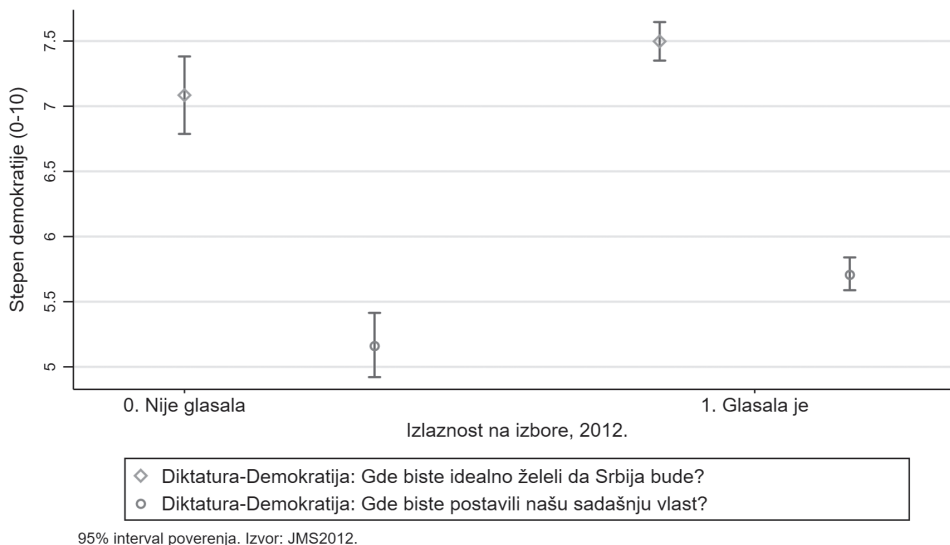
Grafikon 4-24 Distribucija odgovora na pitanja o preferiranju diktature ili demokratije

Kada uporedimo glasače i apstinente prema oceni realne i idealne demokratičnosti Srbije, na osnovu rezultata koje prikazuje Grafikon 4-25, može da se zaključi da je polazna hipoteza potvrđena – izbornim apstinentkinjama je manje stalo do demokratije nego glasačicama. Na obe varijable, prosečan skor apstinenata je statistički značajno niži u poređenju s prosečnim skorom glasača.

To potvrđuju i koeficijenti linearne korelacije. Za varijablu „idealne Srbije“, koeficijent korelacije je $r=,07$ ($p<,01$), dok je za varijablu „realne Srbije“, koeficijent $r=,11$ ($p<,001$). Intenzitet asocijacije, naravno, nije impresivan, ali je nesumnjivo statistički i teorijski značajan. Posebno što ovde vidimo da negativna ocena realne demokratičnosti deluje destimulativno na izlaznost. Oni koji vide vlast u Srbiji kao za nijansu demokratičniju, manje su skloni apstinenciji. To je naravno, logično – a u osnovi može da bude cirkularni mehanizam: oni koji vide sistem kao demokratičniji nalaze da ima smisla učestvovati, te izlaze na izbore. Istovremeno, oni koji iziđu na izbore, racionalizuju

svoj postupak tako što karakterišu sistem kao demokratski, inače bi glasanje u nedemokratskom sistemu bilo iracionalno (naravno, ako isključimo vaninstitucionalne forme pritiska da se glasa).

Iz normativnog ugla, ovakva relacija je problematična jer može da deluje konzervativno – oni koji bi želeli da učine sistem demokratskijim (jer ga vide kao nedemokratski) – destimulisani su, apstiniraju od izbora, a time umanjuju mogućnost političke promene. U svakom slučaju, ovaj indikator faktora D se ponaša u skladu s polaznim hipotezama.

Grafikon 4-25. Izborna izlaznost i procena realne i idealne demokratičnosti Srbije

4.4.3.2 Varijable evaluacije učinka i efekata sistema

U široj koncepciji faktora D, među njegove indikatore može se svrstati i evaluacija efekata političkog sistema, i evaluacija učinka vlasti. U tim slučajevima se ne radi o instrumentalnim faktorima, jer pozitivna ili negativna evaluacija ne utiču na verovatnoću da pojedinačni glas odluči izbore. Ostaje tumačenje da se radi o ekspresivnim motivima (dakle, pripadajućim faktoru D). U slučaju pozitivne evaluacije, izlazak ukazuje na ekspresiju podrške sistemu/vladi, dok bi u slučaju negativne evaluacije, izlazak značio ekspresiju negativnog stava prema funkcionisanju sistema i/ili učinku vlade. Poenta je u tome da ove varijable njihova ekspresivna dimenzija svrstava u indikatore faktora D.

U literaturi se navode argumenti i rezultati koji ukazuju da izlaznost može da stimuliše kako pozitivna, tako i negativna evaluacija sistema i učinka vlade. Komparativna istraživanja će razjasniti koji kontekstualni faktori možda utiču na smer te asocijacije. Mi se ovde bavimo eksplorativnom analizom rezultata iz Srbije, tako da ne počinjemo sa očekivanjem određenog smera asocijacije.

Zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije i vlade

Kao što je već rečeno, pozitivna ili negativna evaluacija funkcionisanja demokratije i učinka vlade mogu da stimulišu ali i destimulišu izlaznost. Nezadovoljstvo može da motiviše želju da se promeni vlast (mada bi i to bilo iracionalno, sa stanovišta teorije racionalnog izbora, jer i dalje sopstveni glas ne odlučuje izbore). Ali ekspresija ne/zadovoljstva izlaskom, može biti jedan od uticajnih elemenat motivacije izlaznosti.

Burden i Vihovski (Burden & Wichowsky 2014), na primer, nalaze da nezadovoljstvo može da stimuliše participaciju. Na podacima regionalnog nivoa u SAD, pokazalo se da loša ekonomska politika vlade može da stimuliše povišenu izlaznost. Kevin Arseno (Arceneaux 2003) nalazi podršku za takvo viđenje, ali i specifikuje jedan bitan uslov – prema njegovim rezultatima negativna ekonomska kretanja stimulišu izlaznost jedino ako građani pripisuju vladi odgovornost za takav negativni trend.

Rezultati istraživanja u ovoj oblasti svakako nisu uniformni. Redklif (Radcliff 1992) iznosi podatke koji podržavaju „hipotezu o povlačenju“ (engl. *Withdrawal Hypothesis*), prema kojoj negativna kretanja u ekonomiji navode građane, pogotovo siromašnije, da se povuku iz politike. Po njegovim rečima, „slaba ekonomija [...] obeshrabruje upravo one ljude u čijem je interesu da kazne vlast, da izađu na izbore“ (Radcliff 1994: 74). Slične rezultate dala su i neka istraživanja u bivšim komunističkim zemljama. Mejson, na primer, zaključuje da „građani komunističkih država Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza ostaju nezadovoljni, razočarani ekonomijom, i cinički nastrojeni prema politici, i u sve većoj meri se drže podalje od glasačkih mesta na dan izbora“ (Mason 2003: 48).

Da bi raznolikost rezultata istraživanja bila potpuna, postoje i izveštaji koji pokazuju da nezadovoljstvo stanjem ekonomije nema direktan uticaj na izlaznost. Analizirajući agregatni nivo izlaznosti u komunističkim zemljama, Pacek i saradnici (Pacek, Pop-Eleches & Tucker 2009) nalaze da ekonomsko nezadovoljstvo niti stimuliše niti destimuliše izlaznost. Ono što utiče na izlaznost jeste važnost, politički značaj određenih izbora (da li su nacionalni, da li se na izborima rešava neko važno nacionalno pitanje i sl.).

Destimulativni uticaj negativne evaluacije bi se posebno očekivao kada se radi o evaluaciji *sistema* u celini, pre nego učinka konkretne vlade. Osoba koja smatra da demokratija ne funkcioniše adekvatno, može da zaključi da pod takvim uslovima izbori nisu vredni truda. Slično, apstinencija može biti sama po sebi ekspresivni cilj – da se na taj način istakne nezadovoljstvo sistemom. Na tim izborima je kampanja tzv. „belih listića“ zaista i bila jedna od upadljivih karakteristika. Dakle, iz toga bi se moglo očekivati da će posebno apstraktno nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije biti povezano sa izraženijom izbornom apstinencijom.

Ovde analiziramo tri relevantna pitanja. Dva pitanja se odnose na opštiju evaluaciju funkcionisanja političkog sistema. Jedno pitanje, često postavljano u sličnim istraživanjima, odnosi se na opštu evaluaciju funkcionisanja demokratije (pitanje Q38), dok se drugo odnosi na ocenu u kom stepenu se u Srbiji poštuju „individualne slobode i ljudska prava“ (Q6). Treće se pitanje (Q5) odnosi na evaluaciju učinka vlasti tokom perioda pre tadašnjih izbora.

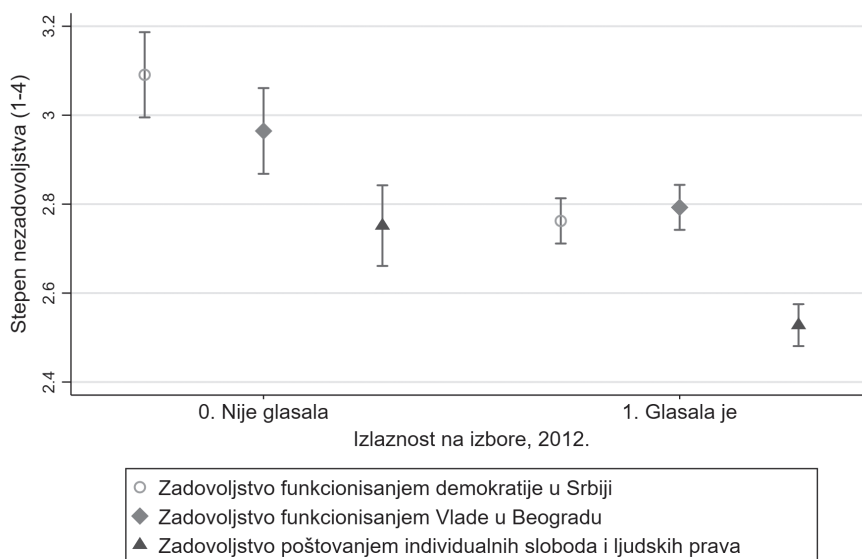
Q38 Uopšte govoreći, da li ste (1) vrlo zadovoljni, (2) donekle zadovoljni, (3) uglavnom nezadovoljni, ili ste (4) vrlo nezadovoljni načinom na koji demokratija funkcioniše u Srbiji?

Q6 Koliko se u Srbiji danas poštuju individualne slobode i ljudska prava? Da li mislite da se individualne slobode (1) veoma poštuju, (2) donekle poštuju, (2) malo poštuju ili se (4) uopšte ne poštuju?

Q5 Imajući u vidu rezultate republičke vlasti u Beogradu, šta mislite koliko je Vlada u Beogradu dobro obavljala svoj posao, tokom prethodne četiri godine (pre poslednjih izbora)? Da li su posao obavljali (1) veoma dobro? (2) Dobro? (3) Loše? (4) Veoma loše?

Rezultati pokazuju da je u Srbiji, na izborima 2012. godine, nezadovoljstvo demokratskim sistemom i učinkom vlasti delovalo *destimulativno* na izbornu participaciju. Koeficijenti korelacije između izlaznosti i tri navedene varijable su relativno niski, ali statistički značajni: korelacija s nezadovoljstvom demokratijom je $r=-,15$ ($p<,001$); s nezadovoljstvom učinkom vlade je $r=-,08$ ($p=,003$) i sa varijablom nezadovoljstva poštovanjem sloboda i ljudskih prava $r=-,10$ ($p<,001$).

Karakter ovih asocijacija se jasno vidi na Grafikonu 4-26. Kod sve tri varijable, prosečni stepen nezadovoljstva je viši kod apstinenata nego kod glasača. Pošto se intervali poverenja ne poklapaju, zaključujemo da su razlike u prosečnim nivoima statistički značajne. Sa grafikona takođe može da se očitava da su građanke Srbije najmanje zadovoljne opštim funkcionisanjem demokratije. S druge strane, najniži nivo nezadovoljstva se odnosi na poštovanje individualnih sloboda i ljudskih prava. Dakle, na taj aspekt demokratije, građani nisu imali velikih zamerki u to vreme. Nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije ima, dakle, neku drugu osnovu, koja će se istražiti u budućim istraživanjima.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-26. Nezadovoljstvo politikom i ekonomijom kod glasačica i apstinentkinja

Kada se sve tri varijable stave u logističku regresiju kao prediktori, najizrazitiji efekat ima zadovoljstvo demokratijom, a donekle slabiji ima varijabla zadovoljstva nivoom ljudskih prava i sloboda (detalji nisu prikazani ovde). Efekat varijable zadovoljstva funkcionisanjem vlade pada ispod nivoa statističke značajnosti. Dakle, pokazuje se da opšti, generalni, načelni stavovi prema političkom sistemu imaju primat kada se radi o predikciji, razumevanju izlaznosti. Načelno nepoverenje u sistem obeshrabruje građane da uzmu učešća.

S druge strane, nezadovoljstvo konkretnim aspektima – manje destimuliše participaciju. Kao što je napred rečeno, često se smatra da nezadovoljstvo može da mobilizuje dodatnu participaciju (mada evidencije o tome nema puno u našim podacima). Izbori su mehanizam za kontrolu vlasti, to jest, promenu vlasti čiji se učinak smatra negativnim. Zbog toga bi ovaj indikator mogao da ima manju ulogu kao ekspresija nezadovoljstva, nego više kao odraz ‚iluzije o kontroli‘. U skladu s takvim tumačenjem, faktori apstraktnije evaluacije sistema su bliži suštini faktora D.

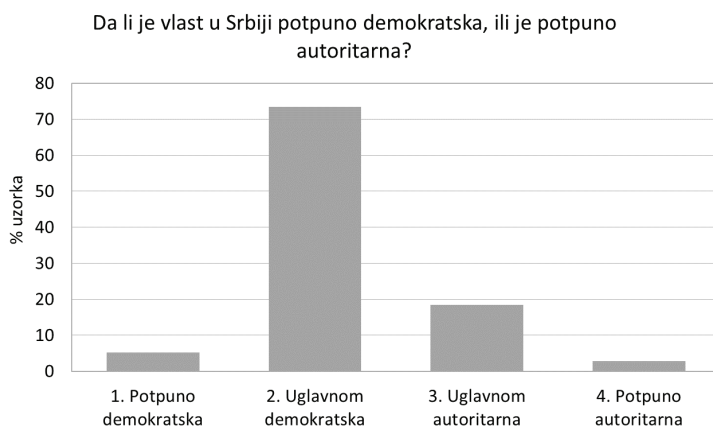
Demokratski ili autoritarni karakter vlasti

Evaluacija političkog sistema može da se utvrdi i uz pomoć procene karaktera vlasti. Relevantno pitanje u ovoj anketi (Q75) traži od ispitanika da procene u kojoj meri se „vlast u Srbiji“ može opisati kao demokratska ili autoritarna.

Q75 Želeli bismo da vas pitamo kako biste okarakterisali današnju vlast u sledećim zemljama. Molim vas da za svaku kažete u kojoj meri mislite da je navedena zemlja potpuno demokratska, uglavnom demokratska, uglavnom autoritarna, ili potpuno autoritarna?

Q75b Koristeći tu skalu, kako biste opisali vlast u Srbiji?

Da li je vlast u Srbiji (1) potpuno demokratska, (2) uglavnom demokratska, (3) uglavnom autoritarna, ili (4) potpuno autoritarna?

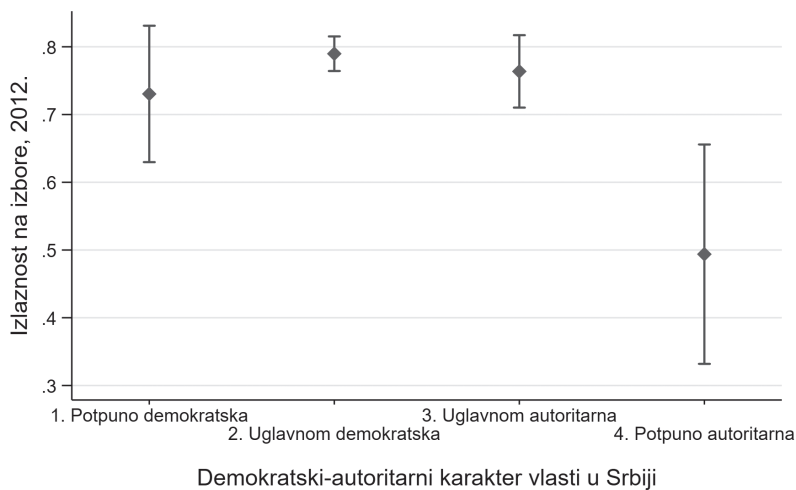
Grafikon 4-27. Distribucija odgovora na pitanje o karakteru vlasti u Srbiji

Prema Grafikonu 4-27, oko 78% građana smatra da je vlast u Srbiji uglavnom ili potpuno demokratska. Nakon tih izbora, tek oko 3% ispitanika je videlo Srbiju kao potpuno autoritarnu. Tada je na izborima došlo do promene vlasti, tako da su obe pozicije imale razloga da Srbiju vide kao demokratsku. Prethodna vlast – jer se evaluacija neophodno odnosi i na period pre izbora, dakle za vreme njihove vlasti. Nova vlast – jer je na izborima osvojila vlast, te ima razloga da takav sistem smatra za legitiman, demokratski.

Moguće je da je u vezi s time i relativno niska linearna korelacija sa izlaznošću, od $r = -.07$ ($p = .013$). Slično kao i kod prethodno analiziranih varijabli, negativna ocena sistema i vlasti je povezana sa izbornom apstinencijom.

Karakter te veze je detaljnije prikazan na grafikonu sa aritmetičkim sredinama (Grafikon 4-28). Jasno se vidi da se izrazita razlika u izornoj participaciji javlja kod onih koji su tada srpsku vlast smatrali potpuno autoritarnom. Uz tu kategoriju je vezana znatno niža prosečna izborna izlaznost (oko 0,5). Iako je razlika nesumnjiva, treba imati na umu da se tu radi o relativno malom broju ispitanica, koje očigledno karakteriše izraziti politički stav, koji je praćen izbornom apstinencijom.

Uglavnom, i ovde je zaključak sličan kao kod prethodnih varijabli – negativna evaluacija sistema povezana je sa izrazitijom izbornom apstinencijom.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-28. Prosečni nivo izlaznosti i procena karaktera vlasti u Srbiji

Evaluacija funkcionisanja izbornog sistema

U ovom delu obraćamo pažnju na jedan specifičan aspekt demokratskog sistema – izborni sistem. Evaluacija funkcionisanja izbornog sistema može se posmatrati kao posebno relevantan element opšte evaluacije sistema koji se odnosi na centralni aspekt izborne demokratije – sistem koji reguliše sprovođenje izbora. Ono što čini ove varijable bliskim faktoru D jeste to što one odražavaju i normativnu podršku sistemu, tj. institucijama koje definišu sistem kao demokratski.

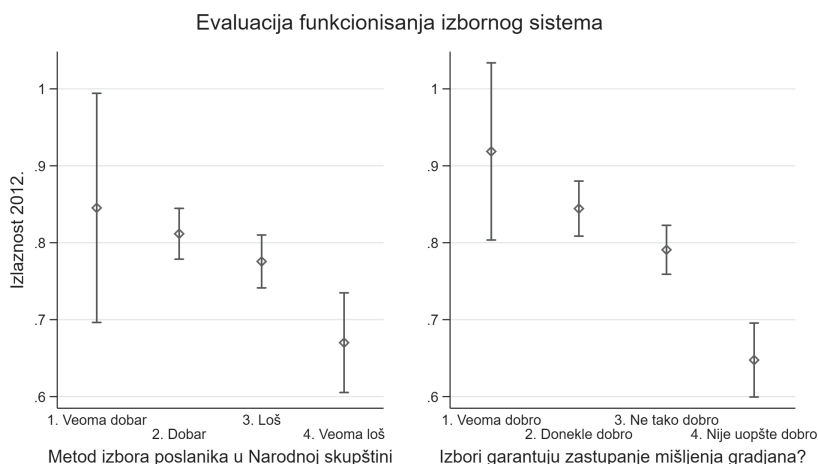
Prva dva pitanja odnose se na opštiju evaluaciju izbornog sistema. Pitanje Q46 je sasvim uopšteno formulisano, i odnosi se na „način na koji se naši predstavnici u Narodnoj skupštini biraju“. Dakle, radi se o načelnoj evaluaciji sistema u celini. Pitanje Q47 odnosi se na evaluaciju reprezentativne funkcije izbornog sistema. Od izbora se očekuje, posebno kod proporcionalnih sistema, da obezbede da poslanici adekvatno predstavljaju stavove i preferencije svojih birača.

Q46 Da li biste rekli da je način na koji se naši predstavnici u Narodnoj skupštini biraju (1) veoma dobar, (2) dobar, (3) loš ili (4) veoma loš?

Q47 Ako razmislite o tome kako se izbori u Srbiji odvijaju u praksi, koliko dobro izbori garantuju da će (narodni) poslanici zastupati mišljenja birača: (1) veoma dobro, (2) donekle dobro, (3) ne tako dobro ili (4) nije uopšte dobro.

Kao i u prethodnim slučajevima, i ovde je niža izlaznost povezana s negativnom evaluacijom sistema. Koeficijent korelacije izlaznosti sa evaluacijom metoda izbora poslanika (Q46) je $r=-,11$ ($p<,001$), dok je korelacija sa evaluacijom reprezentativne funkcije izbora (Q47) nešto intenzivnija: $r=-,18$ ($p<,001$).

Na Grafikonu 4-29 dati su detaljniji prikazi tih asocijacija. Vidimo da je izrazito niži nivo izborne participacije vezan uz najviše stepene negativne evaluacije, kod obe varijable. Dakle, i negativna evaluacija ovih aspekata izbornog sistema je povezana sa apstinencijom.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-29. Prosečni nivo izlaznosti i evaluacija izbornog sistema

Sledeće dve varijable procenu u kojoj meri sistem garantuje ravnopravnost političkim partijama (Q56a) i na evaluaciju funkcije odgovornosti (engl. *accountability*) vlade (Q56d2). Obe varijable se odnose na neke od fundamentalnih karakteristika višepartijske, reprezentativne demokratije. Demokratski sistem treba da garantuje pravo političkim partijama da predstave svoje ideje i programe potencijalnim glasačima. Takođe, demokratski sistem treba da garantuje da se vlast može promeniti putem

izbora. Pošto obe varijable ukazuju na potencijalni deficit demokratije smatramo da se mogu svrstati u kategoriju faktora D.

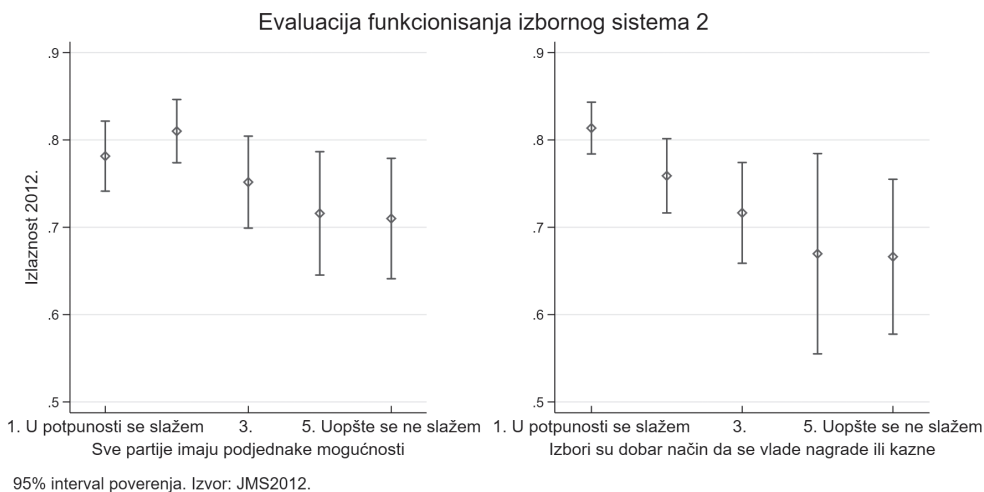
Ove varijable su formulisane na sledeći način:

Q56 *Da li se u potpunosti slažete, donekle slažete, ni slažete ni ne slažete, donekle ne slažete ili uopšte ne slažete sa ovim iskazom?*

Q56a *Sve partije imaju podjednake mogućnosti da građanima prenesu svoje ideje i političke programe.*

Q56d2 *Izbori su dobar način da se nagrade one vlade koje su dobro obavljale svoj posao i kazne one koje su loše radile.*

Obe varijable su statistički značajno povezane sa izbornom izlaznošću (Q56: $r=-,07$, $p<,01$, Q56d2: $r=-,12$, $p<,001$). Grafikon 4-30 pokazuje detalje tih asocijacija.

Grafikon 4-30. Evaluacija učinka izbornog sistema i izborna izlaznost

I ovde vidimo da je izlaznost viša kod ispitanica koje su zadovoljnije funkcionisanjem ovih aspekata izbornog sistema. Linearni trend je posebno uočljiv kod varijable efikasnosti sistema za uspostavljanje odgovornosti vlade. Ekspresivne varijable, kada se radi o evaluaciji funkcionisanja demokratskog sistema, očigledno u Srbiji deluju tako da ekspresija pozitivne evaluacije stimuliše participaciju, dok negativna evaluacija ima obrnuti efekat.

4.4.3.3 Elementi građanske kulture

U širu koncepciju D faktora, tj. indikatora koji ukazuju na ekspresivnu vrednost čina glasanja, i izražavanje podrške demokratskom sistemu, mogu se uključiti dodatni aspekti prodemokratske, građanske kulture. Jedan od osnovnih elemenata bi tu bila politička informisanost. Još je Dauns istakao da je centralni elemenat cene participacije – prikupljanje informacija potrebnih da bi se odluka o glasanju donela.

Informisanost, međutim ne deluje samo kao aspekt faktora koji utiču na potrebni napor da bi se glasalo. Uostalom, u kontekstu medijske sveprisutnosti izbornih kampanja u savremenim demokratijama, nije jednostavno izbeći relevantne informacije. Ali, politička informisanost je bitna i kao aspekt građanske kulture, kao izraz pozitivnog stava prema demokratskoj politici. Prema tome, politička informisanost se može tretirati i kao indirektni indikator koji pripada konstruktivnom faktoru D.

Politička tolerancija, definisana kao priznavanje političkih prava i sloboda akterima, idejama i pokretima prema kojima osoba ima negativan stav (Gibson 2006), takođe spada među fundamentalne elemente demokratske političke kulture. Zapravo, bez određenog stepena tolerancije prema političkoj različitosti, demokratija nije zamisliva. Prema tome, politička tolerancija je takođe izraz podrške demokratiji, a time i još jedan indirektni indikator D faktora. U oba slučaja, polazna hipoteza je da su različiti elementi demokratske političke kulture u korelaciji sa izbornom izlaznošću.

Politička informisanost

Primenjena operacionalizacija političke informisanosti preuzeta je iz CSES Modul 4 upitnika (v. www.cses.org). Cilj je te operacionalizacije bio da se pokrije nekoliko bitnih oblasti politike, kao i da se postigne uporedivost u međunarodnim istraživanjima. Zbog toga su pitanja koja se odnose na poznavanje činjenica takva da se u različitim zemljama mogu postaviti na ekvivalentan način. Pitanja se odnose na poznavanje ličnosti iz vlade, rezultate prethodnih izbora, i poznavanje politički relevantnih društvenih podataka (e.g. Delli Karpini & Keeter 1993; 1996). Uključeno je i jedno pitanje iz oblasti međunarodne politike, i ono je istovetno u svim CSES istraživanjima, dok se ostala odnose na specifične prilike u datim zemljama.

Formulisana su četiri pitanja u formi višestrukog izbora. Ispitanicima su ponuđena četiri odgovora, sa zadatkom da izaberu koji je tačan.

Koja od ovih ličnosti je bila ministar finansija pre nedavnih izbora – Oliver Dulić, Mirko Cvetković, Ivica Dačić ili Snežana Malović?

Koliko iznosi stopa nezaposlenosti u Srbiji na osnovu poslednjih podataka Republičkog zavoda za statistiku iz aprila 2012. godine – 21,5%, 23,5%, 25,5%, ili 27,5%?

Koja partija ili koalicija je zauzela drugo mesto po broju osvojenih mandata u Narodnoj skupštini na poslednjim izborima?

1. Izbora za bolji život – Boris Tadić
2. Ivica Dačić – Socijalistička partija Srbije-PUPS-JS
3. Demokratska stranka Srbije (DSS) – Vojislav Koštunica
4. Pokrenimo Srbiju – Tomislav Nikolić

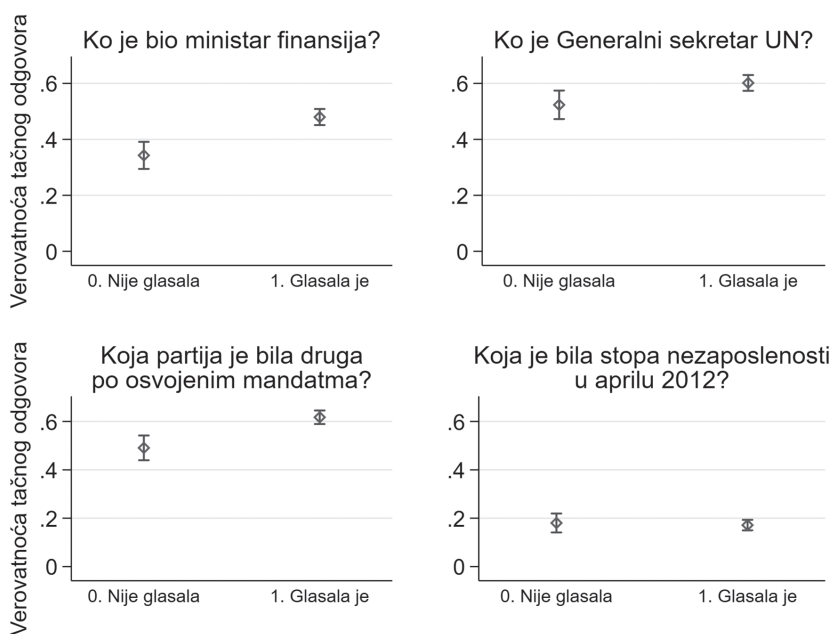
Ko je trenutno Generalni sekretar Ujedinjenih nacija – Kofi Anan, Kurt Valdhajm, Ban Ki Mun ili Butros Butros Gali?

Za potrebe ove analize, na osnovu svakog od navedenih pitanja, konstruisali smo binarnu varijablu koja na nivou uzorka izražava broj tačnih odgovora na svako od navedenih pitanja. Viši skor ukazuje na bolju političku informisanost. Odgovor „Ne znam“ je tretiran kao netačan odgovor.

Odnos izborne izlaznosti sa svakom od varijabli političke informisanosti prikazan je na Grafikonu 4-31.

U tri slučaja, informisani ispitanici (tačni odgovori) su češći među glasačima, dok su među apstinentima češće sreću slabije informisani građani. Jedino odstupanje se odnosi na pitanje u vezi sa stepenom nezaposlenosti, gde su glasači i apstinenti podjednako *neinformisani* (apsolutni nivo ukazuje na verovatnoću davanja tačnog odgovora). Na ovo pitanje, većina ispitanika je pogrešno odgovorila, i to birajući veću stopu nezaposlenosti nego što je zaista bila, prema tada aktuelnim podacima Republičkog zavoda za statistiku.

Povezanost, međutim, nije posebno izraženog intenziteta. Najviši koeficijent korelacije odnosi se na tačan odgovor na pitanje o ministru finansija ($r=.12$, $p<.001$).

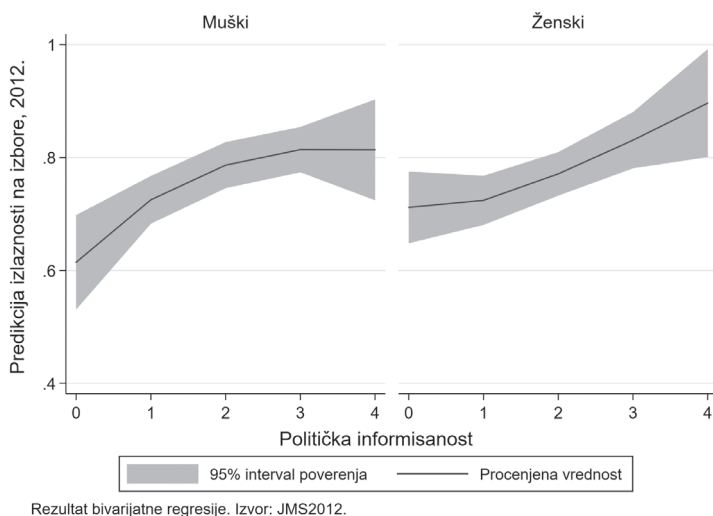
Grafikon 4-31. Politička informisanost (proporcija tačnih odgovora) kod apstinenata i glasača

Pouzdanija mera političke informisanosti dobija se kada se konstruiše zbirni indeks političke informisanosti, sumirajući tačne odgovore na opisana inicijalna pitanja. Takav indeks političke informisanosti je u korelaciji sa izbornom izlaznošću od $r=.12$ ($p<.001$).⁵⁵

Grafikon 4-32 ilustruje povezanost između političke informisanosti i izlaznosti. Iako ovde tema polnih razlika nije predmet istraživanja, ipak smo prikazali taj odnos posebno za muški i ženski poduzorak. Grafikon prikazuje predikciju izlaznosti na izbore na osnovu indeksa političke informisanosti, posebno za dva poduzorka. Zatamnjena oblast prikazuje interval poverenja vezan uz određene vrednosti predikcije.

55 Nešto viši koeficijent ($r=.14$, $p<.001$) se dobija kada se izostavi pitanje o stopi nezaposlenosti, koje slabo korelira sa ostalim pitanjima. Zaključci, međutim, ostaju isti, bez obzira koja varijanta indeksa se koristi.

Vidimo da se u oba slučaja radi o jasnoj pozitivnoj asocijaciji, gde bolja informisanost implicira veću verovatnoću izlaska na izbore. Ono što je zanimljivo kada se uporede odgovori žena i muškaraca jeste to da kod muškaraca niska informisanost povlači oštiri pad u verovatnoći izlaska na izbore. Kod žena, razliku čini visoka informisanost. Kod ispitanica koje su tačno odgovorile na sva četiri pitanja javlja se oštiri porast verovatnoće glasanja. Čini se da kod muškaraca potpuna neobaveštenost podrazumeva isključenost iz političke sfere, a time i izbornu apstinenciju. Kod žena, gde se u proseku očekuje manja zainteresovanost i uključenost u politiku, izgleda da slaba informisanost ne podriva toliko izlaznost. Ali, dok se obično smatra da je interes za politiku pretežno muška oblast, žene koje su dobro informisane su izgleda posebno politički motivisane, te i u većoj proporciji izlaze na izbore. Dalja razrada i provera ove interpretacije zahteva dodatne analize, i ostavljena je za buduća istraživanja.

Grafikon 4-32. Povezanost izborne izlaznosti i političke informisanosti, na poduzorcima muškaraca i žena

Politička tolerancija

Politička tolerancija je nesumnjivo jedna od osnovnih demokratskih vrednosti. Postoje neslaganja oko toga da li je to apsolutna vrednost, ili je prihvatljivo da se političke slobode ipak ograničavaju pojedinim akterima i ideologijama, ali je politički pluralizam nezamisliv bez određenog stepena političke tolerancije. Uglavnom, politička tolerancija je jedan od bitnih elemenata demokratske političke kulture. U skladu sa opštom hipotezom o ulozi D faktora, očekuje se da će tolerancija biti u pozitivnoj korelaciji sa izlaznošću.

Politička tolerancija je ovde definisana u skladu s koncepcijom Salivana i saradnika (Sullivan, Piereson & Marcus 1979), i insistiranjem da ona mora da se odredi u odnosu na političke grupe (partije, organizacije, pokrete), prema kojima osoba ima

negativan stav. Primenjena operacionalizacija sastoji se iz dva dela. U prvom delu, ispitanicima se postavi zadatak da se prisete „grupe ili organizacije o kojoj imate najnegativnije mišljenje“. U drugom delu, postavlja se nekoliko pitanja, koja se odnose na priznavanje osnovnih političkih prava i sloboda (sloboda javnog okupljanja, pravo učestvovanja u politici, te pravo slobodne egzistencije), toj zamišljenoj najneomiljenijoj grupi. Na taj način se osigurava da se iskazi o političkim slobodama odnose na grupe prema kojima svaki ispitanik ima negativno mišljenje.

Pitanja su ovako formulisana:

Q76 U Srbiji postoje različite političke grupe i organizacije. Ljudi imaju različita mišljenja o njima: o jednim imaju pozitivnije mišljenje, a o drugim negativnije. Molimo vas da se priselite grupe ili organizacije o kojoj imate najnegativnije mišljenje.

Imajući na umu tu grupu ili organizaciju, molim vas da mi kažete koliko se slažete sa sledećim tvrdnjama:

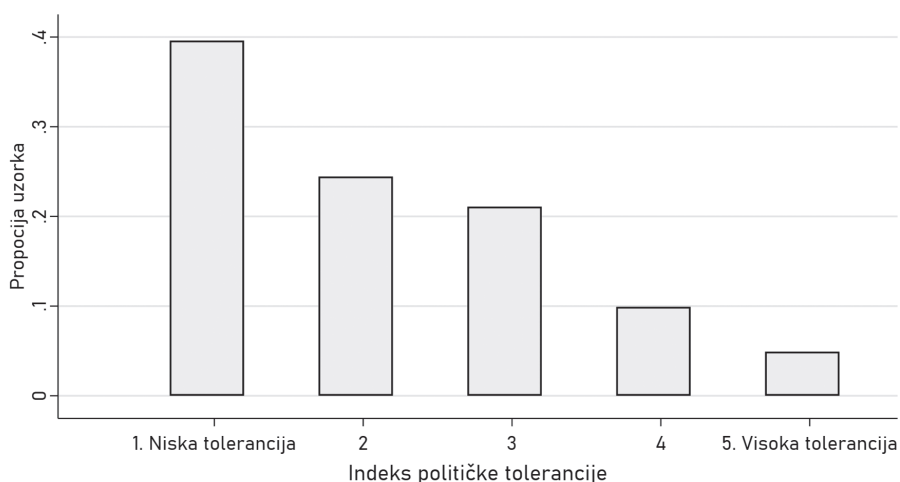
Q76a Toj grupi ili organizaciji treba dozvoliti da organizuje javne demonstracije.

Q76b Članovima te grupe ili organizacije treba dozvoliti da se kandiduju na izborima za javne funkcije.

Q76c Tu grupu ili organizaciju bi trebalo zabraniti.

Da li se u potpunosti slažete, donekle slažete, niti se slažete niti ne slažete, uglavnom se ne slažete, ili se potpuno ne slažete?

Za potrebe ove analize konstruisan je indeks političke tolerancije, kao prosečna vrednost odgovora na tri navedena pitanja. Vrednosti su tako šifrovane, da viši skor znači izrazitije prihvatanje tolerantnog stava. Dakle, prosečna vrednost 5 označava potpuno slaganje s tolerantnim opcijama na sva tri pitanja. Prosečan skor od 1 znači potpuno neslaganje s tolerantnom opcijom na sva tri pitanja, dakle netolerantni stav. Distribuciju tako konstruisanog indeksa (vrednosti su zaokružene na cele brojeve), prikazuje Grafikon 4-33.

Izvor: JMS2012.

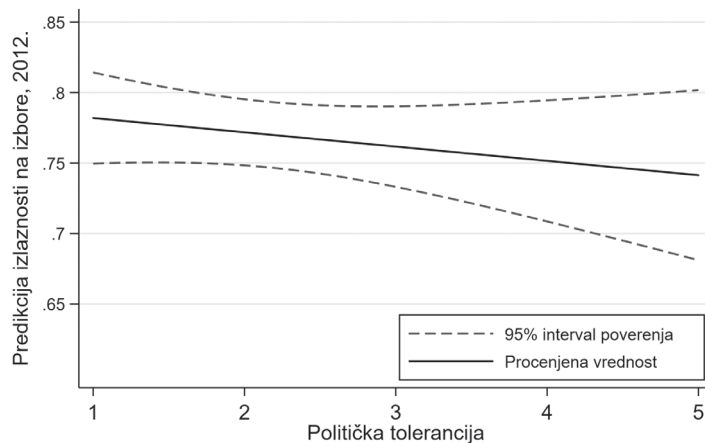
Grafikon 4-33. Distribucija indeksa političke tolerancije (viši skor označava tolerantniji stav)

Vidimo da je tek oko 5% ispitanica izrazilo potpuno tolerantni stav na sva tri postavljena pitanja. S druge strane, gotovo 40% uzorka je prihvatilo krajnje netolerantne odgovore. Ovakva distribucija odgovora, međutim, nije iznenađujuća. Kao što je utvrđeno u nizu ranijih istraživanja u svetu (Gibson 2006) i kod nas (Todosijević 2016) – politička tolerancija nije rasprostranjena demokratska vrednost. Kada se politička tolerancija definiše na ovakav način (metodom najneomiljenije grupe) – slične vrednosti se dobijaju i u zemljama s boljom demokratskom reputacijom (Gibson 2006).

Što se tiče povezanosti tolerancije sa izbornom participacijom – nema dokaza da ta povezanost postoji. Korelacije između pojedinačnih mera i zajedničkog indeksa političke tolerancije i izborne izlaznosti su svi ispod nivoa statističke značajnosti (Tabela 4-18). Grafikon 4-34 prikazuje povezanost izlaznosti i zbirnog indeksa političke tolerancije. Iako je vidljiv negativni trend (viša tolerancija povezana s manjom verovatnoćom glasanja) – asocijacija nije ispod nivoa statističke značajnosti. Dakle, nasuprot teorijski zasnovanoj pretpostavci da će politička tolerancija, kao jedna od fundamentalnih demokratskih vrednosti, biti u korelaciji s političkom participacijom, rezultati sugerišu da te asocijacije nema.

Tabela 4-18. Korelacije između izborne izlaznosti i indikatora političke tolerancije

	Izlaznostr (p)
Q76a Toj grupi ili organizaciji treba dozvoliti da organizuje javne demonstracije.	,03 (.28)
Q76b Članovima te grupe ili organizacije treba dozvoliti da se kandiduju na izborima za javne funkcije.	,04 (.13)
Q76c Tu grupu ili organizaciju bi trebalo zabraniti.	,02 (.45)
Indeks političke tolerancije	-,03 (.31)

Rezultat bivarijatne regresije. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-34. Predikcija izborne izlaznosti na osnovu indeksa političke tolerancije

Jedan od razloga za takav nalaz može da bude i u primenjenom konceptu, i povezanoj operacionalizaciji, političke tolerancije. Jer, ovakvom merom se objedinjuju tolerantni stavovi prema različitim grupama, bez obzira na ideološki karakter tih grupa. Na primer, netolerancija može da bude usmerena ka grupama koje podržavaju političko delovanje pojedinih podređenih, ugroženih grupa. Ali može takođe da bude usmerena ka grupama čija je

aktivnost usmerena na ograničavanje prava pojedinih grupa, manjina i slično. Na primer, ispitanica može da ima na umu i neonaciste, kao i LGBT aktiviste. Moglo bi se pretpostaviti da je u osnovi takvih stavova različito shvatanje demokratije, pa je stoga i ovako merena tolerancija potencijalno problematičan indikator posvećenosti demokratiji. Ovo nije originalna interpretacija konsekvenci metoda najmanje omiljene grupe (Todosijević 2016), tako da dalje razrađivanje ove interpretacije ostaje za buduća istraživanja. Zaključak bitan za nas jeste taj – da politička tolerancija nije u korelaciji sa izbornom participacijom.

Partijska identifikacija – investiranost u politički/partijski sistem

Partijska identifikacija se takođe može smatrati jednim indirektnim indikatorom demokratske političke orijentacije, ili „građanskih vrlina“. Naime, partijska identifikacija ukazuje na postojanje psihološke povezanosti s političkim sistemom, kroz afektivnu vezanost za određenu političku partiju. Političke partije predstavljaju vezu između građana, političkog sistema i vlasti. Identifikacija s nekom partijom ukazuje da građani ne vide partije kao strane, da se ne osećaju otuđeno u odnosu na politički sistem. Identifikacija ukazuje na psihološku investiranost i integrisanost u demokratski sistem, a time i psihološku podršku samom demokratskom sistemu. Iz toga proizilazi hipoteza da će postojanje partijske identifikacije biti pozitivno povezano sa izbornom izlaznošću. Ukoliko neko doživljava da su joj sve partije psihološki strane, svakako da se očekuje da će motivacija za izlazak na izbore biti smanjena.

Osim postojanja identifikacije, primenjena operacionalizacija omogućava i diferencijaciju stepena identifikacije. Stoga se polazna hipoteza može proširiti tako da se veća izlaznost očekuje kod onih koji se snažnije identifikuju sa odabranom političkom partijom.

Ovde je primenjena standardna operacionalizacija partijske identifikacije, koja dolazi iz Mičigenske škole, i Američkih izbornih istraživanja (ANES), a prilagođena je za primenu u komparativnim istraživanjima u okviru projekta CSES (www.cses.org). Prvi deo pitanja odnosi se na postojanje identifikacije, dok se drugi odnosi na stepen identifikacije.

Q39a Da li biste za sebe mogli reći da ste pristalica neke političke partije u Srbiji?

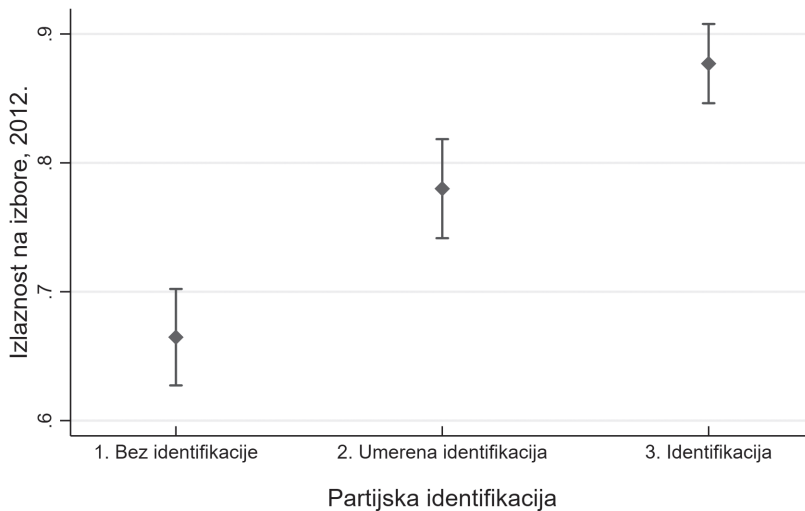
(U slučaju negativnog odgovora na Q39a) Q39b Postoji li ipak neka stranka koja vam je nešto bliža nego druge?

(U slučaju pozitivnog odgovora na Q39a ili Q39b) Q39d Da li se smatrate vrlo bliskim toj stranci, donekle bliskim ili ne naročito bliskim?

Ovde prvo analiziramo prisustvo partijske identifikacije, a zatim povezanost sa stepenom identifikacije. Postojanje partijske identifikacije je definisano kroz dva stepena. Kao „identifikacija“, definisan je pozitivan odgovor na prvo pitanje. Tu se radi o nedvosmislenoj izjavi da postoji neka partija kojoj se ispitanica oseća blisko. „Umerena identifikacija“ je definisana kao pozitivan odgovor na drugo pitanje, kada je prvi odgovor bio negativan. Tu ispitanica odgovara da ipak postoji neka bliskija partija u odnosu na ostale, ali da je ta bliskost manjeg stepena.⁵⁶

⁵⁶ U globalnim razmerama, Srbija je jedna od zemalja s nižom stopom partijske identifikacije (v. Todosijević 2017: 99). Prema podacima iz 2012, prisustvo partijske identifikacije je zabeleženo kod 29% ispitanica, a na podacima iz 2017, kod oko 25% ispitanica.

Povezanost ovih stepeni identifikacije sa izbornom izlaznošću prikazana je na Grafikonu 4-35. Vidimo da postoji linearni uzlazni trend: izrazitija partijska identifikacija praćena je većom prosečnom izlaznošću (koeficijent linearne korelacije je $r=.21$, $p<.001$). Na grafikonu takođe vidimo da je svaki sledeći stepen praćen statistički značajno višom izlaznošću. Dakle, opravdano je diferencirati dva navedena stepena identifikacije, jer je razlika u izlaznosti povezana s njima statistički značajna.

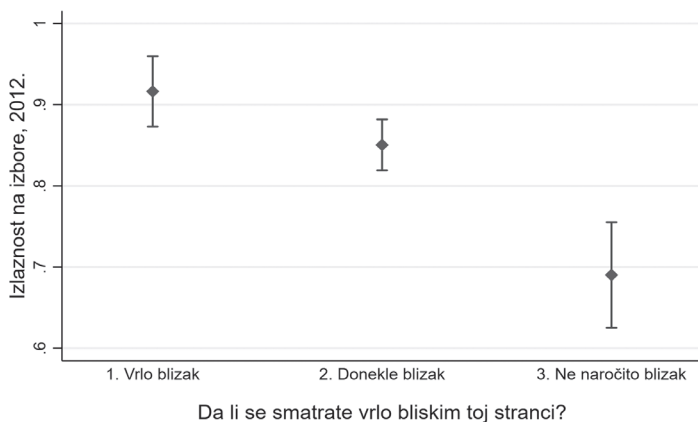

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-35. Prosečni nivo izborne izlaznosti po kategorijama partijske identifikacije

Na pitanje o stepenu identifikacije (ovo pitanje je postavljeno samo onima koji su na jedno od dva prethodna pitanja odgovorili afirmativno), ispitanice su davale odgovor na trostepenoj skali, od „Vrlo blizak“, preko „Donekle blizak“, pa do „Ne naročito blizak“. Prosečni nivoi izlaznosti vezani uz navedene odgovore prikazani su na Grafikonu 4-36. I ovde vidimo nedvosmisleni trend – oni koji se snažnije identifikuju s političkim partijama su takođe češće na biralištima (koeficijent linearne korelacije je $r=-.20$, $p<.001$). Ovde treba naglasiti da se radi o ispitanicima koji su već izjavili da postoji partija koja im je bliska (nisu uključeni ispitanici kojima ni jedna partija nije bliska).. Smatramo da to čini opisanu asocijaciju još upečatljivijom. Vrlo slični rezultati dobijeni su i na podacima iz 2017. godine – partijska identifikacija bila je znatno ređe zastupljena kod izbornih apstinentkinja (Todosijević 2017: 102, Tabela 6).

Ovde možemo da zaključimo, za razliku od političke tolerancije, da je polazna hipoteza potvrđena rezultatima. Izborna izlaznost je viša kod osoba koje izražavaju neki stepen partijske identifikacije. Što je taj stepen izrazitiji, to je viša očekivana izlaznost. Dakle, ovaj indikator integrisanosti u politički sistem, potvrđuje opštu pretpostavku vezanu uz koncept D faktora, da je prihvatanje demokratske političke kulture jedan od bitnih faktora izborne participacije.

95% interval poverenja. Izvor: JMS2012.

Grafikon 4-36. Prosečni nivo izborne izlaznosti i stepen partijske identifikacije

Jedna od zamerki ovakvoj interpretaciji rezultata bi mogla biti primedba da je ovde eksplanans suviše blizak eksplanandumu. Jer, moglo bi se tvrditi da je partijska identifikacija suviše bliska konceptualno samoj rešenosti da se glasa (za tu partiju). Dakle, partijska identifikacija bi mogla biti gotovo isto što i ono što ona objašnjava – spremnost da se glasa za datu partiju. Ovo, naravno, takođe nije nova primedba, i u opštoj formi se javila kada se ideja sociopsihološki koncipirane partijske identifikacije počela da prenosi u evropski kontekst. Među prvima, nizozemski istraživači su tvrdili da kod njih partijska identifikacija nije isto što i u SAD, nego da je gotovo identična s glasačkim opredeljenjem (Thomassen 1976; Berglund et al. 2005; Thomassen & Rosema 2009). Produbljenije razmatranje značenja koncepta partijske identifikacije u Srbiji je van dometa ovog rada, tako da i tu temu ostavljamo za naredna istraživanja. Nešto više detalja o toj temi biće u delovima posvećenim izbornoj orijentaciji. Ovde samo ističemo da alternativne interpretacije postoje, i da ih pri tumačenju rezultata treba imati na umu.⁵⁷

4.4.3.4 Kombinovani model faktora D: Ekspresivni faktori izborne izlaznosti

Logističkom regresionom analizom, engl. *stepwise forward* metodom – gde se varijable dodaju u model ako zadovolje određeni kriterijum u pogledu prediktivne moći – proverili smo prediktivnu vrednost ekspresivnih faktora za izbornu izlaznost. Na taj način smo dobili minimalni model D faktora na osnovu raspoloživih varijabli (analiza započinje sa 23 varijable, pri čemu smo u nekoliko slučajeva koristili kompozitne indekse – politička informisanost, politička tolerancija).

Iako su *stepwise* metode opravdano kritikovane kao ateorijski pristup analizi, ovde smatramo da je to primeren postupak. Prvo, jer je sam cilj da svedemo broj varijabli koje

⁵⁷ Vrlo informativna analiza koncepta partijske identifikacije, i primene u istraživanjima u Srbiji, može se naći kod Antonića (2005).

pripadaju istom širem konceptu. Dakle, sam konceptualni karakter analize nije narušen. Zatim, isključivanje pojedinih varijabli je neophodno zbog kolinearnosti, izražene korelacije između pojedinih prediktorskih varijabli. Na primer, varijable koje mere političko interesovanje međusobno koreliraju, i kada zajedno ostanu u modelu, potiskuju međusobni uticaj (na primer, korelacija između Q2 (zainteresovanost za izbornu kampanju) i Q1 (zainteresovanost za politiku) je čak $r = -.67$, $p < .001$). Slično su u korelaciji i dva indikatora političke efikasnosti. Drugo, korisno je bilo isključiti pojedine varijable koje u zajedničkom modelu nemaju značajan uticaj, ali imaju veliki broj nedostajućih vrednosti. Takvim isključivanjima se ne narušava model, ali se dobija na statističkoj moći modela. Rezultati takve stepenaste logističke regresije su prikazani u Tabeli 4-19.

Očigledno je da je u integralnom modelu veliki inicijalni broj varijabli značajno redukovano, što zbog kolinearnosti, što zbog malog početnog uticaja (prikazane su varijable s nešto relaksiranim kriterijumu statističke značajnosti od 10%). U ovakvom kondenzovanom modelu ipak imamo većinu bitnih elemenata D faktora. Prvo, značajan je uticaj zainteresovanosti za političku kampanju (Q2). Zatim sledi politička efikasnost, osećaj da je akt glasanja važan politički čin (Q29b). Potom slede tri varijable koje izražavaju evaluaciju funkcionisanja političkog sistema. Tu je generalno zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije (Q38), zadovoljstvo poštovanjem individualnih sloboda i ljudskih prava (Q6), te zadovoljstvo funkcionisanjem izbornog sistema (posebno reprezentativne funkcije). Na kraju partijska identifikacija se javlja kao značajan prediktor. Očigledno je da je od ključne važnosti da građani osećaju poverenje, u barem neke političke partije, da bi bili motivisani da iziđu na izbore.

Tabela 4-19. Integralni model uticaja varijabli faktora D na izbornu izlaznost⁵⁸

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore Prediktorske varijable:	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Q2 Obraćanje pažnje na izbornu kampanju	1,58	,207	3,56	,001
Q29b Za koga ljudi glasaju može jako uticati na događanja u zemlji.	1,19	,085	2,49	,013
Q38 Nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije	0,77	,089	-2,24	,025
Q6 Koliko se u Srbiji danas poštuju individualne slobode i ljudska prava?	0,81	,096	-1,78	,075
Q47 Koliko dobro izbori garantuju da će (narodni) poslanici zastupati mišljenja birača?	0,81	,101	-1,71	,088
Partijska identifikacija (postojanje)	1,30	,152	2,28	,023
Konstanta	2,76	1,808	1,55	,122

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -.495,08

Wald $\chi^2 = 57,59$; $p < .0001$; $N = 1038$. Pseudo $R^2 = .09$.

⁵⁸ Nivo značajnosti potreban da bi se uključila dodatna varijabla postavljen je na $p > .10$. Standardna greška je definisana po modelu Huber-Vajt (Huber-White) procene, koja je robustna u pogledu različitih nedostataka u specifikaciji modela.

Zaključak je da integrisani model faktora D sadrži varijable koje su značajni prediktori izlaznosti. Tu se nalaze indikatori zainteresovanosti za politiku, političke efikasnosti, zadovoljstva političkim sistemom, te identifikacija s političkim partijama. Sve u svemu, slika je slična onoj koja se javlja i u istraživanjima u razvijenijim i naprednijim demokratijama. Ipak, jasno je da je stepen povezanosti i ovdje relativno nizak.

4.4.3.5 Završni komentar

Analiza uticaja varijabli D faktora, indikatora koji izražavaju ekspresivnu, normativnu i evaluativnu motivaciju za učešćem na izborima započeta je s nizom od preko 20 relevantnih varijabli. U celini, prikazane bivarijatne i multivarijatne analize su ukazale na umerenu povezanost sa izlaznošću u Srbiji 2012. godine.

Prvo, pokazalo se da pojedine varijable nisu statistički značajni prediktori. To se odnosi na indikatore podrške nedemokratskim formama vladavine, te na političku toleranciju. U oba slučaja postoje razlozi konceptualne i metodološke prirode koje bi mogle to da objasne. Varijable podrške nedemokratskim formama vladavine imaju prilično „zakrivljenu“ distribuciju – najveći broj ispitanika ne prihvata takve oblike vladavine, što ograničava varijabilnost, i moguće korelacije. Ipak, teorijski je verovatno važnije da navedene alternative demokratiji ne deluju realno, te da apstinencija pre označava nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije (za šta sami podaci daju podršku) nego odbijanje samog demokratskog sistema.

Preostale varijable, dakle većina, u bivarijatnim analizama pokazale su se kao manje ili više značajni korelati izlaznosti. U većini slučajeva to su asocijacije nižeg intenziteta, ali su uporedive s nalazima uobičajenim u literaturi. Varijable gde je bivarijatna povezanost bila najizrazitija, generalno se javljaju kao značajni prediktori i u kombinovanom, multivarijatnom modelu. Kao što je rečeno, izuzeci su kolinearne varijable (prediktori koji su međusobno u korelaciji, pa stoga mogu međusobno supresivno da deluju u multivarijatnim modelima).

U svakom slučaju, može da se zaključi da su prediktori s najrobustnijim uticajem varijable zainteresovanosti za izbornu kampanju, evaluacija demokratskog karaktera političkog sistema, osećaj političke efikasnosti, te partijska identifikacija. Očigledno, potrebno je da sami građani imaju barem minimum pozitivnog stava prema funkcionisanju demokratskog sistema. Ako se sistem doživljava kao nedemokratski, bez slobode, gde izbori ne utiču na vlast, onda je apstinencija prilično logičan odgovor građanstva. Povrh toga, potrebno je i uverenje u ličnu političku efikasnost, verovanje da samo glasanje utiče na politička dešavanja. Ako su prethodni uslovi zadovoljeni, potrebno je još i da je potencijalni glasač zainteresovan za politiku, da prati političku kampanju. To je izraz psihološke uključenosti u sferu politike, bez koje je i izborna motivacija očigledno slabija. Konačno, i kada građanka poseduje sve psihološke predispozicije za učešće na izborima – poverenje u demokratiju, zainteresovanost, efikasnost – neophodno je i da postoji veza s političkim partijama. Čak i visok stepen političke motivacije nije dovoljan ako građani

ne mogu da u velikoj ponudi političkih partija i kandidata ipak pronađu nekoga prema kome bi se barem za nijansu osećali bliskije.

Još jedan zaključak je bitno istaći, a to je da i u Srbiji faktor D sadrži elemente koji utiču na odluku da se iziđe na izbore, i to na vrlo sličan način kao i u drugim zemljama.

4.4.4 Integralni model izborne izlaznosti

Ovaj integralni model je zasnovan na našoj razradi proširenog modela teorije racionalnog izbora Rajkera i Ordešuka (Riker & Ordeshook 1968), koja pored koristi (B) i cene (C) sadrži i neinstrumentalni element – osećanje za normativnu i ekspresivnu motivaciju (D).

$$R = (B) (P) - C + D$$

U prethodnim poglavljima date su detaljne analize varijabli svake od pojedinačnih komponenti modela TRI. U ovom delu, koji zaključuje analizu determinanti izborne izlaznosti, predstavljamo obuhvatni model, koji uključuje indikatore sva tri glavna elementa modela teorije racionalnog izbora.

Ukupno je uključeno 42 varijable (16 se odnosi na faktor C, 4 na faktor B, i 22 na D) – pri čemu je jedan broj tih varijabli kompozitan, što znači da je još više početnih varijabli učestvovalo u definisanju konačnog modela. Činjenica je da je svaki od elemenata iz formule TRI prilično obuhvatno pokriven uključenim varijablama. Ako pogledamo literaturu (npr. metaanalizu koju su sprovedi Smets i Van Ham [2013]) vidimo da su varijable koje se u ranijim istraživanjima pokazale kao relevantne i ovde uključene. Varijable iz resursnog i mobilizacionog modela C su vrlo slične onima koje se javljaju u literaturi. Naše istraživanje, ipak odstupa od uobičajenog po razrađenijoj i detaljnijoj operacionalizaciji partijskog diferencijala (faktor B) i varijabli koje ukazuju na ekspresivnu i normativnu motivaciju (faktor D).

Varijable faktora B uključuju detaljne mere afektivnog odnosa prema političkim partijama i liderima, kao i kognitivnu percepciju postojanja razlika između njih. Ove varijable su retke u postojećim istraživanjima, iako se radi o prilično direktnim merama partijskog diferencijala – faktora koji najdirektnije utiče na verovatnoću glasanja prema modelu teorije racionalnog izbora.

Naš skup indikatora faktora D uključuje veliki broj varijabli koje su spominjane u literaturi kao pripadajuće ovoj kategoriji. Detaljno je pokrivena motivacija koja bi dolazila iz normativnog stava – kao na primer, mere političke efikasnosti, podrške demokratskom nasuprot autoritarnom sistemu i slično. Zainteresovanost za politiku je takođe uključena, kao i ekspresivna motivacija (izražavanje podrške sistemu, partijska identifikacija).

Tabela 4-20. Spisak varijabli korišćenih za operacionalizaciju B, C i D faktora

C – Resursi, mobilizacija	B partijski diferencijal	D Normativni, ekspresivni motivi
Starost	Partijski diferencijal	Q3 Demokratija je najbolji sistem vladavine
Pol/rod	Afektivna polarizacija	Q1 Zainteresovanost za politiku
Obrazovanje	Prosečni stepen simpatija	Q2 Obračanje pažnje na političke kampanje
Zanimanje/zaposlenje	Percepcija razlika	Q29a Efikasnost (Važno je ko je na vlasti)
Bračni status		Q29b Efikasnost (Glasanje utiče na događanja)
Region		Q4c Važno za demokratiju: Slobodni i poštenu izbore.
Urbanizacija		q54a Nedemokratske forme vladavine (Jedna partija)
Prihodi		Q54b Nedemokratske forme vladavine (Vojska vlada)
Broj članova domaćinstva		Q54c Nedemokratske forme vladavine (Da se ukinu izbore za Narodnu skupštinu)
Posed materijalnih dobara		Q37a Diktatura-demokratija (Gde biste želeli da Srbija bude?)
Članstvo u sindikatima		Q37b Diktatura-demokratija (Gde biste postavili sadašnju vlast?)
Veroispovest		Q38 Zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije u Srbiji?
Religioznost		Q6 Koliko se poštuju individualne slobode i ljudska prava?
Prisustvovanje verskim službama		Q5 Koliko je Vlada dobro obavljala svoj posao,
Mobilizacija: Partijska		Q75b Karakter vlasti – autoritarni ili demokratski
Mobilizacija: Socijalna		Q46 Način na koji se predstavnici u Narodnoj skupštini biraju
		Q47 Izbore garantuju zastupanje mišljenja građana
		Q56a Partije imaju podjednake mogućnosti
		Q56d2 Izbore su dobar način da se nagrade one vlade koje su dobro obavljale svoj posao
		Politička informisanost
		Politička tolerancija
		Partijska identifikacija

Pre definisanja konačnog modela, sprovedeno je više *stepwise* logističkih regresionih analiza, da bi se izdvojio skup najrelevantnijih varijabli, kako zbog preglednosti, tako i radi izbegavanja uticaja kolinearnosti i redundantnosti među prediktorima. Kada je na takvom opsežnom skupu početnih varijabli sproveden niz analiza s ciljem da se izdvoje varijable koje imaju robusan i statistički značajan uticaj na izbornu izlaznost, došlo se do znatno redukovanog skupa. U konačnom integralnom modelu, koji objedinjuje faktore C, B i D, zadržano je četiri varijable iz kategorije C, tri iz domena partijskog diferencijala (B), i četiri iz D faktora, dakle ukupno 11 varijabli. Krajnji rezultati su prikazani u naredne dve tabele (Tabela 4-21 i Tabela 4-22).

Prikazan je krajnji rezultat trostepene logističke regresije (tzv. „ugneždeni“ model), gde su u svakom koraku uneti posebni blokovi varijabli – iz kategorija B, C i D. Mi prikazujemo samo konačni model, sa sva tri skupa varijabli (Tabela 4-22), i tabelu koja pokazuje eksplanatorni efekat dodavanja svakog od tri bloka (Tabela 4-21).

Redosled unošenja blokova je bitan, jer utiče na procenu uticajnosti svakog od njih. Poredak kojeg smo mi sledili, zasnovan je na teorijskim razlozima. Faktor B je neophodan da bi uopšte došlo do motivacije za glasanje. Ako te motivacije nema (multi partijski diferencijal), cena (C), i osećanje dužnosti (D) postaju irelevantni. Drugi blok varijabli predstavljaju faktor C – resurse i učinak mobilizacije, ono što se u literaturi ponekad naziva „osnovni model“ (engl. *baseline model*), koji utiče na procenu tereta glasanja. Nakon toga, dolazi neinstrumentalna motivacija – faktor D, koji ima ulogu da kompenzuje efekat faktora C, i osigura pozitivan ishod glasačke jednačine.

Prkazani rezultati, temeljna redukcija broja eksplanatornih varijabli, u prvom redu znači da je jedan od ciljeva naučnog istraživanja – svođenje mogućih objašnjenja na manji broj relevantnih faktora – ovde postignut. S manjim brojem odabranih varijabli može da se postigne eksplanatorna moć kao i s višestruko većim brojem potencijalno relevantnih varijabli (za čije uvođenje postoje teorijski razlozi).

Konačni model sadrži 11 prediktora, koji objašnjavaju oko 17% varijanse⁵⁹. Iz Tabele 4-21 vidimo da svaki od blokova značajno doprinosi ukupnoj eksplanatornoj moći našeg redukovanog integralnog modela. Čini se da nešto veći efekat imaju varijable faktora B, što nije iznenađujuće, pošto je partijski diferencijal nužan da bi do bilo kakve motivacije za glasanjem uopšte došlo.

Tabela 4-21. Eksplanatorni efekat tri bloka varijabli

Blok varijabli	Wald χ^2	df*	Pr > F
1 Varijable C – Resursi, mobilizacija	34,40	6	0,00
2 Varijable B – Partijski diferencijal	87,32	7	0,00
3 Varijable D – Normativni, ekspresivni motivi	42,66	4	0,00

*Broj stepeni slobode pokazuje i pojedinačne kategorije kategorijalnih varijabli.

Rezultati logističke regresije (Tabela 4-22) pokazuju da se iz skupa varijabli C faktora, u Srbiji najrelevantnije četiri varijable: starost, nivo obrazovanja, nivo urbanizacije, i izloženost mobilizaciji od strane političkih partija. Dakle, i resursi i mobilizacija su bitni. Ono što je važno da se zapazi jeste to da su sve asocijacije u skladu s rezultatima koji su uobičajeni u literaturi. Stariji, bolje obrazovani, građani iz ruralnih sredina, te oni koji su više izloženi mobilizacijskim aktivnostima političkih partija – pojavljuju se češće na biralištima (pojavi su se u Srbiji 2012. godine). Dakle, te su asocijacije očekivane. Možda je jedino efekat nivoa obrazovanja nešto manje izražen nego što je uobičajeno. Takođe je zanimljivo da samo ruralno stanovništvo odudara po izlaznosti, dok među ostale tri kategorije nivoa urbanizacije nema razlike. To ukazuje da je ruralna sredina pogodna za ispoljavanje socijalnih faktora koji podstiču izbornu participaciju, kao što su socijalni pritisak ili integrisanost (Tarrow 1971; Morlan 1984).

Šta s varijablama čiji efekat nije značajan? U ovom integrisanom modelu, niz C varijabli nema značajan efekat. Delom, to je posledica kolinearnosti – slične varijable međusobno modifikuju svoj uticaj, i u multivarijantnom modelu mogu da izgube svoj efekat. U principu, ovde bi bilo primereno razmišljati u kategorijama latentnih

59 Kod logističke regresije se, naravno ne radi o „objašnjenju varijansi“ u uobičajenom smislu. Navedeni pokazatelj se odnosi na „Pseudo-R²“, i može da posluži kao intuitivniji indikator relativne eksplanatorne moći prikazanog modela.

varijabli, gde bi pojedinačne varijable bile indikatori opštijih konstrukata. Na primer, obrazovanje i prihodi su indikatori socioekonomskog statusa. Tako bi se adekvatnije iskoristila raspoloživost višestrukih indikatora istog opštijeg konstrukta. Mi smo se pak ovde odlučili za jednostavnost i konciznost, ionako obimne, analize.

Bez obzira na to, odsustvo efekta pojedinih varijabli je vredno komentarisati. Recimo, u konačni model nije ušao ni jedan od indikatora religioznosti. To ukazuje na relativno mali uticaj religije na političko ponašanje u Srbiji.

Pol/rod takođe nije varijabla sa značajnim efektom, što opet nije retko u Srbiji da se utvrdi da su polne/rodne razlike u sferi političkih stavova minimalne. Logar (2007), na primer, iznosi rezultate prema kojima nema razlike između muškaraca i žena u izbornoj participaciji (str. 95, Slika 13). Milošević-Đorđević (2007) na osnovu rezultata iz tri ankete, izveštava da su se žene pokazale ipak kao sklonije apsentizmu.

Tabela 4-22. Integrirani model izborne izlaznosti, sa faktorima B, C i D

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore 2012.	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p
Varijable C				
Starost	1,01	0,01	2,09	0,04
Obrazovanje	1,17	0,06	2,79	0,01
Urbanizacija (ref. Kategorija: 1. Ruralna oblast, selo)				
2. Manji ili srednji grad	0,50	0,10	-3,41	0,00
3. Predgrade velikog grada	0,34	0,09	-3,98	0,00
4. Beograd	0,59	0,14	-2,21	0,03
Q41 Kontaktiran od strane neke partije	1,50	0,28	2,21	0,03
Varijable B				
Q31 Partijski diferencijal (ref kategorija: Ne voli neke partije)				
1. Polarizovano viđenje	1,64	0,39	2,08	0,04
2. Alijenirano	1,89	0,55	2,17	0,03
3. Voli neke partije	2,67	1,27	2,06	0,04
Afektivna polarizacija				
Q51 Percepcija razlike između partija (ref kategorija: 1. Velike razlike)				
2. Male razlike	1,09	0,20	0,47	0,64
3. Uopšte nije bilo razlika	0,42	0,11	-3,43	0,00
7. Ne zna	0,81	0,28	-0,60	0,55
Varijable D				
Q2 Praćenje izborne kampanje	1,64	0,20	3,99	0,00
Q29a Efikasnost (Važno je ko je na vlasti)	1,16	0,07	2,36	0,02
Q38 Nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije	0,82	0,08	-1,92	0,06
Q47 Izbori garantuju zastupanje mišljenja građana?	0,76	0,09	-2,45	0,01
Konstanta	0,33	0,22	-1,64	0,10

Beleške: Rezultati višestepene logističke regresije. Zavisna varijabla: Izlazak na izbore 2012.

Statistički pokazatelji modela prikazani su u Tabeli 4-21.

Što se tiče, varijabli faktora B – partijskog diferencijala, tu su tri od četiri početne varijable zadržane u konačnom integralnom modelu. Ispod nivoa značajnosti je ostala jedino varijabla prosečnog nivoa simpatija prema partijama i liderima. To je odraz kolinearnosti među B varijablama, pošto se i varijabla „Afektivne polarizacije” bazira na simpatijama prema partijama i liderima.

Uglavnom, i ovde se pokazalo da je za izborni apsentizam najpogodniji generalno negativan stav prema partijama. Kod varijable Q31 „Partijski diferencijal”, čak je i kategorija „Alijenirani ispitanici” vezana uz višu verovatnoću izlaznosti (oni koji niti vole niti ne vole neku partiju, indiferentni stav). Inače se očekivalo da će polarizovani stav i postojanje samo pozitivnog stava biti povezano s višom izlaznošću, jer ukazuju i na postojanje izdiferenciranog viđenja partija, i na postojanje pozitivnog stava prema nekim partijama. Što se tiče percepcije razlika među partijama i liderima, rezultat je takođe očekivan – za izlaznost je bitno uverenje da partije nisu sve iste. To uverenje je vezano uz izrazito negativan efekat na izlaznost.

Opšti utisak o uticaju varijabli faktora B jeste taj da je posebno važna pozitivna motivacija da bi se izašlo na izbore. Sama negativna evaluacija nekih partija izgleda da nije dovoljna. Poznati stav i preporuka da je važno makar glasati *protiv* nekog, ako se nema *za* koga, izgleda da ne nailazi na dobar odziv među potencijalnim glasačima u Srbiji.

Prve dve varijable iz domena D su standardni indikatori stava prema izornoj politici. Prva se odnosi na aktivno praćenje izborne kampanje, dakle uključenost u politička događanja i u političku sferu generalno. Druga varijabla se odnosi na političku efikasnost, i to stav da je važno (ili nije važno) ko je na vlasti. Veza između ovog stava i glasanja je očigledna: ako se ništa ne menja s promenom onog ko je na vlasti, ni sami izbori nemaju puno smisla. Dakle, shvatanje da je politička efikasnost i uključenost u političku sferu bitna za izlaznost (npr. Norris 2002; Pattie & Johnston 1998) – našlo je podršku i u Srbiji. Uzimanje politike za ozbiljno pomaže izbornu participaciju.

Druge dve varijable koje su se zadržale u domenu D – odnose se na evaluaciju pojedinih aspekata političkog sistema. Varijabla Q38 je standardni indikator opšteg zadovoljstva funkcionisanjem demokratije u Srbiji. Ne odnosi se ni na jedan specifični aspekt demokratije, nego se radi o uopštenoj, generalizovanoj evaluaciji. Vidimo da je nezadovoljstvo povezano sa izbornom apstinencijom. Dakle, u periodu sprovođenja naše ankete, nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije je delovalo pasivizirajuće u pogledu izborne participacije, a ne stimulatивно. Kao da alternativa vlasti iz predizbornog perioda koja je ponuđena na izborima nije bila dovoljno atraktivna da bi izvela veći broj nezadovoljnih na birališta.

Sledeće pitanje takođe ukazuje na povezanost političkog nezadovoljstva s neizlaskom na izbore. Ovde se radi o indikatoru percepcije efikasnosti izbornog mehanizma u ostvarivanju reprezentativne funkcije u demokratiji. Naime, normativno se očekuje da izbori obezbede reprezentovanje stavova, vrednosti, preferencija glasača. Manjak poverenja u tu funkciju izbora takođe vodi manjoj verovatnoći izlaska na izbore, pokazuju rezultati.

Ovde je potrebno spomenuti i neočekivani nalaz da je od početnog skupa od 22 varijable iz domena faktora D, samo četiri ostalo među statistički značajnim prediktorima izlaznosti u konačnom integralnom multivarijantnom modelu. Deo toga je očigledno posledica multikolinearnosti. U model je ušla zainteresovanost za kampanju, a opšta zainteresovanost za politiku nije, pošto su to međusobno korelirane varijable, i indikatori iste latentne dimenzije. Slično se odnosi i na druge varijable političke efikasnosti (npr. Q29b Glasanje utiče na događanja).

Pokazalo se, međutim, da indikatori opšteg stava prema demokratskom sistemu nisu među robustnim korelatima izlaznosti. To nije čak ni poznata tvrdnja da je, uprkos nedostacima, demokratija najbolji sistem (Q3), kao ni varijable s kontrastima demokratije i autoritarnosti, te demokratije i diktature.

Nisu se pokazali kao značajni ni indikatori nekih od važnih elemenata demokratičnosti, kao što je politička tolerancija, politička informisanost, pa ni partijska identifikacija. Izgleda da je, u Srbiji 2012. godine, za izlaznost veću važnost imala evaluacija načina na koji politički sistem funkcioniše u Srbiji, nego opšti stav prema demokratiji i načelna podrška demokratskom sistemu.

Moguće je da to ukazuje na uticaj specifičnog političkog konteksta u tom periodu na izlaznost jednog dela građana. Naime, jedan deo onih nezadovoljnih razvojem političke situacije, posebno glasača partije/koalicije koja je bila na vlasti do izbora, nije našao pozitivnu političku alternativu, nego se opredelio za neizlazak na izbore. Takođe, moguće je da je kampanja za ‚bele listiće‘ imala uticaja na vezu između nezadovoljstva demokratijom i apsentizma. Umesto ‚glasas‘ (*voice*) za promene, koji je teško dati ako nema aktera koji bi bio doživljen kao agens takvih promena, opredeljuje se za ‚izlaz‘ (*exit*) iz izbornog procesa. Bez obzira na ovakve spekulacije, jasno je da se između mnogo varijabli iz D faktora, izdvojila zainteresovanost za kampanju, politička efikasnost, i nezadovoljstvo sistemom kao bitni faktori izlaznosti.

Gledano u celini, jasno je da sve tri komponente modela TRI imaju uticaj na izlaznost i u Srbiji, i to u skladu s teorijskim predikcijama, i uobičajenim nalazima iz drugih zemalja. Dakle, bitni su resursi, u Srbiji prvenstveno obrazovanje i starost. Socijalni kontekst – ruralna sredina, takođe utiče na očekivani način. Konačno, pošto je i mobilizacija vid resursa, izloženost mobilizacijskim aktivnostima političkih partija (lični kontakt od strane partija) utiče na izbornu motivaciju. Stiče se, međutim, utisak da Srbija spada u slučajeve gde su resursi nešto manje bitni nego u nekim drugim zemljama.

Zatim, od ključne je važnosti pozitivna motivacija u odnosu na aktere izbora, prvenstveno prema političkim partijama. Jasno je da percepcija partija kao međusobno sličnih deluje destimulativno. S druge strane, pozitivan stav, kao i polarizovani stav prema partijama (izražene simpatije prema nekim partijama, i nesimpatije prema drugima) su snažni motivatori izlaznosti.

Konačno, rezigniranost u odnosu prema funkcionisanju političkog sistema, generalno, i u odnosu na efikasnost izbornog sistema u obezbeđivanju političke reprezentacije, deluje kao dodatni stimulans za isključenje iz izbornog procesa. S druge strane, u suprotnom smeru deluje osećaj političke efikasnosti i uključenosti u sferu politike, posebno praćenje izborne kampanje.

Dobijeni rezultati su verovatno, jednim delom, i pod uticajem samih izbornih rezultata, i vremena sprovođenja ankete. Produženje mandata ili promena na vlasti mogu da utiču na tumačenje pojedinih pitanja, a time i na povezanost sa izbornom izlaznošću. Primera radi, došlo je do promene partije na vlasti (kao što je bio slučaj u Srbiji 2012), a anketa je sprovedena ne neposredno nakon izbora nego malo kasnije, te se na pitanja koja se odnose na evaluaciju partija i/ili sistema može odgovarati imajući u vidu kako prethodnu vlast (što je cilj, i što je logično kada je anketa neposredno nakon izbora), tako i na novu vlast. Na taj način, odgovori mogu da imaju različito značenje, u zavisnosti od tumačenja pitanja od strane ispitanica.

5. Kako glasaju oni koji glasaju? Izborna orijentacija u Srbiji

U ovom delu knjige bavimo se fenomenom izborne orijentacije. Najpre ćemo se osvrnuti na praktični i teorijski značaj izučavanja faktora koji determinišu izbornu odluku; potom ćemo prokomentarisati dosadašnje rezultate parlamentarnih izbora i ranijih istraživanja izborne orijentacije na ovim prostorima. Nakon toga prikazaćemo glavna teorijska razmatranja i pristupe u objašnjavanju izborne orijentacije, da bismo, najzad, prikazali i rezultate empirijske analize činilaca izborne orijentacije u Srbiji 2012. godine, u kontekstu prikazanih teorijskih modela i ranijih istraživanja.

5.1. Izborna orijentacija – teorijski i praktični značaj izučavanja

Mnogo toga o čemu je bilo reči u delu o izlaznosti mogli bismo preslikati i ponoviti i u uvodnim razmatranjima u vezi s drugim aspektom izbornog ponašanja – odluci da se glasa za konkretnu partiju ili kandidata, koju ćemo nadalje zvati *izbornom orijentacijom*. Poput istraživanja o izlaznosti, i istraživanja izborne orijentacije imaju višedecenijski karakter – sežu do prve polovine prošlog veka; i u analizi izborne orijentacije koriste se različiti modeli, od kojih su neki već nešto detaljnije opisani na prethodnim stranama; i kod izborne orijentacije radi se o fenomenu u vezi s kojim postoje velike individualne varijacije, čak i tamo gde ih nema ili tamo gde su te varijacije u pogledu izlaznosti veoma male. Činjenica, na primer, da je glasanje obavezno – koja umanjuje ili poništava varijacije u pogledu izlaznosti, a time i potencijalni značaj raznih faktora u njegovom objašnjenju – ne mora ni u kom smislu uticati na varijacije u pogledu toga za koga glasaju, oni koji „moraju“ da glasaju, pod pretpostavkom da u vidu imamo višepartijski sistem. Takođe, i od posebnog značaja za ovu studiju, istraživanja u Srbiji u vezi sa izbornom orijentacijom su brojna i raznovrsna, ali je njihova postavka često ateorijska, a zaključci često nedovoljno statistički poduprti i zasnovani.

Ipak, i pored nespornih sličnosti u objašnjenima i determinantama izlaznosti i izborne orijentacije koje će tek biti jasne na stranama koje dolaze, analiza i objašnjenje izborne orijentacije često zahteva uzimanje u obzir faktora koji unutar razmatranja izborne izlaznosti nemaju ili imaju drugačiji značaj, a zanemarivanje onih koji su bitni

činioci izlaznosti. Na primer, političko interesovanje, kao što smo već pokazali, bitan je resurs izborne izlaznosti. Nema međutim mnogo osnova pretpostaviti da je političko interesovanje bitna determinanta varijacije izborne orijentacije, pa, recimo, očekivati da se pristalice jedne političke partije više interesuju za politiku, nego pristalice neke druge partije. Preciznije, nema osnova za pretpostavku da je interesovanje *samo po sebi* faktor izborne orijentacije jer može potencijalno ukazivati na, na primer, mehanizme delovanja nekih drugih relevantnijih faktora. Videli smo, takođe, da razne afektivne varijable iz, rečeno jezikom modela TRI, D spektra imaju značaj za izlaznost, ali je za analizu izborne orijentacije bitno ne samo da li, recimo, partijska identifikacija postoji, već i prema kojoj konkretnoj političkoj partiji ili kandidatu je usmerena.

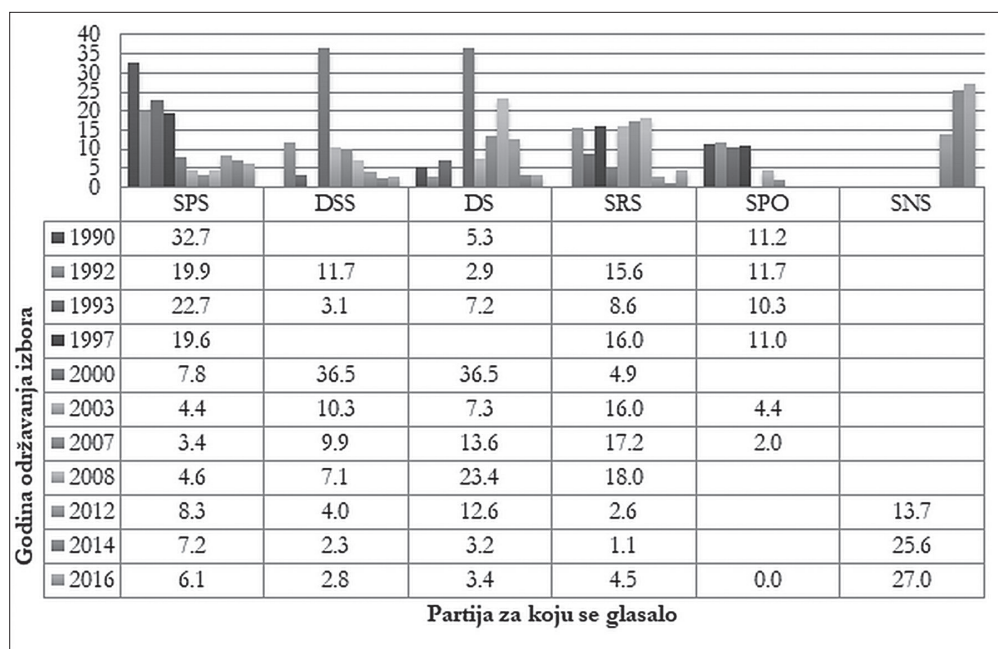
Osim toga, zvuči banalno konstatovati da je odluka da se na izbore izađe ili ne sadržinski ili psihološki ili kako god da to nazovemo, ako ne identična, ono makar visoko uporediva kod građana bilo koje države na kugli zemaljskoj, dok su izbori među konkretnim partijama veoma raznovrsni i, po pravilu, retko bezuslovno uporedivi. Ne radi se samo o fundamentalnoj razlici između dvopartijskih nasuprot višepartijskim sistemima, već i o velikim varijacijama u broju mogućih izbora od jednih izbora do drugih, što varira kako između različitih država, tako i unutar jedne iste države s vremenom. To za rezultat ima otežana kros-nacionalna poređenja u vezi sa značajem različitih faktora, ali i potrebu da se nalazi na neki način apstrahuju, pa i pojednostave. Tako se, recimo, komparacije čine ne u smislu preferencije pojedinačnih partija, već grupa partija koje su grupisane po nekim relevantnim, a po pretpostavci kros-nacionalno uporedivim kriterijumima, poput ideološke dimenzije levo-desno (npr. Mair 2007)⁶⁰.

Normativna politička teorija po pravilu smatra da je participacija na izborima demokratski imperativ. Nikada se, međutim, ne mogu čuti zahtevi (koji bi *de facto* bili apsurdni) da se glasa za *tu-i-tu* partiju. Tačnije, bili bi apsurdni ukoliko ne bi dolazili od onih koji pravo da te zahteve postavljaju i imaju, a to su politički akteri unutar svakog društva, pre svega, političke partije. Međutim, kao i pitanje izlaznosti i pitanje izborne orijentacije je u krajnjoj liniji pitanje učešća u preraspodeli društvene i političke moći, garancije zaštite sopstvenih ličnih, grupnih i kolektivnih interesa koja se zapravo „osigurava” glasanjem za konkretne političke opcije. Stoga su pitanja identifikacije činilaca koji determinišu izborne odluke od presudne važnosti. Oni mogu ukazati na to gde su koreni spremnosti da se glasa na izborima, kao što smo to već videli na prethodnim stranama, kao i poreklo sklonosti da se preferira jedna na uštrb neke druge partije i kandidata. To može ukazati na to u kojoj meri su dve strane političkog procesa, tzv. potražnja (engl. *demand*, biračko telo) i ponuda (engl. *supply*, političke partije), usklađeni, po kojim principima funkcionišu i, ukoliko postoje problemi, u čemu se oni sastoje. Doći do takvih nalaza znači ne samo bolje razumeti izborne odluke u jednom ograničenom vremenskom trenutku, poput onih u Srbiji iz 2012. godine, već i doći do zaključaka da li se i, ako *da*, gde i koliko demokratski izborni proces susreće s teškoćama i kako ga unaprediti na opštu dobrobit što većeg broja građana i građanki. Analiza izborne orijentacije je stoga pitanje kako od praktičnog, tako i od opštijeg, teorijskog značaja.

60 Striktno govoreći, značaj neke varijable za izbornu orijentaciju može biti iskazan u načelnim statističkim terminima (npr. preko veličine efekta) koji može biti kros-nacionalno i longitudinalno uporediv, bez obzira na broj partija ili njihovu prirodu.

5.2 Izborna orijentacija u Srbiji: Rezultati izbora 1990–2016

Čak i površan pregled rezultata parlamentarnih izbora od početka višestranačja na ovim prostorima do danas, jasno upućuje na osnovni zaključak da je srpsko biračko telo veoma nestabilno. Budući da bi pregled rezultata svih parlamentarnih izbora bio relativno nepregledan, a da se do takvih podataka može vrlo lako doći (npr. na internet stranici Republičkog zavoda za Statistiku ili Republičke izborne komisije), na Grafikonu 5-1 prikazani su podaci za izborne rezultate samo za nekoliko političkih partija koje su obeležile politički život Srbije u poslednje tri decenije. Ilustracije radi, za SRS je na izborima koji su održani 21. septembra 1997. godine glasalo 1.162.216 birača. Tri godine kasnije, na izborima održanim 23. decembra 2000. godine, SRS osvaja 322.333 glasova, skoro tri puta manje ili oko 800.000 manje glasova. Avaj, tri godine nakon toga, 28. decembra 2003. godine broj birača SRS je ponovo milionski (1.056.256 glasačica). SPS je, slično, na izborima održanim 1993. godine osvojio više od milion i po glasova, da bi za SPS na izborima 2000. godina glasalo tek nešto preko 300.000 birača⁶¹.

Grafikon 5-1. Procenat biračica u ukupnom biračkom telu na svim do sada održanim parlamentarnim izborima u Srbiji za pet najuticajnijih političkih partija⁶²

61 Ni ovakva objektivna poređenja u broju glasova osvojenim na izborima vrlo često nisu moguća zbog činjenice da na izborima veoma često stranke učestvuju u predizbornim koalicijama. Stoga i ovde iznete brojke treba shvatiti samo kao grube ilustracije jer je broj osvojenih glasova pripisan glavnoj ili vodećoj stranci u koaliciji.

62 Procenti su računati u odnosu na ukupan broj birača. Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS. Navedene političke stranke su, po pravilu, na izbore izlazile u sklopu predizbornih koalicija. Budući da je cilj ovog prikaza gruba ilustracija kretanja unutar biračkog tela, u situaciji kada je navedena partija nedvosmisleno bila dominantna ili nosilac koalicije (kao npr. SNS na izborima 2012), broj osvojenih glasova pripisan je toj partiji; u situaciji kada su koalicije sastavljene od partija koje su iste ili približno

Partije i koalicije u političkom životu Srbije, reklo bi se, dolaze i prolaze, i to nas u ovom trenutku prevashodno zanima kao empirijsko pitanje determinanti izborne orijentacije. Kao što će na narednim stranama biti u detalje pojašnjeno, modeli koji se u objašnjenju izborne orijentacije tipično koriste manje ili više eksplicitno pretpostavljaju neku vrstu stabilnosti izborne odluke, odnosno – značaj onih faktora koji se veoma sporo ili nikada ne menjaju (npr. pol, zanimanje). Ukoliko su ishodi političkog odlučivanja u relativno kratkom vremenskom periodu bitno drugačiji, onda pretpostavljeni stabilni izvori partijskih preferencija nemaju značaj ili čitava ta dinamika zahteva drugačiju interpretaciju. Konkretna izborna politička partija se u Srbiji može lako promeniti, a da se ne promeni ništa previše u pogledu ideološko-vrednosne orijentacije ili afektivnih privrženosti biračice, o čemu ćemo više govoriti na narednim stranama. To nam, između ostalog, ukazuje da bi značaj za izbornu orijentaciju u Srbiji mogla imati specifična grupa faktora koja može da aklimatizuje nesporne promene vidljive na nivou „prelivanja“ birača ili naglog gubljenja ili dobijanja značajne podrške u biračkom telu.

5.3 Ranija istraživanja činilaca izborne orijentacije u Srbiji

Imajući u vidu velike oscilacije u izbornoj podršci unutar biračkog tela, ne čudi podatak da su istraživanja koja u svom fokusu imaju analizu faktora izborne orijentacije relativno brojna, svakako češća nego ona koja se bave izlaznošću. Ovde ćemo se najgrublje osvrnuti na neke od važnijih nalaza o činocima izborne orijentacije u Srbiji, dok ćemo se na istraživanja iz drugih sredina, zbog opisanih problema komparacije, osvrutati tamo gde to u prikazu rezultata ovog istraživanja bude posebno bitno ili ilustrativno.

Istraživanja su uglavnom bivala realizovana pod okriljem klasičnih modela izborne orijentacije (o čemu će ubrzo biti više reči), koji sugerišu važnost specifičnih i različitih karakteristika biračica za izbornu odluku. Tri su takve grupe varijabli, pa i, načelno govoreći, tri grupe nalaza.

Čini se da su najbrojnija ona istraživanja koja analiziraju sociodemografski profil pristalica relevantnih partija, tragajući za odgovorom na pitanje koji su segmenti populacije Srbije disproporcionalno zastupljeni među pristalicama ove ili one partije ili kandidata⁶³. Analize ukazuju na relativnu važnost određenih sociodemografskih činilaca (Goati 2002; Mihailović 1994; Slavujević 2002, 2005; Pantić & Pavlović 2009; Todosijević, Pavlović & Komar 2015; Pavlović, Todosijević & Komar 2019). Uzrast, nivo obrazovanja, materijalni standard i urbano/ruralno mesto prebivališta neki su od najvažnijih činilaca čijom kombinacijom nastaju distinktivni profili glasača relevantnih političkih partija u Srbiji. Često se kao opštiji zaključak ističe nalaz o postojanju dva tabora u biračkom telu. Jedan čine stariji, slabije obrazovani ispitanici nižeg socio-ekonomskog statusa koji, dijahronijski posmatrano, u većoj proporciji glasaju za SPS i

iste „snage“ procenti koje je koalicija osvojila pripisani su glavnim članovima koalicije (kao, na primer, za DS i DSS 2000. godine kada su ove dve partije bile glavne članice koalicije DOS).

63 Ovde još jednom vredi skrenuti pažnju na činjenicu da su rezultati takvih istraživanja uglavnom zasnovani na predizbornim ispitivanjima javnog mnjenja uz nameru da se glasa na hipotetičkim izborima kao, najčešće, pokazateljem izborne orijentacije.

SRS a zatim i SNS; drugu veliku skupinu čine mlađi, obrazovaniji i urbaniji birači koji su uglavnom preferirali DS i srodne partije poput LDP i G17plus⁶⁴. Više implicitne, nego eksplicitne interpretacije sugerišu da je značaj sociodemografskih karakteristika za izbornu orijentaciju posledica razlika u ličnim/grupnim interesima pripadnika onih grupa čiji je položaj objektivno različit (Slavujević 2006; Stojiljković 2006) ili da se odvija putem uticaja na razvoj distinktivnih vrednosno-stavovskih ili ideoloških preferencija (Kuzmanović 2010; Pantić & Pavlović 2009; Pavlović 2009; Todosijević 2006, 2013; Todosijević et al. 2015; Pavlović et al. 2019).

Već je bilo reči o tome da je partijska identifikacija veoma važna determinanta izlaznosti. Partijska identifikacija ujedno je jedan od osnovnih koncepata u analizi izborne orijentacije. Empirijski nalazi iz naše sredine u ovom smislu su brojni i raznovrsni, ali u jednom saglasni – partijska identifikacija je veoma bitna determinanta izborne orijentacije (za detaljan pregled v. Pavlović 2020). Već u istraživanju realizovanom oko prvih višestranačkih izbora u našoj sredini, pokazano je, najpre, da je partijska identifikacija, shvaćena kao članstvo ili simpatizerstvo političke partije, bila relativno raširena: 57% građana i građanki bilo je član ili simpatizer neke političke partije (Mihailović 1991). Osim toga, veza partijske identifikacije i glasanja bila je veoma izražena: „čak 87% stranačkih pristaša glasalo (je) za kandidate svojih stranaka“ (*Ibid.*: 109). Uopšteno govoreći, partijska identifikacija ocenjena je kao determinanta barem polovine glasova (Mihailović 1991); na slične zaključke upućuju i analize javnomnjenjskih podataka oko izbora 1992. i 1993. godine (Mihailović 1992; 1994; 1996). I relativno skorija istraživanja pokazuju da partijski identifikovani birači daleko verovatnije glasaju upravo za partiju s kojom su identifikovani (Sajc Antić 2007; Pavlović 2020; Pavlović & Todosijević 2016).⁶⁵

Validnost nekih pretpostavki teorije racionalnog izbora je u našoj sredini retko proveravana, naročito ne na sistematičan način. Uopšteno govoreći, logika koristi od glasanja, reklo bi se, biračima nije strana. Prema nalazima jednog istraživanja iz 2005. godine – 30% birača izjavljuje da glasa za stranku koja glasaču garantuje neku dobit, a 20% za partiju čiji program i politika odgovaraju njihovoj socijalnoj grupi (Stojiljković 2006). Direktnije testiranje pretpostavki tzv. spacijalnog modela, o kome će ubrzo biti više reči, ukazuju, međutim da se biračke preferencije teško mogu objasniti ideološkom bliskošću ličnih i partijskih pozicija (Todosijević & Pavlović 2015, 2017; Pavlović & Todosijević 2017), mada se to, pre svega, može pripisati nedovoljnoj ideološkoj profilisanosti samih partija.

Ova studija za cilj ima da na sistematičan način – teorijski vođeno i metodološki rigorozno – analizira značaj karakteristika na koje upućuju ranija istraživanja, kao i da nadomesti nedostatak znanja u nekim oblastima, pre svega empirijskoj proverbi pretpostavki racionalnog modela.

64 Ovakvi nalazi su, tipično, pretežno eksplorativno-deskriptivnog tipa – utvrđuju i opisuju – pre nego što objašnjavaju i, gotovo po pravilu, nisu provereni odgovarajućim statističkim testovima značajnosti. Na primer, konstataciju da je među biračima neke partije više onih s fakultetskim nivoom obrazovanja, nego nekih drugih, nije dovoljno potkrepiti samo neformalnom procenom razlike u procentima, već odgovarajućim statističkim testovima i identifikovanjem statistički značajnih razlika.

65 O nekim bitnim dilemama konceptualizacije i operacionalizacije partijske identifikacije u Srbiji će nešto više reči biti na narednim stranicama. Detaljnija razmatranja mogu se pronaći u Antić 2005; Atlagić 2007; Pavlović 2020.

5.4 Kako glasaju oni koji glasaju? Teorijski pristupi u analizi izborne orijentacije

Verovatno ne bi bilo previše pogrešno reći da postoji onoliko razloga za glasanje za konkretnu političku stranku, koaliciju ili kandidata koliko i samih birača. Za istu političku opciju ljudi glasaju iz različitih razloga, dok se iz istih razloga može glasati za različite političke opcije. Tipično se, međutim, o izbornoj orijentaciji – glasanju za konkretnu političku opciju – rezonuje unutar jednog od svega nekoliko relativno koherentnih teorijskih modela. Pregledi modela izbornog ponašanja (npr. Bartels 2010; Atunes 2010; Milošević 1997) uglavnom, i to s pravom, najčešće izdvajaju tri modela: sociološki (tzv. Kolumbijska škola), psihosocijalni ili sociopsihološki (tzv. Mičigenska škola) i racionalni model (poznat i kao Ročesterska škola) u svojih više varijanti. U jednom opštijem smislu, dva krovna eksplanatorna principa mogla bi se formulisati u obliku distinkcije *homo sociologicus* i *homo oeconomicus* paradigmi (npr. Bartels 2010; Clarke et al. 2004), uz velike varijacije unutar ta dva pristupa. Iako se fokusiraju na različite varijable s obzirom na njihov status i funkciju u dinamici izborne orijentacije, koliko-toliko sveobuhvatno razumevanje izborne orijentacije nemoguće je bez uzimanja u obzir zapravo svega onoga o čemu se unutar elaboriranih modela izborne orijentacije i govori.

5.4.1 *Homo sociologicus*? Sociološki modeli izborne orijentacije

Ono što se tipično podvodi pod sociološke modele izbornog ponašanja zapravo je skup različitih modela i interpretativnih okvira. Odrednicu „sociološko“ trebalo bi zapravo shvatiti kao indikator pridavanja presudnog značaja socijalnim i sociodemografskim karakteristikama ljudi u objašnjenju izbornog ponašanja. Izborna odluka je po ovom gledištu pod presudnim uticajem socijalne grupe kojoj birač pripada, poput klase, etničke pripadnosti, konfesionalne pripadnosti, ili rase. Važnost socijalnih karakteristika ogleda se u „uokviravanju“ ili stvaranju socijalnog konteksta za grupni uticaj na političke preferencije osobe; oni omeđavaju socijalni prostor unutar koga dolazi do interpersonalnih interakcija. Same ove interakcije su, s druge strane, medijum putem koga socijalno okruženje i socijalne grupe uslovljavaju individualne aktivnosti i grupno ponašanje (Clarke et al. 2004). To uslovljavanje je dvojako i može se, u najopštijem smislu, napraviti distinkcija između svojevrsnog *mikrosociološkog* i *makrosociološkog* pristupa (Bartels 2010). Detaljnije ćemo prikazati svaki od njih.

5.4.2 Mikrosociološki pristup

Moderna istorija analize biračkog ponašanja s pravom se smešta u četrdesete godine prošlog veka (Bartels 2010). Istorijski posmatrano prvi koherentni model odgovora na pitanje zašto ljudi glasaju na određeni način i teorijski je utemeljen u danas klasičnim delima *The People's Choice* (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet 1948), *Voting* (Berelson, Lazarsfeld & McPhee 1954) i *Personal Influence* (Katz & Lazarsfeld 1955).

Zasnovana na produbljenoj panel studiji u jednom okrugu u Ohaju (600 ispitanika anketirano je sedam puta tokom predsedničke kampanje 1940. godine), studija *People's choice* je za predmet imala analizu glasačkih namera, evaluacije kandidata i ocene glavnih političkih tema. Iako je primarno bila koncipirana kao studija promena glasačkih namera tokom predsedničke kampanje i posebna pažnja bila je posvećena merenju i analizi medijskog sadržaja, ispostavilo se da je to od relativno malog značaja za glasačke namere. One su najvećim delom bile zasnovane na svojevrsnoj „lojalnosti brendu“ (Bartels 2010) ukorenjenoj u religiji i socijalnoj klasi i dodatno ojačanoj u licem-u-lice interakcijama s istomišljenicima. Uloga političkih partija i medija je, drugim rečima, minimizovana na uštrb socijalnog uticaja neposrednog socijalnog okruženja koje doprinosi svojevrsnom političkom konformizmu; pokazana je otpornost na direktne pokušaje ubeđivanja i podložnost i osetljivost na indirektno socijalne uticaje (Berelson et al. 1954).

Sociostrukturne varijable imale su primarnu ulogu u objašnjavanju izborne orijentacije, pre svega socioekonomski status, religijska pripadnost i tip naselja. Kombinacija tih karakteristika imala je visoku prediktivnu vrednost: katolici i manuelni radnici (engl. *blue-collar*) su disproporcionalno bili naklonjeni demokratama, a protestanti i pripadnici srednje klase republikancima. Osnovni zaključak koji je sledio bio je da su političke preferencije u velikoj meri socijalno determinisane, pa u tom smislu „čovjek misli politički ono što je socijalno“ (Lazarsfeld et al. 1968: 69). Za većinu birača, izbor partije bio je fiksiran mesecima pre izbora i kampanje i nove informacije su samo selektivno korišćene kako bi ojačale, pre nego da preispitaju postojeća politička uverenja. Nasuprot pretpostavkama o odlučivanju i manje ili više proračunatim odlukama, ispostavilo se da je političke preferencije adekvatnije smatrati sličnim „kulturalnim ukusima – u muzici, književnosti, aktivnostima u slobodno vreme, odevanju, etici, govoru, socijalnom ponašanju [...] Oba svoje korene imaju u etničkim, klasnim i porodičnim tradicijama [...] Oba su stvar sentimenta i sklonosti, pre nego „proračunatih preferencija“ [...] Oba su više karakterisana verom nego ubeđenjima i željom obojenim očekivanjima nego pažljivom predikcijom posledica“ (Berelson et al. 1954: 310–311).

Zašto su sociostrukturne varijable važne za izbornu orijentaciju, zašto su pripadnici specifičnih društvenih grupa disproporcionalno skloni biranju određenih političkih opcija? Na ovo pitanje je pak samo probabilistički odgovarano. Debatovano je o tome da su ove varijable zapravo indikatori pripadnosti relativno homogenim društvenim grupama (prijatelji, porodica, susedstvo itd.) koji su u znatnoj meri politički istomišljenici. Ova mreža interakcije stoga ojačava postojeća politička gledišta i niveliše one koji odstupaju od većinskih opredeljenja putem socijalnog uticaja, pa i pritisaka. Naglasak je, drugim rečima, na specifičnostima grupnih procesa i dinamike. Diskusija unutar grupe, mobilizacija od strane partija, grupna izloženost medijima – vodi homogenizaciji mišljenja među pripadnicima grupe (Rossi 1959), ojačava ista, a niveliše i guši različita politička mišljenja. Ova „konverzacija unutar konteksta“ dešava se na radnom mestu, porodici, crkvi, susedstvu, lokalnim zajednicama i sl., i daje standarde za donošenje političkih odluka, što vodi homogenizaciji političkih gledišta i izbora unutar socijalne grupe definisane nekim relevantnim kriterijumom⁶⁶. Naglasak je, drugim

⁶⁶ Unutar ovih ranih studija pokretane su i razmatrane teme koje, u kasnijim razradama ovog modela, izlaze van njegovog okvira (poput socijalnog uticaja, vođa u mišljenju, dvostepenog toka komunikacije, efekata kampanje itd.).

rečima, na efektima neposredne interakcije. Pripadnost različitim socijalnim grupama koje imaju različite zahteve ili poruke vodi dobro poznatoj situaciji unakrsnih pritiska koja potencijalno vodi i političkoj apstinenciji.

Najzad, ove rane studije dale su i neke implikacije za političku teoriju u jednom opštijem smislu jer su bile sklone pomalo negativnim karakterizacijama građana. Podaci su, recimo, ukazivali da kampanja uključuje malo prave diskusije, da je za veliki broj ljudi motivacija da učestvuju u političkom životu slaba ili praktično odsutna, kao i da su građani daleko od demokratskih pretpostavki da su zainteresovani i informisani o političkim temama. U tom smislu je za ove autore bilo zapravo iznenađujuće da demokratija kao sistem opstaje i funkcioniše (Berelson et al. 1954).

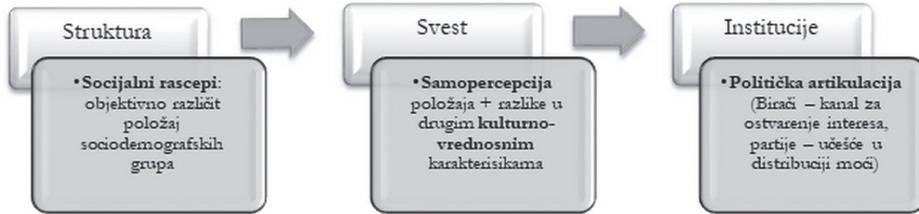
5.4.3 Makrosociološki pristup – paradigma socijalnih rascepa

Drugi eksplanatorni okvir u socijalnom kontekstu vidi odraz različitih kumulativnih efekata ranijih socijalnih interakcija. Pripadnost specifičnoj društvenoj grupi znači imati različita istorijska i socijalizacijska iskustva i, u krajnjoj liniji, različite materijalne interese.

Jedan od najrazrađenijih i najuticajnijih teorijskih modela je u tom smislu model socijalnih rascepa (engl. *cleavage politics*). Pod rascepom se podrazumeva neka vrsta socijalnog jaza ili razdelnice, supstancijalni socijalni konflikt koji suprotstavlja makar dve velike grupe s konfliktnim socijalnim interesima (a definisanih njihovim socijalnim karakteristikama). U danas klasičnim delima Lipseta i Rokana (Lipset 1960; Lipset & Rokkan 1967) opisanu su ključni strukturni elementi ili linije rascepa: urbano/ruralno (geografske, teritorijalne razlike), kapital/rad (razlike u socioekonomskom i klasnom statusu), centar/periferija (kulturne razlike, posebno etnicitet) i crkva/država (razlike u kulturnim vrednostima i religioznosti). U jednom opštijem smislu, značaj ovih elemenata proizilazi iz činjenice da partijski sistemi zapadne Evrope odražavaju istorijske podele koje su posledica velikih društvenih transformacija – industrijske revolucije i nacionalnih revolucija. Van ovih elemenata značaj se pridaje i generacijskim razlikama (Inglehart 1990), polu (Brooks, Nieuwbeerta & Manza 2006) i obrazovanju (npr. Stubager 2009).

Društveni rascepi ili podele prema ovim kriterijumima postaju važne *političke* podele onda kada društvene grupe razviju percepcije ovih razlika i kada one postanu institucionalizovane unutar političkog sistema. Važna su, dakle, tri elementa (Grafikon 5-2): (1) samopercepcija, svest o pripadnosti društvenoj grupi, (2) sličnost ili zajedništvo na nivou stavova, vrednosti i uverenja i (3) distinktivne političke organizacije (Bartolini & Mair 1990; Deegan-Krause 2007). Postojanje socioekonomskih rascepa u društvu, objektivno različit položaj različitih sociodemografskih i funkcionalnih grupa (npr. etničke manjine), udružen sa samopercepcijom tog položaja (npr. manjinski identiteti) i distinktivnim stavovskim elementima vodi različitoj percepciji relevantnih političkih aktera i njihove mogućnosti da realizuju interese pojedinih grupa birača, a time i različitim političkim izborima. Kada ovi socijalni rascepi dobiju i svoju političku artikulaciju (npr. manjinske stranke) oni faktički postaju i politički rascepi (Lipset & Rokkan 1967; Bartolini & Mair 1990; Deegan-Krause

2007). Političke stranke u ovakvoj koncepciji predstavljaju kanale artikulacije, promocije, usklađivanja interesa i vrednosti različitih društvenih grupa iz čega se generišu i različiti programi organizacije i upravljanja društvom.

Grafikon 5-2. Elementi modela socioekonomskog rascepa

Slično kao i u slučaju mikrosociološkog pristupa, nedostatak ovog modela su teškoće u objašnjenju političke promene. Za kratkotrajne fluktuacije u snazi političkih partija ili koalicija, slika idealnog *homo sociologicusa* koji se slepo pridržava grupnih normi svoje referentne grupe uglavnom je nezadovoljavajuća (Bartles 2010). Povrh toga, priroda pripadnosti socijalnim grupama je daleko složenija nego što se pretpostavlja; socijalne kategorije se preklapaju, linije podela su brojne, a programska platforma samih partija često sveobuhvatna, nespecifična, ili promenljiva. Sociopsihološki model nudi neke važne dopune i delimična rešenja ovog problema.

5.4.4 *Homo (socio)psychologicus?* Sociopsihološki model izborne orijentacije⁶⁷

Desetak godina nakon *People's choice* pojavila se knjiga *The voter decides* Kembela i saradnika (Campbell et al. 1954) koja je donela dve važne inovacije – jednu metodološku, a drugu supstancijalnu. Sprovedena je na slučajnom uzorku građana Amerike, a pored toga fokus je praktično isključivo na psihološkim varijablama – evaluaciji kandidata, njihovih pozicija na glavnim političkim temama i partijskoj identifikaciji. Sve tri varijable smatrane su jednako bitnim, dok su sociološke varijable koje su u prethodnim slučajevima imale ključnu ulogu, zadobile egzogeni status. Ubrzo je usledila i knjiga *The American voter* (Campbell, Converse, Miller & Stokes 1960) zasnovana na podacima u vezi s predsedničkim izborima 1952. i 1956. godine i tipično se opisuje kao najznačajnije i najuticajnije delo u analizi izbornog ponašanja (Bartels 2010).

Unutar ovog, tzv. Mičigenskog modela, izborna ponašanja objašnjava se ne u terminima grupnih karakteristika, već individualnih stavova, čime se u promišljanja uvode afektivne, emotivne varijable. Poseban naglasak stavljen je na distinkciju između dugoročnih i kratkoročnih sila koje utiču na izbornu odluku i pokušaj da se uspostavi veza između dugotrajnih socioloških i istorijskih faktora i kratkoročnih društvenih i političkih faktora koji

⁶⁷ Za detaljniji prikaz teorijskih i metodoloških razmatranja u vezi sa ovim modelom v. Pavlović 2019.

karakterišu svake izbore. Pojam *partijske identifikacije* unutar ovog modela ima ključnu ulogu. Partijska identifikacija predstavlja psihološki afinitet, stabilnu i dugotrajnu vezu s političkom partijom, „pojedinačevu afektivnu orijentaciju prema važnoj grupi-objektu u njegovoj sredini” (Campbell et al. 1960: 121). Politička partija „služi kao grupa prema kojoj pojedinac može razviti identifikaciju, pozitivnu ili negativnu, s određenim stepenom intenziteta” (*Ibid.*: 122). Pretpostavka je da se partijska identifikacija stiče tokom socijalizacijskih iskustava u detinjstvu i adolescenciji koja se dešavaju u porodici ili unutar drugih primarnih grupa (nešto slično sticanju religijskog ili etničkog identiteta). Uspostavlja se afektivno, u periodu rane socijalizacije, praktično pre nego što pojedinac stekne biračko pravo i snažno reflektuje socijalni milje pojedinca, pre svega njegovu porodicu (što se pre svega ogleda u visokom stepenu poklapanja partijske identifikacije roditelja i dece). Jednom stečena, pokazuje relativnu stabilnost tokom života. Promene partijske identifikacije su retke i dešavaju se samo kao reakcija na krupne događaje u ličnom (promena posla, brak, napredovanje itd.) ili društvenom životu (političke ili ekonomske krize ili promene itd.). Kemplbel i saradnici iznose podatak da približno tek oko 20% Amerikanaca tokom života promeni partijsku identifikaciju (Campbell et al. 1960).

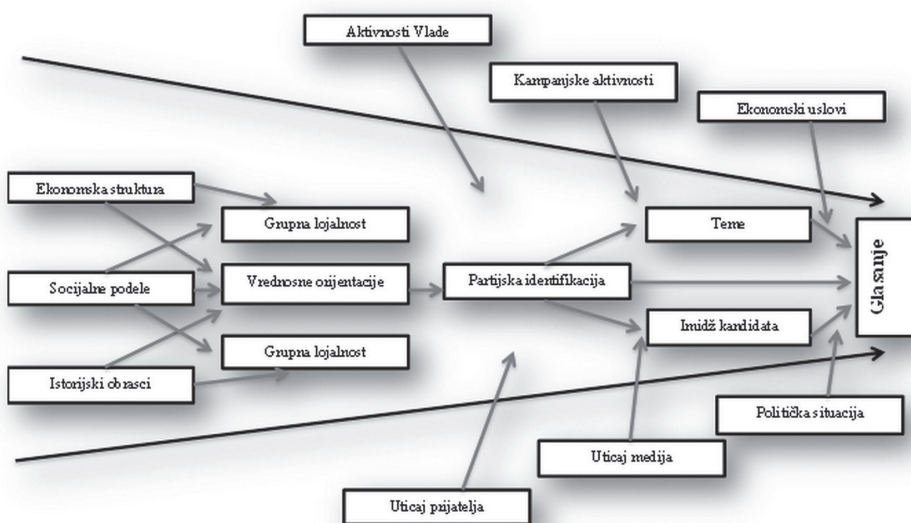
Partijska identifikacija se unutar ovog modela smatra veoma važnom determinantom izborne odluke jer, po pretpostavci, nijedna druga informacija nam „ne govori više o stavovima i ponašanju pojedinca kao birača od njegove pozicije na dimenziji psihološke identifikacije koja se proteže između dve velike partije [u dvopartijskim sistemima, Z.P.] koje se nalaze na ekstremima” (Campbell et al. 1960, str. 142). Drugim rečima, afekti i grupna pripadnost imaju posebnu važnost, na uštrb kognitivnih činilaca i racionalnih razmatranja. Ovo ima posebnu važnost zbog jednog drugog bitnog nalaza ove studije. Kao i u slučaju prethodno opisanog modela, ova studija je dodatna elaboracija onoga što je Kolumbijska studija već pronašla, a to je relativno nizak nivo političke informisanosti i sofisticiranosti prosečnog birača. Podaci pokazuju uopštenu manjkavost političke misli kod velikog dela biračkog tela. Međutim, postoji i olakšavajuća okolnost koju treba uzeti u obzir pri osudi nekompetencije prosečnog građanina. Partijsku identifikaciju bi trebalo shvatiti kao svojevrсни perceptualni filter za selekciju, evaluaciju i interpretaciju informacija, posebno u situaciji kada birač nema dovoljno znanja i informacija. Partijska orijentacija je u tom smislu vid kognitivne „prečice” za donošenje izborne odluke na koju se posebno oslanjaju oni birači koji nisu dovoljno politički informisani i sofisticirani. Identifikacija, drugim rečima, utiče na razvoj stavova – imati naklonost ove vrste prema određenoj partiji implicira da preuzimamo pozicije dotične partije u pogledu različitih političkih tema i pitanja. To se posebno odražava na nekoliko dimenzija – ocenjivanje atributa kandidata, grupa uključenih u politiku, tema domaće i spoljne politike, postignuće partija itd. Pozicije u vezi s ovim temama koje su, da ponovimo, posledica partijske identifikacije, direktan su uzrok glasačke odluke. Studija je pokazala da je tačnost predikcije glasačke odluke na osnovu ovih dimenzija 87%; takvo predviđanje, prema rezultatima Kembela i saradnika, uspešnije je nego ono na osnovu odgovora na pitanje za koga osoba namerava da glasa (Campbell et al. 1960).

Partijska identifikacija i konkretna izborna odluka nisu, međutim, u odnosu jedan prema jedan, ne poistovećuju se. Partijska identifikacija ne govori direktno i nedvosmisleno za koga će osoba glasati. Kratkoročni faktori, poput imidža kandidata ili političkih tema koje se pokreću tokom kampanje, mogu uticati na promenu izborne odluke bez uticaja na promenu partijske identifikacije. Deo glasača može na izborima da

glasa za partiju s kojom nije identifikovan, jer, recimo, nije zadovoljan predloženim kandidatom, ali se na nekim kasnijim ili sledećim izborima vraća svom prvobitnom izboru. (To, između ostalog, ima važne političke i društvene implikacije jer politički poredak na taj način dobija na stabilnosti.) Glasanje je, drugim rečima, *ekspresivni akt* – građani iskazuju svoje afektivne preferencije glasanjem za određenu stranku i nisu pritom vođeni političkim ili ekonomskim interesima, već emotivnim identifikacijama.

Partijska identifikacija prikazana je kao relativno stabilna, ali ni u kom smislu nepromenljiva, karakterisana je „pre stabilnošću, nego promenom – ne rigidnom, nepromenljivom fiksacijom na jednu pre nego na drugu partiju, već perzistentnom posvećenošću i otpornošću na suprotne uticaje“ (Campbell et al. 1960: 146). S druge strane, stavovi prema brojnim elementima politike nisu samo odrazi partijske lojalnosti ili grupne pripadnosti ili nekih drugih faktora koji mogu voditi iskrivljenim percepcijama. Stavovi prema političkim objektima, koji variraju kroz vreme, mogu da objasne kratkotrajne fluktuacije u partijskim podelama glasova, dok partijske lojalnosti i socijalne karakteristike, koje su relativno inertne kroz vreme, u malom stepenu odgovorne su za ova pomeranja (*Ibid.*: 65).

Dinamički odnosi većeg broja determinanti izborne odluke, slikovito su ilustrovani poznatim levkom kauzalnosti (Grafikon 5-3). Prilikom objašnjenja izborne odluke, u obzir se uzimaju i iskustva s referentnim grupama i uticaj socijalnih okolnosti u ranije opisanom sociološkom smislu (kao produžetak ranije opisanih socioloških razmatranja). Ipak, glavna poruka modela je da su u trenutku izbora jedino ranije identifikovane psihološke varijable od posebnog interesa. Što se neko dalje udaljava u biračevu istoriju, više je potencijalnih uticaja koji bi trebalo da budu uzeti u obzir da bi se objasnila izborna orijentacija.

Grafikon 5-3. Levak kauzalnosti prema Mičigenskom modelu

Već početkom 70-ih godina XX veka slika prikazana unutar Mičigenske škole ozbiljno je preispitivana i kritikovana i to u dve glavne linije (Bartels 2010). Prvo, debatovano je o tome da političke teme (engl. *issues*) imaju daleko veći značaj u biračkom ponašanju nego što su imale pedesetih godina i da je samim tim partijska identifikacija postala daleko manje važna determinanta izborne orijentacije ili barem daleko osetljivija na promene u partijskim pozicijama u vezi s temama. Drugo, sama struktura političkog rezonovanja ljudi pokazuje porast ideološke konzistentnosti, kvalitetnijeg rezonovanja među građanima (Nie et. al. 1976). Neki drugi nalazi pak ukazivali su da partijska identifikacija praktično ima nesmanjeni i jednaki značaj u dve ere, pedesetih i sedamdesetih (Converse & Markus 1979), ali i skorije (Lewis-Beck et al. 2008).

U ovoj klasičnoj koncepciji, partijska identifikacija je, dakle, *nemotivisani motivator* (engl. *unmoved mover*) – stabilna i relativno nepromenljiva, u porodičnom i nepolitičkom ili parapolitičkom kontekstu stečena orijentacija, relativno imuna na kasnije političke i ekonomske uticaje. Neki drugi nalazi pak sugerišu da je partijska orijentacija daleko promenljivija i to tokom perioda od nekoliko godina, pa i nekoliko meseci (Lockerbie 1989; 2002) i, što je posebno važno, pod uticajem onoga što se dešava u kampanji (imidža partijskog kandidata) i evaluacije stanja ekonomije (Niemi & Weisberg 1993).

Takvi nalazi temelj su jednog drugačijeg viđenja, tzv. revizionističkog modela partijske identifikacije, kao naklonosti koja je posledica kumulativnih evaluacija postignuća partije (Fiorina 1981; Lockerbie 1989). Drugim rečima, nije partijska identifikacija osnova za donošenje političkih evaluacija, već je ona upravo posledica tih evaluacija. Fiorina (Fiorina 1981) naglašava važnost kognitivnih faktora i retrospektivnih evaluacija kao formativnih faktora partijske identifikacije – partijska identifikacija je promenljiva, racionalna i na politici zasnovana orijentacija. Nije stvar identiteta, već racionalnih kalkulacija, „pluseva“ i „minusa“, prosek evaluacija prošlih učinaka. Samim tim, odnos između evaluacija i partijske identifikacije je obrnut – ne ocenjujemo neku partiju ili njenu politiku pozitivnom zato što nam se „sviđa“, nego nam se neka partija sviđa upravo zato što njena postignuća pozitivno ocenjujemo. Ovim se i osnove partijske identifikacije sa psiholoških i socijalizacijskih pomeraju na sferu politike.

Nasuprot dve opisane, donekle suprotstavljene koncepcije partijske identifikacije stoje neka pomirljiva ili alternativna gledišta. Jedan pokušaj razvoja integrisane teorije partijske identifikacije kombinuje koncepcije identifikacije iz ugla teorije socijalnog identiteta i racionalno-evaluativni pristup (Groenendyk 2013; 2018). Pre nego da polarizuje stavove partijskih pristaša, današnja politika zapravo naglašava njihove različite motive. Pristalice su, s jedne strane, motivisane da budu lojalni i posvećeni članovi „tima“ koji brane svoje naklonosti od opozicionih napada. Ovo posebno dolazi do izražaja kada timske podele postanu izražene i kompetitivne. S druge strane, partijske pristalice su istovremeno motivisane potrebom da budu dobri građani čije su partijske simpatije i naklonosti ukorenjene u nedogmatičnim evaluacijama i racionalnom donošenju odluka. Kada međusobna optuživanja za iracionalnost i partijske pristrasnosti postanu veoma raširene, kao što su to često danas, ova motivacija dolazi do izražaja (Groenendyk 2013, 2018). Praktična implikacija ovih gledišta je da partijska identifikacija nije „ili/ili“ fenomen, već kod svakoga od nas može biti i jedno i drugo, u zavisnosti od okolnosti.

Savremene razrade koncepta partijske identifikacije uglavnom idu u dva pravca. Jedan je poistovećenje partijske identifikacije s kognitivno-psihološkom teorijom shema, struktura koje primaju, obrađuju i izvlače informacije u svrhe donošenja odluka (Sniderman et al. 1991). Sheme služe i kao heuristici, prečice, da olakšaju rezonovanje birača. Pre nego stvar socijalnog identiteta, partijska identifikacija predstavlja kognitivnu „prečicu“ u političkom rezonovanju. Druga linija razrade partijsku identifikaciju dovodi u vezu s različitim aspektima političkog samoodređenja ili ideološke identifikacije u jednom opštijem smislu (Green et al. 2002). Prema ovoj koncepciji, većina ljudi zna ko su, gde su socijalno svrstani, koje grupe im se sviđaju a koje ne, ali i, što je od posebne važnosti, koje političke partije te grupe podržavaju ili bi trebalo da podržavaju. Partijska identifikacija izvire iz ove mešavine kognicija i emocija i predstavlja neki vid socijalno utemeljenog samoodređenja koje uključuje kako kognitivne, tako i afektivne komponente. Birači na taj način mogu da izađu na kraj i s potencijalnim manjkom političkih informacija. Partijska identifikacija pomaže da se donese racionalna politička odluka bez velikog ulaganja resursa u prikupljanje i obradu političkih informacija.

Teorija partijske identifikacije je naišla na ozbiljne izazove pri prvim primenama u Evropi. Već su prvi istraživači (npr. Butler & Stokes 1969; Kaase 1976; Thomassen 1976) primetili da je u Britaniji, Nemačkoj, Holandiji, gotovo nemoguće napraviti distinkciju između partijske identifikacije i samog čina glasanja. Holmberg (1994), na primer, nalazi da se korelacije između PID i izborne orijentacije na izborima u Švedskoj u periodu između 1956. i 1991. godine kreću u rasponu od ,92 do ,96! Kada se to upoređi s korelacijama iz SAD-a (predsednički izbori) u sličnom istorijskom periodu, koje se kreću od ,52 do ,75, jasno je da je u Švedskoj PID gotovo identičan sa glasom na izborima (Holmberg 1994: 96).

Ovo se tumačilo kao znak da su ta dva koncepta redundantna, tako da PID nije heuristički koristan pojam, barem u Evropi. Ali, s druge strane, tumačilo se i kao indikator veće uloge političkih partija u evropskom kontekstu nego u SAD-u gde je mnogo veći fokus na predsedničkim kandidatima, tako da je i lakše utvrditi razliku između glasanja i identifikacije. U Evropi, prema ovom tumačenju, partijska identifikacija je mnogo čvršća, tako da se ne može statistički razdvojiti od glasanja (za pregled v. Berglund et al. 2005; Thomassen & Rosema 2009).

Jedno od tumačenja manje relevantnosti koncepta PID u Evropi ističe njegovu manju funkcionalnost (e.g. Shively 1979). U evropskim zemljama, naime, kao „vodič“ za donošenje izborne odluke mogu da posluže klasna ili religijska identifikacija, kao i ideološka orijentacija. Kod nas bi najbolji primer za to bile partije nacionalnih manjina, za koje glasači glasaju ne zbog same partije, nego zbog toga što ta partija predstavlja njihovu nacionalnu grupu. Zbog toga, kada ispitanica odgovara na pitanje o PID, ona prosto iznosi svoju izbornu odluku donesenu na osnovu drugih uzroka, a PID u stvari nema kauzalnu ulogu, nego je samo alternativni indikator fenomena koji se objašnjava.

Novija istraživanja, međutim, pokazuju silazni trend u partijskoj identifikaciji u evropskim zemljama (Berglund et al. 2005). Po rečima Berglunda i saradnika, „Konačni zaključak je da su u zapadnoj Evropi partijska identifikacija (*partisanship*) i glasanje postali nezavisniji jedno od drugog tokom prošlih decenija, što partijsku

identifikaciju potencijalno čini moćnijim analitičkim instrumentom nego što je ona to bila u ranim evropskim izbornim studijama.“ (Berglund et al. 2005: 123). S druge strane, Žak Tomasen i Martin Rozema (Thomassen & Rosema 2009) nalaze da se u pogledu partijske identifikacije malo promenilo tokom poslednjih pola veka, i sugerišu da bi u evropskom kontekstu partijsku pristrasnost bolje bilo operacionalizovati skalom simpatije prema strankama, nego standardnim PID pitanjem.

Novija istraživanja u Evropi još sugerišu da je uloga polarizacije partijskog sistema značajna za razumevanje partijske identifikacije. Kako vele Berglund i saradnici, poredeći rezultate iz Danske, Švedske, Norveške, Ujedinjenog Kraljevstva i Nizozemske, „Što je više partijski sistem polarizovan, više imamo partijski identifikovanih.“ (Berglund et al. 2005: 123). Implikacija za Srbiju, sa izrazitom polarizacijom glavnih političkih partija jeste ta da očekujemo snažnu identifikaciju među pristalicama političkih partija, i da je čvrsto povezana sa izbornim opredeljivanjem.

5.4.5 Glasanje na osnovu imidža – harizmatski model glasanja

O glasanju na osnovu tema i imidža, faktora koji unutar Mičigenskog modela imaju relativno minoran značaj, danas se dosta govori, pa ćemo, pre nego što pređemo na treći veliki model, ukratko skicirati njihove glavne elemente. Unutar promišljanja o značaju imidža partije/kandidata glavno pitanje je kako ličnost, to jest karakteristike samih kandidata mogu uticati na glasanje? Klasično gledište poniklo unutar Mičigenskog modela je da je imidž zapravo projekcija partijske identifikacije koja u najvećoj meri utiče na izbornu odluku. Sviđa nam se neki kandidat primarno zbog toga što je kandidat partije s kojom se identifikujemo. Osim toga, pretpostavka je da je glasanje na osnovu imidža iracionalno – lične karakteristike nekog kandidata ne bi trebalo da imaju naročite veze s realizacijom politika i agendi. Međutim, nisu retka ni gledišta da nema ničeg iracionalnog u odluci da se podrži kandidat koji, recimo, izgleda kompetentno (Niemi & Weisberg 1993).

Kada se govori o imidžu pod tim se podrazumeva skup opaženih ili pripisanih karakteristika (dakle, ne nužno onih koje kandidat stvarno i poseduje), pre svega u terminima ličnih osobina (npr. pošten, vredan, odgovoran, snažan) ili osećanja koja određeni kandidati pobuđuju (npr. uliva poverenje, nadu, strah). Tipično se izdvajaju različite dimenzije imidža, poput kompetentnosti, liderstva, poštenja kojima se zapravo opisuju razlike u imidžu različitih kandidata. Čest nalaz je da postoje dve osnovne dimenzije imidža – kompetentnost i srdačnost/toplina (Clarke et al. 2004). U našoj sredini je o imidžu partija i kandidata dosta pisano (npr. Slavujević 2008), uglavnom na osnovu analize medijskih kampanja i bez dovođenja u vezu percepcije imidža (od strane potencijalnih glasača) i izborne orijentacije.

Ma koliko to na prvi pogled izgledalo neobično, istraživanja pokazuju da (opažena) ličnost kandidata igra važnu ulogu u donošenju izborne odluke. Pokazano je da postoji tendencija da se glasa za kandidate za koje smatramo da su nam slični po osobinama ličnosti (Caprara, Vecchione, Barbaranelli & Fraley 2007), kao i preferencija kandidata otvorenog uma, prijateljski nastrojenih, emocionalno stabilnih (Koppensteiner & Stephan 2014).

Značaj imidža dodatno ukazuje na sferu u kojoj efekti medija mogu biti izraženi, kao i na objašnjenje generalnog trenda tzv. „prezidencijalizacije“ politike – parlamentarni sistemi sve više liče na predsedničke. Političke kampanje su u takvim okolnostima leaderske, personalizovane, negativne, „prljave“ itd., sve u cilju izgradnje pozitivnog imidža sopstvenog i negativnog imidža drugih kandidata. To je, naravno, i vrlo česta situacija u našem političkom kontekstu (npr. Atlagić 2012). Iako ima nespornu važnost za donošenje izborne odluke, važnost imidža kandidata u našoj analizi neće biti ispitivana budući da ne raspoložemo adekvatnim varijablama u podacima.

5.4.6 Tematsko glasanje

Tematsko glasanje (engl. *issue voting*) podrazumeva glasanje za kandidata/partiju čija je pozicija u vezi s određenom temom ili političkim pitanjem, problemom – najbliža biračevoj. Da bismo mogli govoriti o tematskom glasanju, tema mora biti prepoznata od strane birača (npr. priključenje EU); mora pobuđivati neku vrstu preferencija za neka od mogućih rešenja/alternativa (npr. za ili protiv članstva u EU); birač mora verovati da će se jedan kandidat/partija verovatnije zalagati za rešenje koje on sam preferira (npr. ova ili ona partija) (e.g. Todosijević 2005). Kao što smo spomenuli, i unutar Mičigenskog modela pretpostavka je da tema može voditi glasanju koje nije u skladu s partijskom identifikacijom. Revizionističko gledište podrazumeva da smer može ići od teme ka identifikaciji, ali je kod tematskog glasanja glavna zavisna varijabla – ne partijska identifikacija, već samo glasanje.

Koje teme su tipično relevantne? U postojećoj literaturi, najčešće su to teme iz sfere ekonomije i rešenja koja se nude, kao i teme iz oblasti spoljne politike. Važni i neočekivani događaji takođe mogu zadobiti status tema u ovom smislu (npr. naftna kriza, imigrantska kriza itd.). U jednom opštijem smislu, pravi se razlika između „lakih“ (engl. *easy issues*) i „teških“ (engl. *hard issues*) tema (Carmine & Stimson 1980). Lake teme su simboličke, tiču se ciljeva politike, prisutne su duže vreme, a birači se na njih oslanjaju u zavisnosti od konteksta (da li postoje ili ne). Povrh svega, ne zahtevaju posebno političko znanje i sofisticiranost. S druge strane, teške teme su često tehnička pitanja, o sredstvima dolaska do ciljeva, mogu biti potpuno nove, a birači ih koriste u zavisnosti od toga da li su spremni da se oko toga angažuju i da li ih razumeju, što znači da je pretpostavka da postoji znanje i informisanost.

I tematsko glasanje nas vraća na značaj medija. Mediji imaju posebnu ulogu u postavljanju agende – ne kažu ljudima kako da misle, već o kojim temama da misle – i u svojevrsnom primovanju građana. Kada evaluiraju složene političke objekte građani ne uzimaju u obzir sve što znaju; ono što uzimaju u obzir je ono što im pada na um, one delove političkog sećanja koji su dostupni (Iyengar & Kinder 1987), a na tu dostupnost presudno može uticati medijska pokrivenost određene teme. Zbog toga se ističe da mediji ipak imaju značajan uticaj na izbore. Ako ne putem direktnog manipulisanja javnim mnjenjem (kako se u početku mislilo), onda putem definisanja političke agende (engl. *agenda setting*; McCombs & Shaw 1972, 1993).

5.4.7 *Homo oeconomicus?* Racionalni model izborne orijentacije

Rastući značaj tema svoje korene dobrim delom ima i u posebnoj teorijskoj orijentaciji – sve značajnijem pristupu racionalnog izbora koji zapravo labavo povezuje različite spacijalne modele, modele retrospektivnog glasanja i racionalnog izbora. On, u najkraćem, primenjuje hipotezu maksimizacije koristi koja je razvijena u ekonomiji na političko donošenje odluka. Stavovi prema posebnim političkim pitanjima su ključna determinanta izborne motivacije, s naglaskom na kognitivnim elementima, a glasanje je *instrumentalno*, a ne ekspresivno ponašanje.

Entoni Dauns (Downs 1957b) je u svom delu *An Economic Theory of Democracy* postavio temelje ekonomskog objašnjenja glasačkog ponašanja koje je zapravo primena teorije racionalnog izbora, svojevrsnog skupa modela donošenja odluka, na sferu političkog ponašanja. Racionalni model ima dugu tradiciju i široku primenjivost u različitim aspektima ljudskog ponašanja, pa se s razlogom pretpostavlja da, ako se pretpostavkama racionalnog izbora može, recimo, objasniti funkcionisanje tržišta i ekonomsko ponašanje čoveka, verovatno mogu i principi političkog funkcionisanja i političko ponašanje čoveka. Tako se uspostavlja direktna analogija čoveka kao potrošača i kao glasača, tržišta i sfere politike. Kao što kompanije teže da maksimizuju profit, a potrošači deluju tako da maksimizuju korist, tako i glasači teže maksimalnoj koristi od sopstvenog glasa, a partije maksimizaciji dobiti na izborima, stečenoj na osnovu svojih političkih ponuda. Bazična premisa ovakvih razmatranja jeste racionalnost odluka, delovanje u skladu sa sopstvenim interesima i u skladu s principom maksimalne korisnosti, kako glasača tako i političkih partija⁶⁸. Izbori služe tome da se izabere vlada, a racionalno ponašanje na izborima je ono koje je usmereno ka tom cilju.

Birač se ponaša racionalno kada daje glas onoj partiji za koju veruje da će mu obezbediti više pogodnosti/koristi (često u materijalnim terminima), što je diktirano kako procenom sopstvenih interesa, tako i očekivanjem da dobit prevazilazi troškove (koji uključuju, između ostalog i vreme i energiju za informisanje o strankama i kandidatima, troškove samog izlaska na biračko mesto itd.). Racionalni birač procenjuje i značaj i neizvesnost samih izbora, kako će drugi da glasaju i, povrh svega, da li je korist od promene vlasti veća od koristi koju pruža postojeća. Političke partije sa svoje strane teže da pobede na izborima, ne iz nekih altruističkih motiva povezanih s primenom njihovog političkog programa, već da osiguraju prestiž za sebe. Partije „formulišu politike da pobede na izborima, pre nego što pobeđuju na izborima da bi formulisale politike“ (Downs 1957b: 28).

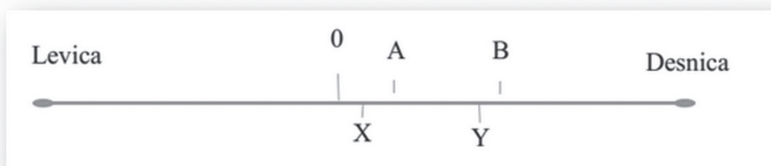
Striktno govoreći, racionalno ponašanje partija bi bilo da definiše izborne ponude koje se tiču interesa većine biračkog tela. To bi, međutim, u krajnjoj liniji onda vodilo neizdiferenciranosti njihovih programa. Heterogenosti i diverziteti unutar društva, kao i brojni i raznovrsni društveni konflikti unose određen stepen

⁶⁸ Racionalnost bi trebalo shvatiti u formalnom smislu koji nije sinoniman s uobičajenim poimanjem razumnosti u svakodnevnom smislu reči, već se tiče donošenja odluka i izbora između alternativnih opcija. Racionalna osoba deluje u skladu sa svojim preferencijama na takav način da ona: (1) uvek donosi odluku kada je suočena s alternativama, (2) ranguje sve alternative tako da je svaka od njih više preferirana, manje preferirana ili indiferentna u odnosu na svaku drugu, (3) ranguje preference u skladu s principom tranzitivnosti, (4) uvek bira među alternativama koje su najviše rangirane i (5) uvek donosi istu odluku kada je suočena s istim alternativama (Downs 1957b).

nesigurnosti u tom smislu, a to vodi diferencijaciji političkih ponuda s kojima političke stranke izlaze na izbore, javljanju ideologija (Downs 1957a,b). Partije stoga definišu agende i ideologiju za koje očekuju da će im osigurati maksimalnu podršku najvećeg mogućeg broja socijalnih grupa. U skladu s tim, kao što kompanije privlače svoje kupce pozicionirajući se na određenim lokacijama, tako i političke partije privlače svoje glasače pozicionirajući se na ideološkom kontinuumu (levo-desno). Partije se nadmeću tako što „pomeraju“ svoje političke pozicije duž kontinuumu do tačke koja će privući maksimalni broj birača. U klasičnoj situaciji dvopartijskog sistema očekivanja su da partije konvergiraju pozicijama „medijanskog birača“, osobe čije su političke preferencije na središnjoj tački distribucije političkih preferencija biračkog tela. Na taj način partija maksimizuje broj glasova koje dobija. Iz ugla birača posmatrano, ideologija i ideološka profilisanost političkih partija unosi u percepciju političkih aktera izvestan osećaj pouzdanosti i konzistencije. Iako je za glasače ideologija manje bitna od konkretnih akcija koje će partija preduzeti, glasači ne znaju sve do detalja niti mogu do kraja da razumeju sve detalje. Ideologija partija im stoga omogućava da se fokusiraju na nekoliko varijabli i da naprave generalizacije iz ovog uzorka na sve ponude date partije i u skladu s tim donesu izbornu odluku.

Najpoznatija varijanta ovakvih razmatranja jeste spacijalni model ili model spacijalne reprezentacije birača i partija (Downs 1957a,b; Stokes 1963; Enelow & Hinich 1980). Ovaj model pretpostavlja da se biračke preferencije mogu urediti duž jednodimenzionalnog kontinuumu, da partije biraju i kreiraju politike koje odgovaraju određenim tačkama na ovom kontinuumu, a glasači biraju partije na osnovu ideološke bliskosti. Ukoliko pretpostavimo da se politički programi mogu pozicionirati na ideološkom levo-desno kontinuumu, racionalni birač će odabrati onu partiju koja stoji najbliže „idealnoj poziciji“ na tom kontinuumu (što je tačka gde je korist maksimizovana, a to je sopstvena pozicija svakog glasača). U isto vreme partije će formulirati svoje programe tako da privuku najveći broj birača.

Glasač bira računajući koja pozicija partija ili kandidata na ideološkom kontinuumu je najbliža njegovoj idealnoj poziciji ili preferenciji korisnosti ishoda. Na taj način birač bira onu partiju s kompatibilnim ideološkim identitetom i vrednostima. U jednoj hipotetskoj situaciji prikazanoj na Grafikonu 5-4 racionalni birač A se odlučuje za opciju X, a birač B za opciju Y jer su im one ideološki najbliže u apsolutnom smislu⁶⁹. Kako su preferencije birača, po pretpostavci, stabilne, promene u ponašanju se mogu objasniti jedino putem strukturalnih promena, kao, na primer, kada se pojavi partija Z.

Grafikon 5-4. Ilustracija spacijalnog (i proksimalnog) modela glasanja

69 Postoji i verzija spacijalnog glasanja, tzv. direkcioni model, koja u obzir ne uzima samo razliku u apsolutnom smislu, već smer razlike (v. Todosijević & Pavlović 2015).

Naglašavanje racionalnosti, maksimalizacije dobiti itd., koje unutar racionalnog modela imaju presudnu važnost, ima i neke specifične razrade koje naglasak u analizi političkog ponašanja stavljaju na druge varijable. Birači u svoje kalkulacije uključuju kako buduću korist, tako i prošla ili retrospektivna postignuća. Birači, drugim rečima, budno motre aktuelnu vlast i pripisuju odgovornost za (ne)uspehe. Ako birač misli da je vladajuća partija radila dobro, ona će je nagraditi, bez obzira na sve, i obrnuto. Ovakva razmatranja čine suštinu ekonomskog modela glasanja koji akcenat stavlja na to šta birači misle u terminima egocentričnih (lični interesi) i sociocentričnih ekonomskih evaluacija (nacionalni ekonomski uslovi), kako u retrospektivnom, tako i u prospektivnom smislu (Key 1968; Downs 1957b; Lewis-Beck, 1988; Lewis-Beck & Stegmaier 2007; Clarke et al. 1992). Izbori su u ovom smislu neka vrsta *post hoc* testa političke odgovornosti (Bartels 2010). Često se opisuje i sintagmom „glasanje iz džepa“.

Kao što smo ranije napomenuli, ove evaluacije imaju veoma važnu ulogu i u nešto drugačijem shvatanju partijske identifikacije. Ki (Key 1968), na primer, razvija kognitivno-psihološko gledište o partijskoj identifikaciji. Za njega, veza između preferencije politike i partijske identifikacije teče u dva pravca. Ili se identifikacija prvobitno razvija, a politika i partija su prihvaćeni naknadno ili inicijalna preferencija vodi posledičnoj identifikaciji. Činjenica da li nam se sviđa ili ne neka politička ličnosti ili politika neke partije može voditi promeni u partijskoj identifikaciji. Slično tvrdi i Fiorina: partijska identifikacija je skladište informacija o prevashodno ekonomskim postignućima političkih partija i njihovih lidera (Fiorina 1981). Tokom vremena, glasači koriruju svoje simpatizerstvo kako stiču nove informacije o ekonomskim uslovima i aktuelnim ili očekivanim postignućima partija. Identifikacija drugim rečima nije nužno produkt rane socijalizacije već taloženja ili nagomilavanja informacija koje proizvode promene kako u intenzitetu, tako i u smeru partijske privrženosti.

Specifikacije ovakvih modela glasanja naglasak stavljaju i na druge momente. Navedimo da tzv. model valentnih tema (eng. *valence issue*, Stokes 1963) naglasak stavlja kako na evaluacije postignuća, tako i na teme i imidž ili opažene kompetencije kandidata i partija. *Valentne teme* su one koje se generalno smatraju poželjnim, a partije se takmiče ne različitim pozicioniranjem u odnosu na tu temu, nego u tome koja će ostaviti utisak kompetencije u toj oblasti. Recimo, sve partije se predstavljaju kao principijelno suprotstavljene korupciji i žele takvim stavom da privuku glasače. Javnost pak može da doživljava pojedinačne partije kao manje ili više sposobne i voljne da se suprotstave korupciji.

Drugim rečima, svaka partija zagovara donekle slične stvari, niko se ne protivi miru ili prosperitetu, ali se u svesti birača partije razlikuju u vezi s procenom koja partija će najverovatnije ostvariti ciljeve koje svi žele. Partije, dakle, nisu u istoj meri opažene ili povezane s generalno prihvatljivim pozitivnim i generalno neprihvatljivim negativnim ishodima. Dodatno, partija razvija agendu, strukturise debatu o određenoj temi, predstavljajući se kao neko ko ima „tapiju“ ili „vlasništvo“ nad određenu temom što i birači mogu na taj način prepoznati (tzv. *issue ownership* model, Clarke et al. 1992). Partija mobilise birače naglašavajući *svoju* temu, a umanjujući značaj tema koje ističu druge partije, i stoga profitira kada njene teme postanu istaknute na političkoj sceni. Partije stoga prisvajaju temu i grade reputaciju koja je lako prepoznatljiva kod birača. Ovde još jednom vidimo potencijalne efekte političke kampanje – nametanjem agende, dominantne teme, partije podstiču birače da misle o njihovoj temi (ne nužno

i o rešenjima), a pretpostavka informisanosti je donekle isključena jer je dovoljno samo znati ko „poseduje“ temu.

Stoga, suprotno modelu kazna-nagrada, birači ne moraju nužno da kazne partiju na izborima. Njihova odluka odražava kako trenutne uslove tako i opažene prioritetne teme konkurentnih partija. Kada na primer poraste nezaposlenost, ovaj model predviđa da će to postati istaknuta tema na izborima, ali da birači neće nužno kazniti levičarske partije. Razlog za to je što dosije tih partija ukazuje na to da se one bave i brinu o tim temama, da su spremnije, eventualno i kompetentnije da se njima bave (Clarke et al. 1992).

Ukratko, dok klasični daunsovski model predstavlja izbornu politiku kao nešto što se odvija po jednodimenzionalnom, levo-desno kontinuumu, model valence pretpostavlja da su od najvećeg značaja teme u vezi s kojima je javnost veoma saglasna i homogena. Postoji velika saglasnost u pogledu toga šta je dobar ishod i partije se procenjuju u skladu s tim koliko su kompetentne i voljne da ih proizvedu. Ovaj model takođe tvrdi da glasači teže da nagrade vladajuću partiju za dobar i da je kazne za loš ishod, ali se partije razlikuju prema tome koliko im je stalo do određene teme i koliko izgledaju kompetentne da se njime bave. U skladu s ovim, vladajuća partija može da preživi loša vremena jer nema alternative za bavljenje temom koja je veoma cenjena od strane velikog segmenta biračkog tela. Svi, međutim, uzimaju u obzir percepcije partijskih postignuća za proces donošenja odluka o glasanju.

5.5 Analiza činilaca izborne orijentacije u Srbiji

U ovom istraživanju prikaz podataka organizovaćemo pod okriljem tri opisana pristupa, s tim što ćemo kao krovni interpretativni princip imati ranije opisani model TRI. Drugim rečima, iako ćemo se na narednim stranama baviti i specifičnim pretpostavkama tog modela za izbornu orijentaciju, i važnost varijabli koje se smatraju ključnim unutar drugih pristupa sameravaćemo i tumačiti imajući u vidu njihovu poziciju unutar modela TRI. To će ovoj analizi dati na inovativnosti i teorijskoj integrisanosti. Rezultate ćemo prikazati u nekoliko segmenata koji su fokusirani na analizu značaja specifičnog skupa varijabli kome opisani modeli daju primaran značaj. Prikaz rezultata zaključićemo analizom svojevrsnog integrativnog modela izborne orijentacije.

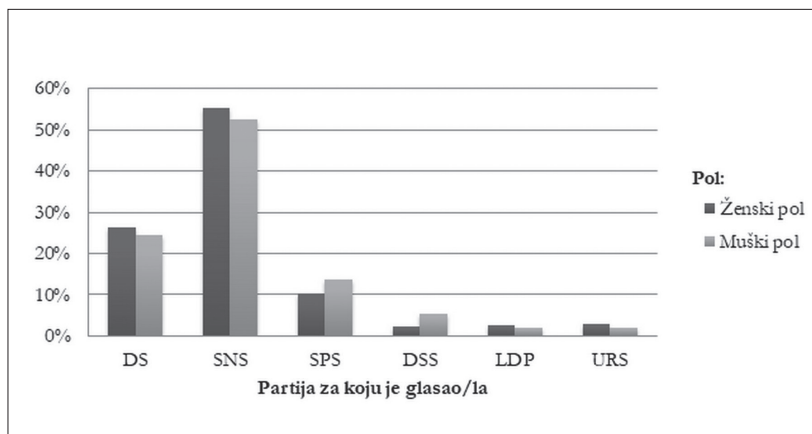
5.5.1 Sociološki model izborne orijentacije

Kao što smo već ukazali, u klasičnim delima Lipseta i Rokana (Lipset 1960; Lipset & Rokkan 1967) opisani su ključni strukturni elementi: rascepi urbano/ruralno (geografske, teritorijalne razlike), kapital/rad (razlike u socioekonomskom statusu), centar/periferija (kulturalne razlike, posebno etnicitet) i crkva/država (razlike u kulturnim vrednostima i religioznosti). Iz ranijeg prikaza smo videli da ti faktori figuriraju kao važni kriterijumi segmentiranja i profilisanja biračkog tela i u Srbiji. Najpre ćemo se pozabaviti njihovom relevantnošću za izbornu orijentaciju 2012. godine. Posebna pažnja biće posvećena onim činionicima koji bilo u teoriji bilo u dosadašnjoj empirijskoj građi, našoj i inostranoj, imaju posebnu važnost.

Sociodemografski činioci izborne orijentacije

Istraživanja iz različitih zemalja ukazuju da je pol/rod često veoma važna determinanta brojnih političkih i politički relevantnih dispozicija – poput nivoa političkog aktivizma, interesovanja, znanja itd. (npr. Delli Carpini & Keeter 1996; Mondak & Anderson 2004; Verba et al. 1995; Edlund & Pande 2002; Wirls 1986). Istraživanja pokazuju da je u javnosti rašireno mišljenje da je „politika muški svet“ (Verba, Burns & Schlozman 1997). Retki su, međutim, nalazi koji ukazuju na velike i/ili dosledne polne razlike u izbornoj orijentaciji u Srbiji. U nekim trenucima tokom prethodne dve decenije registrovane su neke razlike u tom smislu – na primer, da je pristalica SRS-a ili NS-a relativno više među muškarcima, nego među ženama (Slavujević 2006). Istina, u takvim prikazima zapravo često izostaju pokazatelji statističke značajnosti uočenih razlika. Imajući u vidu da se radi o malim razlikama, čini se da pol ne figurira kao važna linija podele unutar biračkog tela Srbije.

Prema našim podacima, polne razlike u izbornoj orijentaciji na izborima održanim 2012. godine su minimalne i gotovo odsutne (Grafikon 5-5). Nisu, pritom, ni statistički značajne ($\chi^2(5) = 9,74, p = ,08, V = ,10$). U uzorku, žene su nešto češće nego muškarci glasale za dve vodeće partije, SNS i DS; slično važi i za LDP i URS, dok se muškarci češće odlučuju za SPS i DSS. Razlike, međutim, nisu statistički značajne i ne mogu se generalizovati na populaciju.

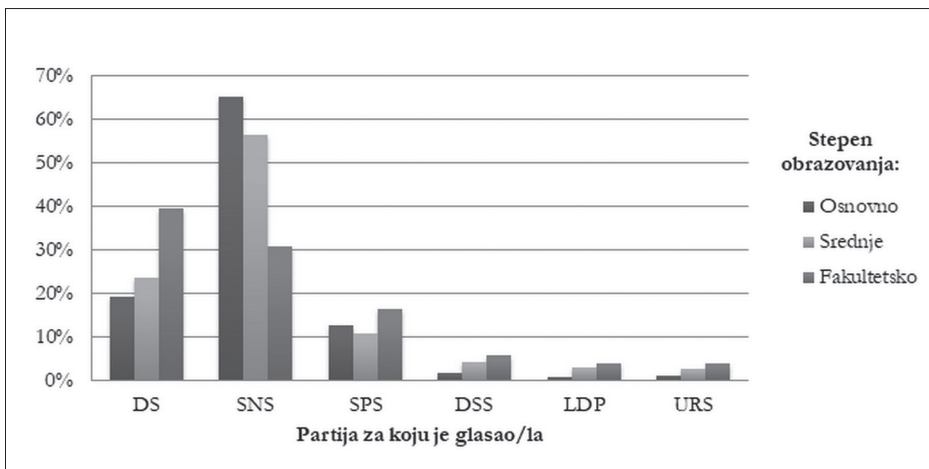
Grafikon 5-5. Izborna orijentacija i pol

Nivo obrazovanja tipično se smatra veoma važnim resursom političkog delovanja (npr. Almond & Verba 1963; Verba et al. 1995; Delli Carpini & Keeter 1996). O važnosti obrazovanja za izlaznost u komparativnoj perspektivi smo već govorili u prvom delu ove knjige. Značaj obrazovanja za izbornu orijentaciju je teže uopštiti iz razloga o kojima smo diskutovali u uvodu ovog dela. Istraživanja iz naše sredine, kao što smo već napomenuli, sugerišu da građani različitog nivoa obrazovanja glasaju različito i da se ugrubo može registrovati trend po kome oni niže obrazovani preferiraju partije tradicionalno-patriotskog bloka (SRS, SPS, SNS itd.), a oni obrazovaniji partije koje se tipično svrstavaju u drugi tabor, proevropskih ili modernističkih, na primer DS, LDP i slično (npr. Slavujević 2005; za pregled v. i Pavlović 2017; Pantić & Pavlović 2009). I neke

druge sistematične studije iz drugih zemalja ukazuju na to da nivo obrazovanja u dobroj meri determiniše izborne preferencije (npr. Clarke et al. 2004). Na sasvim konkretnom ili dnevno-političkom nivou pokazuje se da građani različitog nivoa obrazovanja različito glasaju. Analize Pju istraživačkog centra ukazuju na to da je na izborima u Americi 2016. godine postojao veliki obrazovni jaz u partijskim preferencijama – oni sa obrazovanjem koledža i iznad toga disproporcionalno su više glasali za Hilari Clinton, a oni s nižim nivoom obrazovanja za Donalda Trampa (Pew Research Center 2018). Slično važi i za nedavne izbore u Velikoj Britaniji koji su ukazali na to da su obrazovaniji skloniji glasanju za laburiste, nego za konzervativce (McDonnell & Curtis 2019).

Ovi pokazatelji konkretnih izbornih odluka ukazuju na ono što bi se moglo smatrati najopštijim nalazom u vezi sa obrazovanjem i izbornom preferencijama, a tiče se podatka da su obrazovaniji skloniji liberalnijim političkim gledištima i opcijama i više ih karakteriše prihvatanje nekih prodemokratskih, a odbacivanje autoritaro-konzervativnih stavova i vrednosti (npr. Almond & Verba 1963; Inglehart 1990; Meloen 1996; Stubager 2009; Pavlović et al. 2019). U jednom apstraktnijem, pa i više teorijskom smislu, obrazovanje se sve više ističe kao nova dimenzija socijalnog rascjepa koja je u dobroj meri smenila klasu i koja je u osnovi vrednosnih podela ili glasanja determinisanog vrednostima (Van der Waal et al. 2007; Stubager 2008; Pavlović et al. 2019).

I u ovom istraživanju, pokazuje se da je obrazovanje važan faktor izbornog opredeljenja. Ispitanici različitog stepena obrazovanja najčešće su glasali za jednu od dve dominantne partije (Grafikon 5-6). Birači najnižeg obrazovnog nivoa daleko su češće glasali za SNS i to važi za skoro svakog drugog glasača (49%) najnižeg nivoa obrazovanja (završena osnovna škola ili manje), kao i za većinu birača srednjeg nivoa obrazovanja (42%). S druge strane, primarni izbor birača s najvišim nivoom obrazovanja je DS (27%), a potom i SNS (22%). Najobrazovaniji birači su, u poređenju s biračima srednjeg ili osnovnog obrazovnog nivoa, češće glasali i za preostale partije – SPS, DSS, LDP i URS. Razlike u izornoj orijentaciji s obzirom na nivo obrazovanja su pritom statistički značajne ($\chi^2(10) = 52,21, p < ,01, V = ,17$).

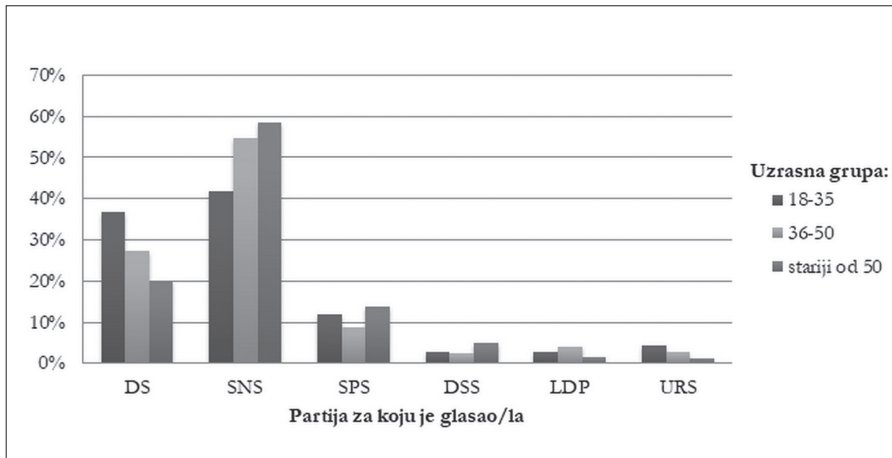

Grafikon 5-6. Partijska orijentacija s obzirom na nivo obrazovanja

Ako podatke posmatramo na nešto drugačiji način i osvrnemo se na obrazovnu strukturu biračkog tela svake pojedinačne partije odvojeno, udeo najmanje i najviše obrazovanih ispitanika se među biračima različitih partija bitno razlikuje, dok su birači srednjeg nivoa obrazovanja najbrojniji u svim slučajevima. Među glasačima DS, DSS, URS i LDP kategorija visoko obrazovanih brojnija je od kategorije najniže obrazovanih. Među biračima SPS i SNS je, s druge strane, upravo najmanje najobrazovanijih birača. Svaki deseti glasač SNS (10%) i svaki peti glasač SPS (20%) ima najviše obrazovanje, a trećina njih i u jednom i u drugom slučaju najniži obrazovni nivo.

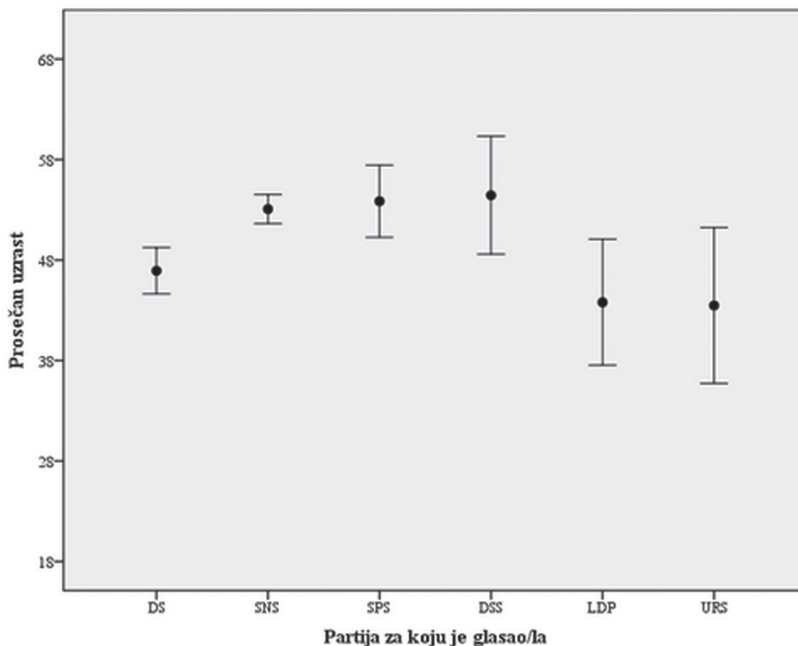
Ovi nalazi su delom u saglasju s nalazima o sociodemografskim profilima i socijalnoj utemeljenosti navedenih partija iz prethodnih godina i nekih drugih društveno-političko-ekonomskih okolnosti i ukazuju na važnost obrazovanja kao linije podele unutar srpskog biračkog tela. Obrazovanje je svakako povezano i sa socio-ekonomskim statusom, pa prikazane razlike ukazuju i na razlike među biračima u tom smislu (o tome će ubrzo biti više reči). S druge strane, važnost obrazovanja potencijalno ukazuje i na nešto više od toga. Po Stubageru (2010; 2013), različite obrazovne grupe u današnjem svetu u sve većoj meri karakteriše odgovarajući grupni identitet i grupna samosvest, kao i ideološka nadgradnja u vidu specifičnih autoritarno-libertarnih stavova. To praktično znači da razlike u stepenu obrazovanja, posebno onih sa univerzitetskim stepenom i onih bez, predstavljaju novu socijalnu podelu koja je u osnovi novih ideoloških podela. Takvi trendovi identifikovani su i u Srbiji, kao i Balkanu u celini (Todosijević, Pavlović & Komar 2015; Pavlović, Todosijević & Komar 2019). Obrazovanje, drugim rečima, figurira kao važna linija socijalnog rascepa. Na ovu temu vratićemo se kasnije.

Birači različitog uzrasta se takođe statistički značajno ($\chi^2(10) = 38,66, p < ,01, V = ,15$) razlikuju s obzirom na izbornu orijentaciju (Grafikon 5-7). Uslovno bi se moglo govoriti o dva bloka unutar biračkog tela s obzirom na uzrast, tendenciji da mlađi birači češće glasaju za DS, LDP i URS, dok stariji birači više naginju SPS, DSS i SNS. Dve glavne političke partije u tom trenutku – DS i SNS, najviše se u tom smislu i razlikuju i karakteriše ih svojevrsni inverzni profil biračkog tela po ovom kriterijumu. Dok su, procentualno posmatrano, za DS najčešće glasali oni iz kategorije najmlađih (18–35 godina), a najređe oni najstariji (preko 50 godina), za SNS važi upravo obrnuto – češće ih podržavaju najstariji, nego najmlađi. (Važno je još jednom skrenuti pažnju na relativno mali broj pristalica LDP i URS.)

Grafikon 5-7. Izborna orijentacija s obzirom na tri kategorije uzrasta

Vežu uzrasta i izborne orijentacije možemo prikazati i na drugačiji način, poredeći prosečan uzrast birača navedenih partija (Grafikon 5-8). Na taj način posmatrano, pokazuje se da među biračima postoje značajne razlike u uzrastu ($F(858, 5) = 6,62, p < ,01$); najmlađi su, u proseku, birači URS, a najstarije biračice SPS. Ipak, naknadna poređenja sugerišu da se zapravo izdvajaju dve podgrupe birača. Jednu čine (mlađi) birači DS-a i (stariji) birači SPS-a i SNS-a. Prosečna biračica DS mlađa je za oko sedam godina od birača SNS ili SPS.

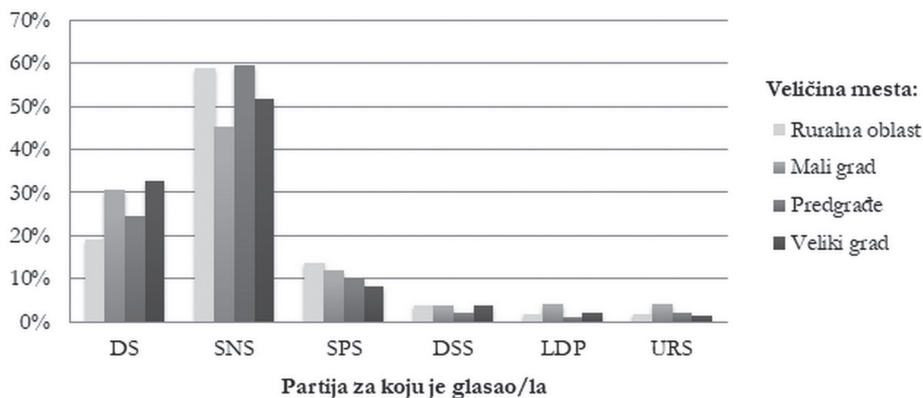

Grafikon 5-8. Prosečan uzrast birača relevantnih partija

Uočene razlike su indikativne iz više razloga. Iznova potvrđuju tendencije registrovane u našoj sredini tokom prethodnih godina. Birači SPS i DSS su dosledno disproportionalno zastupljeni u najstarijim uzrasnim kohortama. To je nekada važno i za SRS, a sada i za SNS. Ne bi takođe trebalo gubiti iz vida to da stariji građani više glasaju za neke od ovde navedenih partija – ukazuje na jasnu vezu grupnih interesa i partijske preferencije. Koalicija okupljenu oko SPS-a, koja je inače dosledno atraktivna za starije segmente populacije, čini i PUPS s jasno definisanim profilom građana – penzionera – kojima se obraća, što je vidljivo i iz samog imena ove političke stranke.

Dihotomija urbano-ruralno smatra se jednom od najvažnijih dimenzija socijalnih rasepa unutar društva, s jasnim implikacijama po partijske preferencije (Lajphart 2003; Lipset 1969; Lipset & Rokkan 1967). Ova dimenzija ima posebnu važnost u nekim sredinama u kontekstu podrške zemljoradničkim partijama, poput nordijskih zemalja (Lajphart, 2003), ili u oštrom kontrastu u preferencijama Demokratske ili Republikanske partije (u SAD) s obzirom na urbano-ruralno ili regionalnu pripadnost, o čemu se često govori kao o izbornoj geografiji (v. i Atlagić 2007). I u Srbiji ova dimenzija ima proverenu vrednost koja ukazuje na neke sistematske razlike u partijskoj orijentaciji građana s obzirom na veličinu mesta prebivališta, npr. da je birača DS-a disproportionalno više u urbanim, većim mestima, a biračica, recimo, SPS više među ruralnim stanovništvom (Slavujević 2002; 2005).

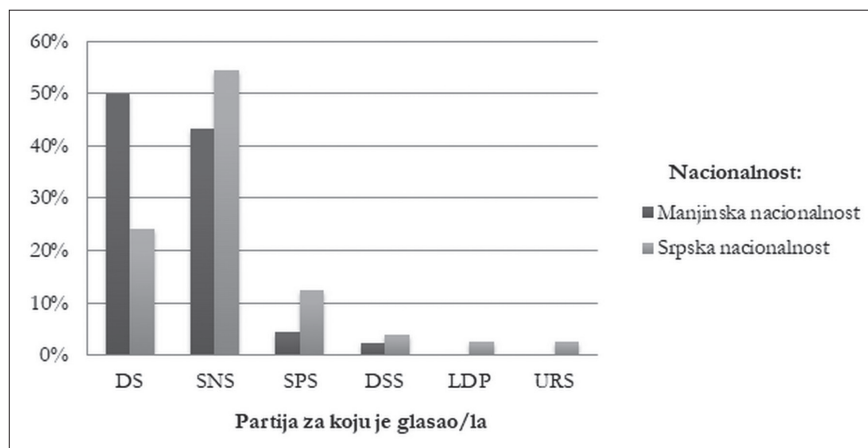
I na izborima 2012. godine, veličina mesta prebivališta pokazala se bitnim činiocem izborne odluke ($\chi^2(15) = 29,73, p < ,05, V = ,11$). Rezultati su uglavnom u skladu s onim što je prethodnih godina utvrđivano. Bez obzira na urbanu ili ruralnu sredinu života, sve kategorije ispitanika najčešće su glasale za SNS i DS (Grafikon 5-9). Međutim, u poređenju s biračima iz ruralne sredine ili predgrađa, birači iz malih ili velikih gradova češće su glasali za DS. Za birače SNS važi upravo obrnuto – relativno skloniji ovoj izbornoj opciji bili su stanovnici ruralnih sredina ili okoline većih gradova. Profil SPS u ovom smislu blizak je SNS – u većoj meri pristalica SPS više je u manjim i ruralnim sredinama. U slučaju preostalih partija, razlike u izbornoj preferenciji prema veličini mesta prebivališta su minimalne.

Grafikon 5-9. Veličina mesta i izborna orijentacija

Etnička pripadnost je na našim prostorima u neposrednoj političkoj prošlosti dobijala istaknuti značaj, a etnički rascep vid otvorenih i ekstremnih konflikata. Istorisko-etnički rascep često je smatran i jednim od osnovnih linija partijskih podela u političkom životu Srbije (Komšić et al. 2003). Istraživanja, između ostalog, ukazuju da se važnost etničke pripadnosti ogleda i u uticaju na pristajanje uz (de)centralističke politike ili mišljenje o, u određenim trenucima, aktuelnim društvenim pitanjima (status Kosova i Metohije, Vojvodine, odnosi sa Crnom Gorom itd.) (npr. Dulić 2012; Komšić 2003; Pantić 2003). Etnička podela je u izvesnom smislu ugrađena u partijski sistem Srbije, jer većina manjina ima svoje partije, kojima ulazak u parlament garantuje tzv. prirodni cenzus. U jednom opštijem, heurističkom smislu, važnost etničke pripadnosti figurira i kao važan indikator većinskog ili manjinskog statusa društvene grupe, što ima jasne i proverene implikacije, između ostalog, i za političko ponašanje. Lipset (1969), na primer, navodi da je sklonost ka glasanju za levičarske opcije izraženija među pripadnicima manjinskih etničkih skupina.

Neke bitne razlike u izbornoj orijentaciji birača različite etničke i nacionalne pripadnosti primetne su i u vezi s izborima 2012. godine (Grafikon 5-10). Primaran izbor za pripadnike neke od manjinskih etničkih grupa⁷⁰ u Srbiji je DS – svaki drugi pripadnik etničke manjine glasao je za ovu stranku. Uočene razlike su pritom statistički značajne ($\chi^2(5) = 16,64, p < ,01, V = ,14$). Pripadnici etničkih manjina ređe su glasali za neku od preostalih relevantnih stranaka (SNS, DSS, SPS, LDP i URS). Etnička pripadnost ispitanika, drugim rečima, važna je determinanta izborne orijentacije. Na značaj etničke pripadnosti između ostalog ukazuju i sami rezultati parlamentarnih izbora koji ukazuju da su stranke manjina, SVM, SDA, KAPD, Sve zajedno i Nijedan od ponuđenih odgovora ušle u parlament. Povrh toga, dve glavne predizborne koalicije okupljene oko DS i SNS uključivale su manjinske stranke (npr. Demokratski Savez Hrvata u Vojvodini bio je na listi DS-a „Izbor za bolji život“, a Bošnjakačka partija, Romska partija i Demokratska partija Makedonaca na SNS-ovoj listi „Pokrenimo Srbiju“).

Grafikon 5-10. Etnička pripadnost i izborna orijentacija

70 Pripadnici etničkih manjinskih grupa obuhvataju građane i građanke koji su se izjasnili kao Mađari/ce, Bošnjaci/kinje, Romi/kinje, Jugosloveni/ke, Hrvati/ce, Crnogorci/ke, Albanci/ke ili su naveli neku drugu etničku pripadnost.

Možemo pretpostaviti da je ovakav trend izborne orijentacije pripadnika manjina proizvod posredne uloge nekih drugih činilaca izborne odluke – ideologije, partijske identifikacije ili racionalnih kalkulacija šansi da glas za manjinsku partiju ne bude „bačeni“ glas u situaciji kada je neizvesno da li manjinska partija može osvojiti dovoljan broj glasova da uđe u parlament. Ipak, pripadnici manjinskih etničkih grupa su disproporcionalno češće glasali za koaliciju okupljenu oko DS, što je nalaz koji ne odstupa bitno od nalaza iz prethodnih godina i izbornih ciklusa (npr. Slavujević 2006). Prikazane podatke bi, međutim, trebalo uzeti samo kao grube indikacije. Uzorak ispitanika manjinske etničke pripadnosti je mali (ukupno 98 ispitanika, od kojih je samo deo učestvovao na izborima), a sam uzorak nije planiran da bude reprezentativan za pripadnike etničkih manjina na teritoriji Republike Srbije.

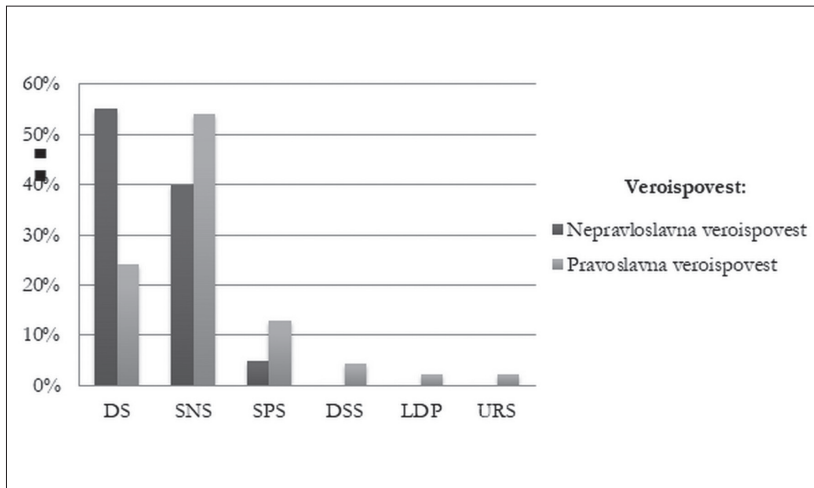
Drugi činilac o kome možemo rezonovati na sličan način kao i u vezi s etničkom pripadnošću je veroispovest i religioznost. Kako etnička, tako i konfesionalna pripadnost pojedinca u zemlji s dominantnom pravoslavnom veroispovešću, može ga staviti u kontekst manjinskog ili većinskog grupnog statusa. Slučaj Srbije je u tom smislu specifičan jer potencijalni religijski rascep nije istorijski ukorenjen u konfliktima ili savezništvima elita, pripadnika različitih konfesija. Uopšteno se smatra da u Evropi religijska dimenzija gubi na značaju nakon Drugog svetskog rata i da religijski rascep gubi na značaju (Esmer & Pettersson 2007; Lajphart 2003; Dalton 1996). Ipak, konfesionalna pripadnost i stepen religioznosti, kao dve komponente koje se najčešće uzimaju u obzir i razlikuju, i dalje imaju važan uticaj na političko ponašanje, naročito u nekim evropskim državama (Esmer & Pettersson 2007).

Podaci pokazuju da se profil izborne orijentacije pripadnika većinske, pravoslavne, i manjinske veroispovesti⁷¹ i u Srbiji razlikuje (Grafikon 5-11). U poređenju s pravoslavcima/kama, pripadnici neke druge veroispovesti su daleko češće (55%) glasali za DS, daleko ređe za SNS i SPS, a za neke druge partije gotovo uopšte i nisu (npr. DSS). Uočene razlike su pritom statistički značajne ($\chi^2(5) = 20,87, p < ,01, V = ,17$). Ispitanici pravoslavne veroispovesti su natpolovično preferirali koaliciju okupljenu oko SNS (54%). I ove podatke, poput onih o razlikovanju većinske i manjinske etničke pripadnosti, trebalo bi, međutim, uzeti s rezervom zbog malog broja ispitanika koji su se izjasnili pripadnicima nepravoslavnih denominacija (ukupno njih 97, od kojih je samo deo glasao).

Drugi povezan, ali nezavisan faktor jeste stepen religioznosti ispitanika. Smatra se da je versko/sekularno podela u današnje vreme daleko važnija od konfesionalnih podela (Dalton 1996), dok je razlika verskih i sekularnih partija povezana s razlikama u nizu etičkih stavova i vrednosnih orijentacija (Lajphart 2003). Razlike s obzirom na stepen religioznosti ispitanika nisu, međutim, u našem slučaju statistički značajne ($F(5,853) = 1,80, p = ,11$). I neka ranija relativno sistematična poređenja nivoa religioznosti među pristalicama različitih partija u Srbiji sugerišu da religioznost nema

71 Pripadnici manjinske veroispovesti uključuje ispitanike koji su se izjasnili kao pripadnici katoličke, muslimanske ili neke druge veroispovesti; većinskom veroispovešću smatrana je pripadnost pravoslavnoj veroispovesti. U analizu su uključeni samo ispitanici koji su se izjasnili kao pripadnici neke veroispovesti, dok su oni koji nisu religiozni isključeni iz analize.

previše bitnu ulogu u razlikovanju birača relevantnih partija, posebno onih koje su u fokusu ove studije (Pantić & Pavlović 2009). Tokom prethodne tri decenije, pristalice različitih partija ispoljavale su donekle različite nivoe religioznosti. Recimo, tokom 1990-ih, pristalice SPO su se isticale višim nivoom religioznosti, a pristalice DS-a i SPS-a nižim (Pantić 2002). Istina, ove i slične podatke trebalo bi uzeti s rezervom jer izostaju pokazatelji značajnosti razlika, dok se povremena „iskakanja“ u nivou religioznosti javljaju kod onih partija čijih pristalica je po pravilu veoma mali broj u uzorku.

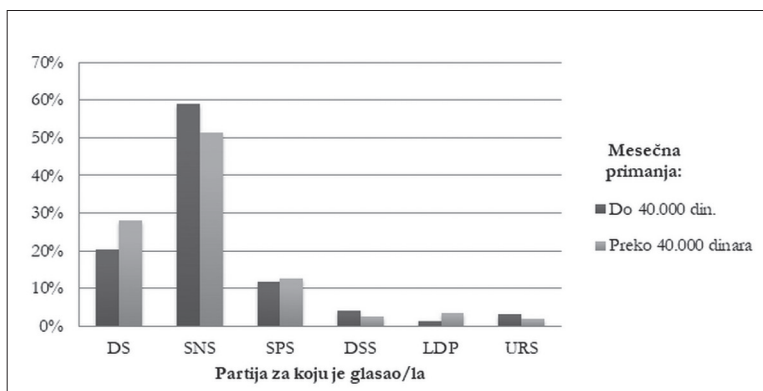
Grafikon 5-11. Veroispovest i izborna orijentacija

Kao što je ranije naglašeno, najpoznatija verzija sociodemografskog modela jeste klasni model glasanja. Debata o klasnom glasanju je uvek aktuelna. Brojni nalazi ukazuju na pad klasnog glasanja u većem broju zemalja širom sveta (Nieuwebeerta 1995; Nieuwebeerta & Manza 2002; Knutsen 2007), dok s druge strane istraživači ukazuju na trajnost klasne osnove političkih podela (npr. Hout, Brooks & Manza 1995).

Bivša socijalistička društva, poput Srbije, u tom su pogledu posebno interesantna. Pretpostavka je da su takva društva bila neorganizovana u građanskom smislu i da im je nedostajala socijalna stratifikacija i ideološka posvećenost koja bi strukturisala stavove i izbor partija (Knutsen 2007). Partije formirane u komunističkom periodu često nisu programske, već klijentilističke i harizmatičke, i nedostaje im socijalno utemeljenje. Često su nalažene i veze koje su drugačije od onih ustanovljenih u zapadnim društvima, npr. da nemanuelni radnici (službenici) više glasaju za levičarske partije nego manuelni radnici (Gijsberts & Nieuwebeerta 2000). Relativno je prihvaćen zaključak da u ovakvim društvima klasna podela nije dovoljno iskristalisana prema klasičnom modelu odnosa klase i levih-desnih preferencija (Knutsen 2007). Pokazateljima klasne pripadnosti pojedinca smatraju se brojni i raznovrsni indikatori i ovde će biti analizirana važnost nekoliko karakteristika ispitanika koje se najčešće smatraju pokazateljima socioekonomskog statusa pojedinca, a i dosledno se pokazuje njihova relevantnost za izbornu odluku.

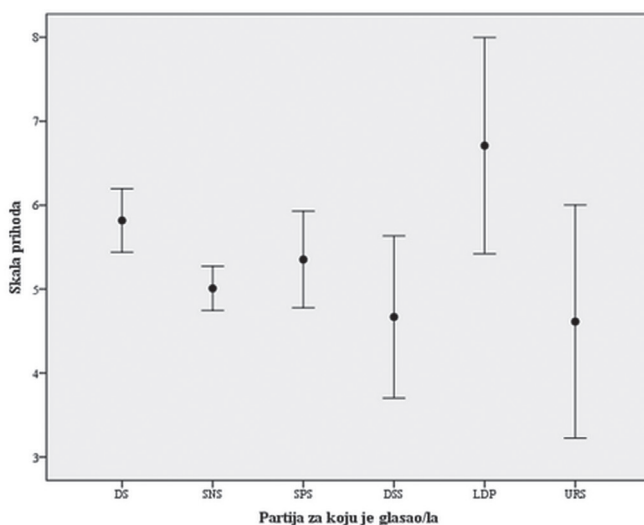
Prvi takav pokazatelj je nivo primanja pojedinca u vezi s kojim se pojavljuju neke značajne razlike, prikazane na Grafikonu 5-12 ($\chi^2(5) = 10,76, p < ,01, V = ,12$).

Varijablu primanja smo, kao što je ranije opisano, podelili na dve grupe – one ispod i one iznad mesečnih primanja od 40.000 dinara. Najinformativniji podatak je u tom smislu donekle obrnuti trend u sklonosti građana različitog materijalnog statusa da glasaju za jednu od dve vodeće koalicije. Koalicija oko SNS najčešća je opcija materijalno slabije stojećih građana. Za DS važi obratno – ređe su za nju glasali siromašniji građani, a češće oni boljeg materijalnog statusa.

Grafikon 5-12. Mesečna primanja i izborna orijentacija

Ovi nalazi dodatno su potvrđeni poređenjem prosečnih mesečnih primanja birača različitih partija (Grafikon 5-13). Razlike su generalno statistički značajne, $F(5,721) = 3,88$, $p < ,001$, ali su one zapravo posledica značajnih razlika u primanjima dve grupe birača – DS (viša primanja) i SNS (niža primanja). Uz gruba pojednostavljenja, mogli bismo konstatovati da je odnos prema dva glavna politička takmaca u biti instrumentalan – oni bolje stojeći optiraju DS-u, hipotetički iz želje da se očuva zadovoljavajući *status quo*, dok za one lošijeg materijalnog stanja važi obrnuto, ali jednako utilitaristički.

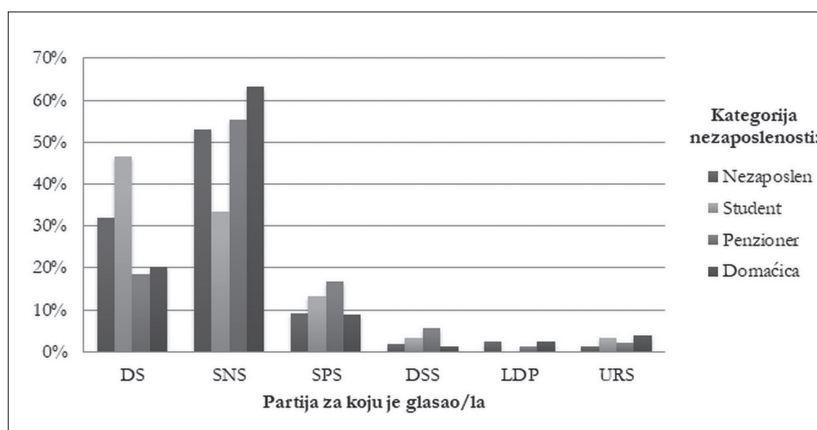

Grafikon 5-13. Prosečna mesečna primanja birača relevantnih partija

Velika većina istraživanja unutar klasnog modela glasanja uglavnom u obzir uzima dihotomnu kategoriju manualnih/nemanuelnih radnika kao osnovnu i za izbornu orijentaciju relevantnu distinkciju. Pri tom, najčešće, partije grubo grupišu na levičarske i desničarske. Rana istraživanja, ali i istraživanja u kasnijoj fazi (okvirno od 50-ih do 80-ih godina XX veka) unutar klasnog modela glasanja dosledno nalaze da manualni radnici teže da podržavaju levičarske partije, dok nemanuelni radnici naginju desničarskim partijama (Knutson 2007).

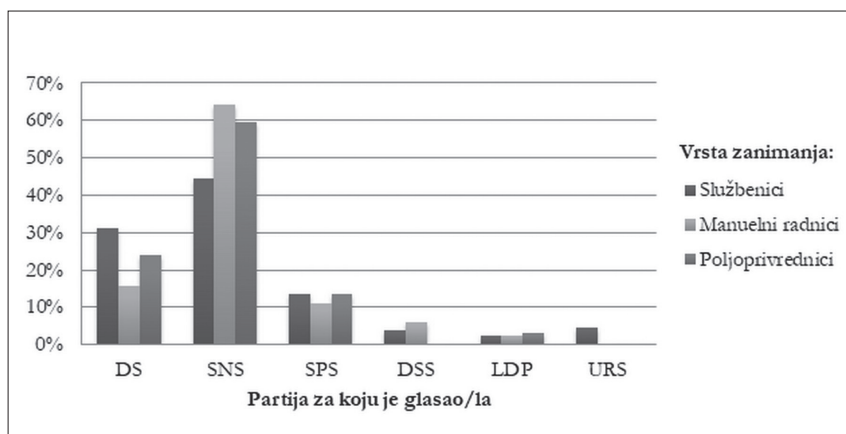
U našim podacima se, najpre, pokazuje da nema razlike u strukturi izborne orijentacije birača s obzirom na radni status ($\chi^2(5) = 5,59, p = ,34$): približno jednak broj zaposlenih (52%) i nezaposlenih (55%), glasao je za koaliciju okupljenu oko SNS, a slično, samo u manjem stepenu, važi i za DS (25% nezaposlenih i 27% zaposlenih). Skupine nezaposlenih i zaposlenih su, međutim, veoma heterogene, pa su razlike između pojedinih potkategorija (ne)zaposlenosti od posebne važnosti. Kako među različitim kategorijama zaposlenosti, tako i među različitim kategorijama nezaposlenosti postoje neke bitne razlike u izornoj orijentaciji.

Različite kategorije nezaposlenih građana i građanki su različito glasale ($\chi^2(15) = 32,77, p < ,01, V = ,14$). Radno sposobni, ali bez posla (53%), domaćice (63%) i penzioneri (55%) disproporcionalno češće (i većinski) su glasali za SNS nego za neku drugu političku opciju (Grafikon 5-14). Penzioneri su takođe u nešto većoj meri nego ostale grupe nezaposlenih glasali za SPS (17%), koji je, podsetimo, nastupao u koaliciji sa PUPS-om. Primarni izbor studenata (47%) je, s druge strane, DS, mada ove nalaze treba uzeti s rezervom zbog malog broja studenata u uzorku (76 ispitanika). Klasično gledište da nezaposleni, usled veće (ekonomske) nesigurnosti više naginju partijama leve (Lipset 1981), ovde, čini se, nema svoju potvrdu. Razlozi za ova odstupanja su brojni, ali, sve i da DS smatramo partijom leve, ona je bila na vlasti pre ovih izbora i, samim tim, verovatno je percipirana kao odgovorna za loše i nezadovoljavajuće lične i socijalne okolnosti koje posebno pogađaju grupe deprivirane po više osnova. Osim toga, uočene razlike nam indirektno ukazuju i na važnost uzrasta birača jer oni stariji, kao što smo ranije videli, više su glasali za SNS i SPS, a mlađi za DS (ovde je to vidljivo u razlikama izbornih orijentacija studenata i penzionera).

Grafikon 5-14. Pripadnost različitim kategorijama nezaposlenosti i izborna orijentacija

Različite grupe zaposlenih su takođe različito glasale, $\chi^2(10) = 43,47$, $p < ,01$, $V = ,18$ (Grafikon 5-15). Nemanuelni, „bele kragne“ (engl. *white collar*) radnici, službenici ili, kako se povremeno nazivaju, „salarijat“ (Goldthorpe 1995) češće (31%) nego manuelni radnici (24%) ili poljoprivrednici (16%), glasali su za DS. Manuelni radnici (60%) i poljoprivrednici (64%) su, s druge strane, većinski podržali SNS. U slučaju SPS i LDP gotovo da nema razlike s obzirom na vrstu zanimanja (u jednoj meri su za njih glasale sve tri grupe, mada sve tri grupe daleko češće za SPS). Za DSS glasaju gotovo jedino manuelni i nemanuelni radnici, a za URS samo službenici.

Grafikon 5-15. Vrsta zanimanja i izborna orijentacija

Veća podrška službenika DS-u mogla bi ići u prilog gledištu po kome su radnici u uslužnom sektoru konzervativno i *status-quo* orijentisani (Goldthorpe 1982). Važna karakteristika službenika jeste vršenje ili ispoljavanje specijalizovanih znanja i ekspertize, stručnosti, a zadaci koje obavljaju karakteriše autoritet, autonomija i diskrecija, uslovi koji su bolji u odnosu na druge kategorije zaposlenih, što posledično utiče na njihov društveni i politički *credo*. S druge strane, podjednaka popularnost SPS-a kod sve tri kategorije zaposlenih, disproporcionalno niži procenat radnika koji je glasao za SPS – partiju koja se uobičajeno smatra partijom leve, nije u skladu s nizom nalaza koji sugerišu veću sklonost ove grupe birača ka levičarskim partijama (Knutsen 2007), kao ni s klasičnim gledištem da manuelni radnici preferiraju levičarske partije usled veće nesigurnosti zaposlenja (Lipset 1981).

Uobičajeno je da se veza klasne pozicije i izborne orijentacije iskazuje različitim indeksima i svodenjem klase na manuelnu i nemanuelnu, a partija na levičarske, nasuprot svim ostalima. Na primer, tzv. *Alford* indeks (Alford 1962) jeste mera koja predstavlja procentualnu razliku u podršci levih partija od strane manuelnih i nemanuelnih radnika. U upotrebi su i *Tomsonov* i *Kappa* indeks koji u obzir uzimaju drugačiju vrstu mera pri kalkulacijama, ali je princip sličan (Hout, Brooks & Manza 1995; Nieuwbeerta 1995). Iskazivanje veze klase i glasanja na taj način je u našem slučaju veoma otežano pitanjem kriterijuma svrstavanja partija na

levičarske i desničarske. Građani često partije vide drugačije od toga kako se same partije predstavljaju u javnosti. S druge strane, često su pozicioniranja partija na skali levo-desno nedovoljno izdiferencirana i stoga dodatno upitna. Konkretno govoreći, u ovom istraživanju su sve relevantne partije, izuzev SNS, od strane građana svrstane na levu polovinu kontinuuma levo-desno (o ovome će biti više reči u nastavku teksta). Ako bismo to uzeli kao kriterijum, to bi praktično značilo da bi mera Alford indeksa poredila razliku u učestalosti glasanja manualnih i nemanualnih radnika za sve ostale partije, izuzev SNS. Na taj način iskazan, vrednost Alford indeksa ukazuje da službenici češće glasaju za levičarske partije (55,6%) od manualnih radnika (35,5%) s razlikom od gotovo 20 procentnih poena. Indeks klasnog glasanja je, drugim rečima, relativno visok, ali veza klase i preferencije partija odstupa od klasičnih nalaza. Situacija se dodatno komplikuje ukoliko se u obzir uzme ideološka pozicija političkih partija vidljiva u predizbornim dokumentima, koja bitno odstupa od ovog trenda, o čemu će biti više reči u nastavku (v. Pavlović & Todosijević 2015). Na slične kontradiktornosti veze klasne pozicije i izborne orijentacije i ranije je ukazivano (npr. Mojsilović 2005).

Sveukupno posmatrano, u prikazanim rezultatima naziru se ranije opisani profili birača relevantnih partija koji sugerišu da DS i njoj srodne partije, poput LDP, veće uporište imaju među pripadnicima srednjih i viših slojeva stanovništva. Niži slojevi, siromašniji i socijalno ugrožene grupe birača sklonije su, s druge strane, glasanju za SNS i SPS.

Relativna važnost sociodemografskih činilaca izborne orijentacije

Na prethodnim stranama analizirali smo pojedinačnu vezu sociodemografskih varijabli i izborne orijentacije. Sada ćemo se osvrnuti na relativnu važnost analiziranih sociodemografskih varijabli kroz multinomijalni regresioni model koja nam omogućava da sudimo o nezavisnom, relativnom doprinosu svake od sociodemografskih karakteristika kada se ostale statistički kontrolišu. Podaci su prikazani u Tabeli 5-1. Rezultati su u skladu sa onim prikazanim na nivou pojedinačnih veza i upućuju na relativno male razlike u sociodemografskom profilu birača različitih partija, ali i na važnu prediktivnu ulogu nekih sociodemografskih varijabli.

Najpre, neke od analiziranih karakteristika nisu uopšte bitni činioci razlikovanja birača (pol, religioznost, veličina mesta stanovanja) i uglavnom se radi o faktorima koji se nisu pokazali od značaja ni na bivarijatnom nivou. S druge strane, birače DS, kao referentnu grupu u multinomijalnoj analizi, od birača drugih partija razlikuje uzrast, nivo obrazovanja, nivo prihoda i radni status.

Glasači SPS i DSS su nešto stariji nego glasači referentne grupe, glasači DS, što nam iznova ukazuje na neku vrstu generacijskog jaza u izbornoj orijentaciji. Nivo obrazovanja značajno razlikuje glasače dve najveće partije – DS i SNS; birači SNS su nižeg obrazovnog nivoa. Takođe, birači SNS su, u poređenju s biračima DS, slabijeg imovinskog stanja (isto važi i za glasače URS). Među glasačicama SNS je, osim toga, više nezaposlenih. Drugim rečima, profil birača SNS, u poređenju s biračima DS, karakteriše svojevrsna blaga socijalna deprivacija.

Tabela 5-1. Multinomijalna regresiona analiza sa skupom sociodemografskih činilaca kao prediktorima izborne orijentacije

	SNS	SPS	DSS	LDP	URS
Pol [ženski]	0,77	0,68	0,45	0,80	1,14
Uzrast	1,00	1,02**	1,03*	1,00	0,98
Nivo obrazovanja	0,61**	0,90	1,52	1,83	1,85
Prihodi	0,88**	0,92	0,84	1,02	0,78*
Religioznost	1,02	0,95	0,85	0,63	0,86
Radni status [nezaposlen]	0,59*	0,70	0,77	0,43	0,65
Veličina mesta	1,00	0,83	0,91	0,71	0,96
Konstanta	2,37**	-0,65	-2,57	-1,32	-0,50

* $p < .05$; ** $p < .01$; Napomena: U ćelijama su vrednosti multinomijalnih regresionih koeficijenta; referentna grupa: DS; Likelihood Ratio Test $\chi^2(35) = 89,48$, $p < .001$; Log likelihood = 1695,351; R^2 Nagelkerke = ,128.

Uopšteno posmatrano, moglo bi se reći da bi se izborna odluka, u terminima sociodemografskog modela, mogla iskazati sledećom formulom: *uzrast X nivo obrazovanja X nivo primanja X radni status*. Drugim rečima, socijalna utemeljenost različitih političkih partija u različitim društvenim grupama je registrovana, iako nije previše izražena. Međutim, ukoliko imamo u vidu dva glavna takmaca na izborima 2012. godine – DS i SNS, ne bi bilo preterivanje reći da se radi o dva, u tom trenutku najveća, ali uz to i relativno diferencirana i profilisana izborna bloka unutar biračkog tela. Među biračicama ove dve opcije postoje neke jasne i dosledne razlike prema nizu kriterijuma. To nam ukazuje ne samo na relevantnost analiziranog modela izborne orijentacije, već i iznova potvrđuje ranije nalaze o segmentaciji biračkog tela po sociodemografskim obeležjima i grupisanja birača u slične skupine.

Prikazane povezanosti ukazuju na značajnu ulogu socijalne strukture za političke preferencije, što nam otvara mogućnost razvoja pretpostavki o mogućim nadgradnjama tih razlika u terminima dva preostala elementa politike rascepa – kulturno-vrednosnoj (npr. autoritarnosti, nacionalizma, ekonomskih stavova itd.) i institucionalnoj. Taj aspekt modela prikazanim podacima nije pokriven, te ovde stoga možemo ponuditi samo plauzibilne interpretacije u tom smislu, oslanjajući se na neke ranije nalaze koji nam to daju za pravo.

Tipično se smatra da razlike registrovane na nivou strukture podrazumevaju zapravo razlike u materijalnim interesima i socijalizacijskim iskustvima (Clarke et al. 2004). Brojni nalazi iz naše sredine ukazuju nam da se pristalice relevantnih političkih partija razlikuju po nizu vrednosnih odrednica koje su politički relevantne (npr. Pantić & Pavlović 2009; Pavlović 2009; Todosijević 2015; Pavlović et al. 2019). Vrlo često su ta grupisanja analogna onima uočenim na nivou strukture i zapravo posreduju u vezi socijalne strukture, s jedne strane, i političkih preferencija, s druge. Kako su sama vrednosna uverenja produkt socijalizacije unutar specifičnog socijalnog konteksta, što je presudno određeno pozicijom u socijalnoj strukturi, i istorijskog trenutka, što zavisi od uzrasta ispitanika, to nam indirektno ukazuje i na značaj razlika u socijalizacijskim iskustvima.

Podatak da je niz pokazatelja materijalnog standarda značajna vododelnica glasanja za jednu od dve glavne koalicije, svakako nam ukazuje i na značaj različitih materijalnih interesa kao odrednica političkih preferencija. U jednom opštijem smislu, prikazane podatke možemo čitati i kao grubu ilustraciju nekog vida ekonomskog glasanja, koje u fokus stavlja, između ostalog, retrospektivne evaluacije ličnog životnog standarda i ekonomske

situacije u zemlji generalno. Ovakav zaključak nailazi na dodatnu potvrdu u podacima koje ćemo tek prikazati. Činjenica da se materijalno ugroženiji segment građana Srbije opredelio u tom trenutku za opozicionu opciju, može faktički ukazivati na nezadovoljstvo sveopštom materijalnom situacijom u zemlji i posledično kažnjavanje do tada vladajuće partije.

Birači SNS su građani koji su u nekom smislu u nepriviligovanom položaju unutar sistema, što nam ukazuje i na potencijalni značaj relativne deprivacije kao mogućeg objašnjenja uočenih podataka. Model koji je inače poznat i kao model *opažene jednakosti-pravičnosti* (Clarke et al. 2004) postulira da se pripadnici određene sociodemografske grupe porede s pripadnicima drugih grupa ili s nekim idealizovanim standardom. Ljudi razvijaju određeni skup očekivanja u vezi s tim u kojoj meri je sistem pravičan u ekonomskim, političkim ili socijalnim terminima. Rezultat takvih poređenja može biti pozitivan ili negativan. U slučaju negativnog ishoda, ljudi postaju ljuti i mogu se uzdržati od učešća na izborima ili na neki drugi način izraziti svoje nezadovoljstvo, na primer, glasanjem za opozicione partije (Marcus, Neumann & MacKuen 2000). Deprivacija može biti determinisana kako pripadnošću nekim objektivno ugroženim grupama (npr. nezaposleni), tako i ekonomski (nezadovoljstvo ekonomskom situacijom) (Clarke et al. 2004). Ukoliko imamo u vidu da se među glasačima SNS nalazi relativno veći broj nezaposlenih, slabije obrazovanih i osoba lošijeg materijalnog standarda, ima osnova za pretpostavku da je i osećaj relativne deprivacije u tim segmentima društva bio izraženiji i samim tim delom determinisao izbornu odluku.

Sociodemografski činioci i promena izborne orijentacije

Sociodemografski model izbornog ponašanja ima neke dobro poznate nedostatke. Postavkama ovog modela izborne orijentacije teško je objasniti činjenicu promene izborne preferencije od jednih izbora do drugih, niti kako pojedinac koji pripada jednoj društvenoj grupi glasa u skladu s onim što bi bilo očekivano od pripadnika neke druge grupe. Budući da se socijalne karakteristike, ako se uopšte menjaju, menjaju veoma sporo, to bi značilo da se i dinamika partijske preferencije veoma sporo menja. Drugim rečima, izborna orijentacija bi među pripadnicima specifičnih grupa trebalo da bude relativno stabilna od jednih do drugih izbora. Političke okolnosti od jednih do drugih parlamentarnih izbora su se, međutim, veoma promenile. Na parlamentarnim izborima održanim 2008. godine, najveći broj glasova osvojila je koalicija okupljena oko DS (kasnije je s koalicijom SPS-JS-PUPS formirala i vladu); SRS je bila drugoplasirana partija na izborima. Na izborima održanim 2012. godine, SNS, formirana u periodu između dva izbora, osvaja najveći broj glasova i s koalicijom okupljenom oko SPS formira vladu. Do tada vladajući DS odlazi u opoziciju. Jasno je da je bilo velikih promena u izbornoj orijentaciji birača.

Budući da raspoložemo podacima o izbornoj orijentaciji građana Srbije kako na parlamentarnim izborima održanim 2012, tako i na parlamentarnim izborima održanim 2008. godine – analizom (ne)kongruentnosti izborne orijentacije među pripadnicima različitih društvenih grupa možemo steći neke važne uvide u relevantnost sociodemografskih karakteristika u tom smislu. Podaci o promenljivosti izborne orijentacije na izborima održanim 2008. i 2012. godine prema nizu sociodemografskih obeležja prikazani su u Tabeli 5-2. Iz

tabele je lako uočljiva velika kolebljivost unutar različitih podgrupa biračkog tela, odnosno promenljivost izborne orijentacije između dvaju izbora. Prikazane podatke možemo pritom analizirati na dva načina. Oni koji su i na izborima 2008. i na izborima 2012. godine glasali za istu partiju/koaliciju⁷² su unutar bilo koje grupe prema bilo kom kriterijumu u manjini. U najboljem slučaju trećina pripadnika neke grupe glasa na isti način na uzastopnim izborima. Drugim rečima, o bilo kojoj društvenoj grupi da se radi, daleko više je onih koji su u dve vremenske tačke glasali za različite političke opcije.

Tabela 5-2. (Ne)kongruentnost izborne orijentacije na izborima 2008. i 2012. godine

		Različite partije	Ista partija
Pol	Ženski	73,9%	26,1%
	Muški	71,5%	28,5%
Uzrast	18–35 g.	80,6%	19,4%
	36–50 g.	70,6%	29,4%
	stariji od 50 g.	69,9%	30,1%
Obrazovanje	Osnovno	72,6%	27,4%
	Srednje	74,4%	25,6%
	Visoko	66,4%	33,6%
Primanja	Niska	75,5%	24,5%
	Osrednja	67,3%	32,7%
	Visoka	66,0%	34,0%
Radni status	Nezaposlen	72,7%	27,3%
	Zaposlen	72,3%	27,7%
Kategorije nezaposlenih	Nezaposlen	73,9%	26,1%
	Student	94,8%	5,2%
	Penzioner	67,3%	32,7%
	Domaćica	77,6%	22,4%
Kategorije zaposlenih	Službenici	69,1%	30,9%
	Manuelni radnici	72,5%	27,5%
	Poljoprivrednici	62,1%	37,9%
Veličina mesta stanovanja	Ruralno	70,0%	30,0%
	Mali grad	72,6%	27,4%
	Predgrađe	85,4%	14,6%
	Veliki grad	69,8%	30,2%

Izvor: JMS 2012.

Povrh toga, razlike unutar podgrupa birača prema jednom istom sociodemografskom kriterijumu (npr. poređenje birača različitog uzrasta, nivoa obrazovanja i slično) takođe su indikativne i ukazuju na veću relevantnost nekih sociodemografskih činilaca za izbornu ponašanje. Drugim rečima, iako i muškarci i žene najčešće glasaju za različite opcije u dva izborna ciklusa, nema značajnih razlika u promenljivosti izborne orijentacije ukoliko poredimo muškarce i žene; nijedna od dve grupe ispitanika prema polu nije posebno sklonija promeni izborne odluke. Slično važi i za kategorije građana prema radnom statusu.

Neke druge razlike su, međutim, daleko izraženije. Tako su stariji ispitanici u poređenju s mlađima manje skloni promeni izborne orijentacije (iako, ponavljamo, i

72 U analizi su u obzir uzete sledeće partije: DS, SPS, DSS, SNS/SRS i LDP.

jedni i drugi zapravo jesu); isto važi i za obrazovanije u poređenju s manje obrazovanim građanima, materijalno boljestojeće u poređenju sa siromašnijim, kao i za neke kategorije nezaposlenih i zaposlenih. Posebno su uočljiva dva podatka – svega 5% studenata⁷³ je na izborima 2008. i 2012. glasalo za iste političke opcije, dok to, s druge strane, važi za skoro 40% poljoprivrednika.

Kako bismo pouzdanije i preciznije sudili o relevantnosti nekih sociodemografskih karakteristika za promenu izborne orijentacije, sprovedena je i logistička regresiona analiza, s glavnom kriterijumskom varijablom koja je binarni pokazatelj promene izborne orijentacije (0 – glasao za istu partiju/koaliciju, 1 – glasao za različite partije/koalicije) i skupom sociodemografskih prediktora koji su identični onima prikazanim u Tabeli 5-1, kada je analiziran relativan doprinos faktora izbornoj orijentaciji na izborima 2012. godine. Podaci su prikazani u Tabeli 5-3.

Iz tabele vidimo da su glavni prediktori promene izborne orijentacije faktori koji i u ranije iznetim podacima pokazuju bitnu ulogu: uzrast, obrazovanje, prihodi i veličina mesta prebivališta. Kako raste starost ispitanika, nivo obrazovanja i materijalni status, a opada veličina mesta prebivališta, tako raste sklonost ka glasanju za iste političke opcije. Drugim rečima, moglo bi se reći da su mlađi, manje obrazovani, siromašniji i građani iz urbanijih sredina zapravo glavni nosioci izborne promene na tim izborima.

Tabela 5-3. Sociodemografski prediktori promene izborne orijentacije u dva izborna ciklusa

Prediktori	B	S.E.	Wald	Exp(B)
Pol [ženski]	-,04	,13	,09	,95
Uzrast	,01	,00	13,60	1,01**
Obrazovanje	,25	,11	4,94	1,29*
Prihodi	,07	,02	7,96	1,07**
Religioznost	-,08	,08	1,07	,92
Radni status [nezaposlen]	-,12	,15	,63	,88
Veličina mesta	-,17	,06	7,43	,84**
Konstanta	-1,87	,43	18,21	,15

* $p < .05$; ** $p < .01$;

Napomena: $\chi^2(7) = 34,05$, $p < ,001$; Hosmer & Lemeshow test $p = ,69$; $-2\text{Log likelihood} = 1392,81$; R^2 Nagelkerke = ,041.

Ne bi, naravno, trebalo gubiti iz vida nekoliko činilaca koji ovakvo poređenje čine samo uslovnim. Najpre, poređena je promena izborne orijentacije glasača koji su glasali za neku od šest relevantnih partija na izborima 2012. godine; ovo jeste većinski deo, ali ne i ukupno biračko telo. Kada kažemo da je biračica glasala za istu stranku, pod tim praktično podrazumevamo glasanje za istu grupu stranaka, odnosno koaliciju okupljenu oko vodeće partije. Sastav koalicija se, međutim, od jednih do drugih izbora menjao. Poređenje glasanja za koaliciju okupljenu oko SNS na jednim i drugim izborima ograničeno je činjenicom da SNS nije učestvovala niti postojala na izborima 2008. godine (pa je poređeno glasanje za SNS na izborima 2012. godine i glasanje za SRS na izborima 2008, što je samo delom opravdano). Povrh toga, iako su u pitanju relativno stabilne karakteristike pojedinca, neki od

⁷³ Ove podatke, iz više puta ranije navedenih razloga, treba uzeti s rezervom. Relativno mali broj studenata u uzorku ih čini samo grubim indikacijama mogućih trendova. Osim toga, deo studenata 2012. na izborima 2008. nije imao pravo glasa.

sociodemografskih činilaca su se definitivno promenili od jednih do drugih izbora: birači postaju stariji; neki od njih potencijalno iz nezaposlenog prelaze u zaposleni status ili obrnuto; nivo obrazovanja onih koji su u vreme prvih izbora bili u procesu školovanja se potencijalno do drugih izbora promenio i slično. Tu je, najzad, i svojevrсни egotizam sećanja, pristrasnost u izveštavanju o izbornoj orijentaciji na prethodnim izborima u kontekstu odluke na izborima 2012, koje ne može biti isključeno ni u izveštavanju o glasanju na izborima iz maja 2012. godine. Ipak, i ako imamo u vidu ova ograničenja, kao i činjenicu da se pripadnost nekim sociodemografskim grupama gotovo sigurno ne menja, opšti utisak je da su sociodemografski činioци relativno stabilne determinante promene izborne orijentacije.

5.5.2 Sociopsihološki model izborne orijentacije

Jedan od mogućih mehanizama putem kojih neki elementi socijalne strukture mogu determinisati izbornu orijentaciju jeste i partijska identifikacija. Osnovne postavke klasičnog modela partijske identifikacije smo ranije već izneli. Podsetićemo da je model „kauzalnog levka“ veoma složen i uzima u obzir niz faktora, i one naglašene, između ostalog, i u sociodemografskom modelu. Presudnu važnost svakako ima partijska identifikacija (PID) koja je, međutim, kao neki rezime socijalizacijskih uticaja, uključujući i socioekonomski status. Naglasimo, takođe, da ovde nismo zainteresovani i usmereni na testiranje globalnog modela Mičigenske škole, već samo njegovog najkarakterističnijeg aspekta.

Opširnijoj diskusiji o prirodi i problemima konceptualizacije i operacionalizacije partijske identifikacije u Srbiji ovde nije mesto (v. Antić 2005; Atlagić 2007; Pavlović 2020), ali vredi skrenuti pažnju na izvesnu šarolikost sadržinsko-metodoloških rešenja. Istraživanja koja se mogu smatrati pouzdanim testovima modela PID nema dovoljno, i to je prevashodno posledica korišćenja indikatora PID-a koji nisu sasvim teorijski adekvatni. Zbog toga je nedovoljno jasno u kojoj meri zaista na izborima u Srbiji značajnu ulogu ima partijska identifikacija, bilo da se radi o partijskoj identifikaciji u klasičnoj koncepciji, kao identifikacija stečena socijalizacijom, ili modernijim interpretacijama. Imajući u vidu teoriju socijalnog identiteta, jasno je da dugotrajna socijalizacija nije nužna da bi se razvila snažna emocionalna identifikacija s grupom, to jest partijom u ovom slučaju (npr. Greene 2004).

Jedan od doprinosa ovog istraživanja jeste, dakle, i detaljna analiza uloge partijske identifikacije na izborima 2012. godine, pošto je u primenjeni upitnik uključena klasična operacionalizacija partijske identifikacije, istovetna onoj koja se i danas koristi u Američkoj nacionalnoj izbornoj studiji (ANES, <https://electionstudies.org/>)⁷⁴, projekta koji je i proistekao iz istraživanja autora Mičigenskog modela izbornog opredeljivanja. To praktično znači da je ovakva operacionalizacija uporediva internacionalno i teorijski.

Partijska identifikacija (PID) je u ovoj studiji ispitivana pitanjem o samopercepciji birača kao pristalice ili simpatizera neke od političkih stranaka i kada u nastavku teksta budemo govorili o partijskoj identifikaciji s konkretnim partijama pod time ćemo podrazumevati činjenicu da se radi o partiji za koju je sam ispitanik izjavio da mu je

⁷⁴ Radi se zapravo o adaptaciji CSES definicije ANES, prilagođenoj komparativnom istraživanju.

ona od svih ponuđenih najbliža u psihološkom smislu – da sebe smatra pristalicom ili simpatizerom te političke partije. Doslovna formulacija pitanja glasila je:

Q39a Da li biste za sebe mogli reći da ste pristalica neke političke partije u Srbiji?

1. Da 5. Ne

Ukoliko bi ispitanica odgovorila sa Ne, postavljano je dodatno pitanje:

Q39b (Ukoliko „Ne“ na prethodno pitanje) Postoji li ipak neka stranka koja vam je nešto bliža nego druge?

1. Da 5. Ne

Nakon toga sledilo je pitanje:

Q39c Koja stranka vam je najbliža?

(Ponuđena je lista aktuelnih političkih partija, uz mogućnost navođenja partije koja nije na listi)

Na kraju je tražena i ocena intenziteta identifikacije pitanjem:

Q39d Da li se smatrate vrlo bliskim toj stranci, donekle bliskim ili ne naročito bliskim?

1. Vrlo blizak

2. Donekle blizak

3. Ne naročito blizak

Ovakvom operacionalizacijom utvrđivano je, dakle, ne samo postojanje partijske identifikacije, nego i njen stepen, što, kao što je ranije već naglašeno, ima posebnu važnost. Deskriptivni podaci o distribuciji odgovora na ova pitanja prikazani su u Tabeli 5-4 i Tabeli 5-5. Iz prikazanih podataka može se videti da blizu 60% ispitanika izražava određeni stepen partijske identifikacije. Dominira, međutim, umereni stepen identifikacije, dok je najviši stepen identifikacije izrazilo tek oko 10% ukupnog uzorka ispitanika.

Tabela 5-4. Raširenost partijske identifikacije u Srbiji

	SNS	SPS	DSS	LDP	URS
Uzrast	-0,01	-0,01	0,01	0,00	-0,02
Stepen obrazovanja	-0,26	0,04	0,40	0,17	-0,18
Prihodi	-0,03	-0,01	-0,23	0,00	-0,13
Radni status (zaposlen)	-0,20	-0,11	0,14	-0,79	-0,82
Partijska identifikacija					
Identifikovan sa DS	-5,28***	-3,81***	-4,16**	-3,44*	-3,49*
Identifikovan sa DSS	-0,88	0,55	14,13	2,88	0,09
Identifikovan sa SPS	-1,29	7,02*	-0,57	-0,12	0,63
Identifikovan sa LDP	-2,89	-1,74	-1,53	18,52	-1,70
Identifikovan sa URS	-1,89	-0,64	-0,97	2,73	31,14
Konstanta	-3,46**	0,05	-1,72*	-1,77	0,73

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$;

Napomena: U ćelijama su vrednosti multinomijalnih regresionih koeficijenta; referentna grupa: glasali za DS; referentna grupa kod varijable partijska identifikacija: identifikacija sa SNS; Likelihood Ratio Test $\chi^2(45)=230,36$, $p < 0,001$; $-2\text{Log likelihood} = 1038,44$; R^2 Nagelkerke=0,39.

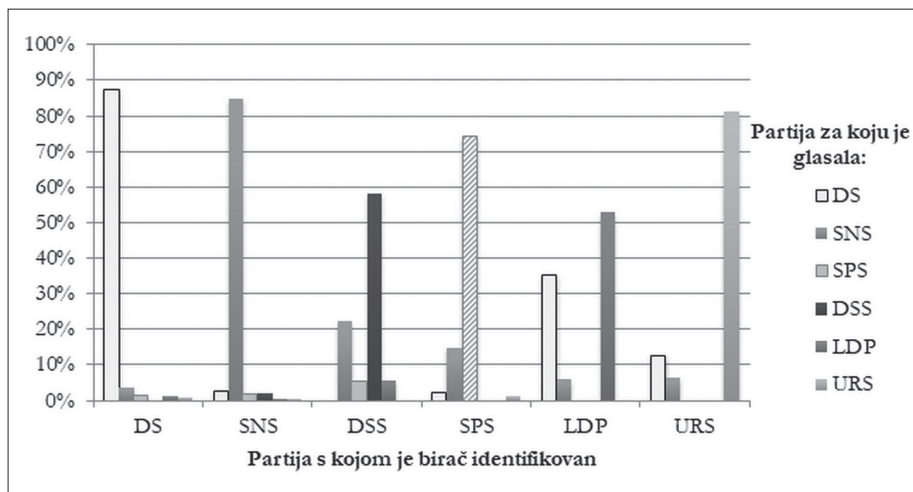
Tabela 5-5. Intenzitet partijske identifikacije

Q39d Da li se smatrate vrlo bliskim toj stranci?	Frekvencija	Procenat
1. Vrlo blizak	154	9,8
2. Donekle blizak	515	32,8
3. Ne naročito blizak	217	13,9
4. Bez partijske identifikacije	681	43,5
Total	1567	100

Partijska identifikacija i izborna orijentacija

Veza partijske identifikacije i partijske orijentacije, glasanja na izborima, veoma je izražena (Grafikon 5-16). Najveći procenat birača glasao je na izborima upravo za političku partiju s kojom je identifikovan, dok se glasanje za neke druge političke opcije u pojedinim slučajevima može naći samo „u tragovima“. Ako ove rezultate uporedimo sa onima koje Holmberg (1994: 96) iznosi, vidimo da je u Srbiji usklađenost između identifikacije i glasanja nešto niža nego u Švedskoj, a viša nego u SAD.

Prema našim rezultatima, tek približno svaki deseti pristalica DS ili SNS nije glasao za DS, odnosno SNS (sve povezanosti PID-a i glasanja statistički su značajne).

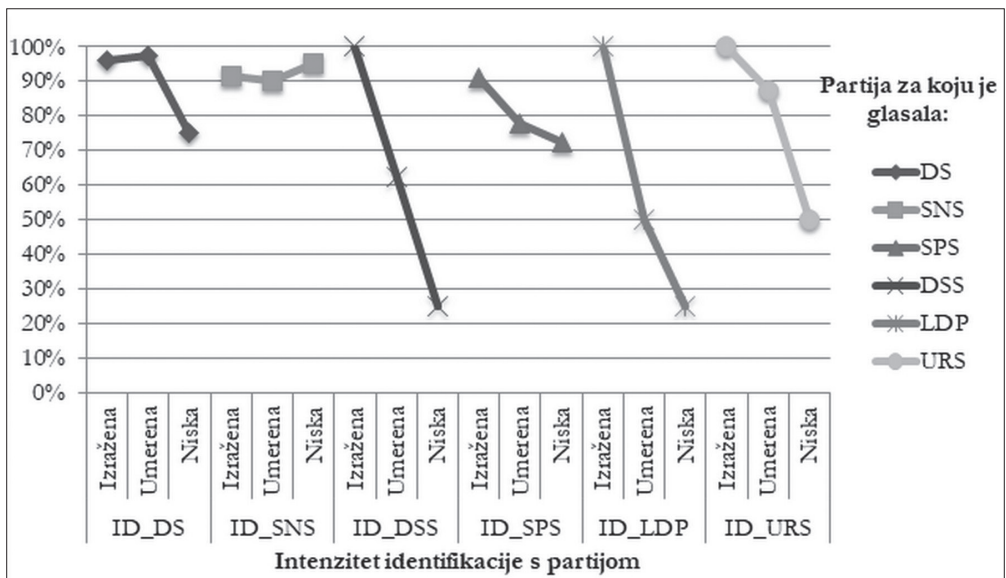
Grafikon 5-16. Izborna orijentacija s obzirom na partijsku identifikaciju

Slično važi i za pristalice URS, dok je među simpatizerima DSS, SPS i LDP veza partijske identifikacije i izborne orijentacije nešto slabije izražena i složenija. Pristalice ove tri partije u značajnijoj meri glasaju i za neke druge partije. Trećina simpatizera LDP glasala je za DS; petina pristalica DSS za SNS, kao i značajan deo pristalica SPS. Neizvesnost u vezi sa šansama za prelazak cenzusa ovih manjih stranaka mogla je imati važnu ulogu u odluci da se ne glasa za političku stranku uz koju se načelno pristaje, što između ostalog ukazuje i na adekvatnost uzimanja u obzir nekih drugih, neposrednih faktora izborne odluke, bez preispitivanja ili

menjanja intimnih stranačkih privrženosti. Pristalice ovih partija drugim rečima često glasaju i strateški. Iz prikazanih podataka vidimo i još jedan važan trend uslovnog grupisanja pristalica u dva tabora. Među pristalicama DSS i SPS koji nisu glasali za partije s kojima se identifikuju značajno je češće glasanje za SNS, dok je drugi izbor pristalica LDP i URS češće DS.

Razlike u odnosu partijske identifikacije i izborne orijentacije među pristalicama političkih partija delom mogu biti objašnjene razlikama u *intenzitetu* partijske identifikacije. Brojne su potvrde gledišta da se intenzivnije partijski identifikovani glasači ponašaju doslednije svom identitetu (npr. Campbell et al. 1960; Lewis-Beck et al. 2008). Možemo očekivati da je veza izborne orijentacije i partijske identifikacije funkcija intenziteta identifikacija, da oni koji su s konkretnom partijom intenzivnije identifikovani s manje izuzetaka glasaju za tu partiju. Podaci uglavnom potvrđuju takva očekivanja (Grafikon 5-17). Kako opada intenzitet partijske identifikacije u većini slučajeva opada i procenat birača koji glasaju za partiju s kojom su identifikovani. Trend je posebno izražen među pristalicama manjih političkih partija – DSS, LDP i URS (koje, da podsetimo, u većoj meri ionako glasaju za stranke s kojima nisu identifikovani); prisutan je, ali nešto slabije izražen i među pristalicama SPS i DS. Drugim rečima, tek je intenzivnije pristajanje uz određene političke stranke garancija i analogne izborne odluke većine pristalica. Kod pristalica SNS-a, međutim, intenzitet partijske identifikacije ne utiče značajno na izbornu orijentaciju – velika većina onih koji su identifikovani sa SNS, bez obzira u kom stepenu, glasala je za SNS.

I u vezi s važnošću intenziteta partijske identifikacije, opet verovatno vidimo ulogu strateškog kalkulisanja pri donošenju izborne odluke. Kod partija bližih izbornom pragu, veća je potreba za razmatranjem strateškog glasanja, i veća verovatnoća da se ne glasa za partiju koja se doživljava kao najbližija.

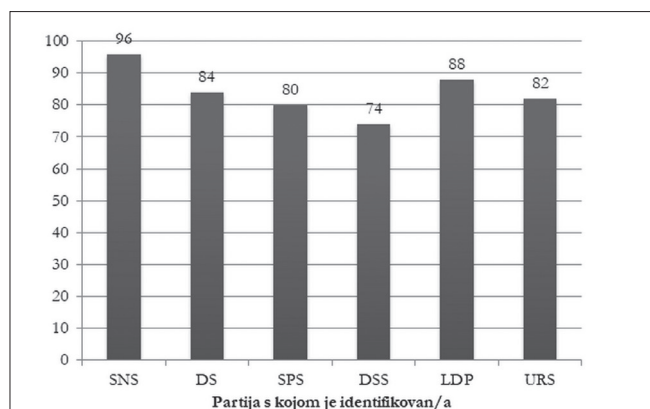

Grafikon 5-17. Izborna orijentacija s obzirom na intenzitet partijske identifikacije

Ovi podaci, kao i činjenica da se naslućuju neki trendovi izborne orijentacije kada se ne glasa za partiju koja se doživljava najbližom, ukazuju nam na složenost fenomena partijske identifikacije i srodnih varijabli za koje imamo podatke, a koje mogu imati posebnu važnost u višepartijskom sistemu. Ispitanice smo, kao što je to već rečeno u delu o izlaznosti, pored bliskosti nekoj od političkih partija, pitali i da navedu koja partija im se najviše, a koja najmanje sviđa, kao i da za svaku od relevantnih partija na jedanaestostepenoj skali procene stepen (ne)svidanja svake od njih (0 – uopšte mi se ne sviđa, 10 – veoma mi se sviđa).

Ovi podaci bitni su iz nekoliko razloga. Oni nam, najpre, mogu poslužiti kao neka vrsta krosvalidacije fenomena partijske identifikacije. Podsetimo, Tomasen i Rozema (Thomassen & Rosema 2009) sugerišu da su u evropskom kontekstu pitanja o simpatijama prema strankama primereniji indikatori partijske identifikacije. Partija s kojom se identifikujemo trebalo bi da je partija i koja nam je najsimpatičnija ili nam se najviše sviđa. Osim toga, i teorijski važnije, u višepartijskom sistemu (za razliku od klasičnog dvopartijskog, na kojem je teorija PID razvijena), afektivni odnos prema partijama nije nužno jednodimenzionalan; uz više partija može da bude vezan podjednaki stepen simpatija. To takođe i sugeriše da je takva vezanost podložnija promeni, ali i da PID u takvoj situaciji jeste slabiji prediktor izborne odluke. Pod uticajem različitih faktora, recimo strateškog razmatranja, u ovakvom kontekstu je lakše doneti odluku da se ne glasa za partiju uz koju je vezan najveći stepen identifikacije. Ovo je ujedno i empirijsko pitanje koje ćemo proveriti na nivou podataka – izborna odluka bi trebalo da bude u većoj korelaciji sa PID ako je simpatija usmerena samo na jednu partiju.

Krenimo redom. Trend odnosa partijske identifikacije i stepena svidanja relevantnih partija više je nego očigledan (Grafikon 5-18). Biračima se, u proseku posmatrano, najviše sviđaju upravo one političke partije s kojima su identifikovani. Broj partijski identifikovanih kojima se upravo ta partija najviše dopada je nešto niži u slučaju manjih partija, dok je najviši, skoro apsolutan, u slučaju SNS-a, mada je i u slučaju ostalih partija generalno visok, s minimumom od tri četvrtine partijski identifikovanih (74%) u slučaju DSS.⁷⁵

Grafikon 5-18. Procenat partijski identifikovanih kojima se najviše sviđa partija s kojom su identifikovani

⁷⁵ Velika većina glasačica zapravo i glasa za partiju koja im se najviše sviđa. Procenti su u svim slučajevima veoma visoki – DS 95%, SNS 91%, DSS 67%, SPS 80%, URS 80%. Izuzetak je LDP gde je manje od polovine onih kojima se ta partija najviše sviđa (48%) glasalo za nju.

Imati jednu partiju koja se biraču najviše sviđa, formalno gledano ne implicira nužno ništa o odnosu prema drugim partijama, kao što ne znači ni da je on afektivno ravnodušan prema njima. Ako im se dozvoli mogućnost da te dodatne preferencije iskažu, birači to upravo i pokazuju. Najpre, pokazuje se da je, za razliku od veoma fokusiranih pozitivnih emocija među partijski identifikovanim u pogledu partije koja je omiljena, negativne emocije su daleko raspršenije, a animoziteti su, da tako kažemo, pluralistički. Kao što je iz Tabele 5-6 vidljivo, retke su situacije da se većina partijski identifikovanih slaže u pogledu toga koja partija im se najmanje sviđa. To jeste slučaj s onima koji se partijski identifikuju sa SNS – 52% najmanje simpatije jednu istu partiju, LDP, i donekle za SPS (47%, takođe, najmanje simpatije LDP). U ostalim slučajevima to je približno trećina partijski identifikovanih.

Ako bi se neki opštiji zaključak iz prikazanih podataka mogao izvući, on bi se tičao toga da je najmanje omiljena partija među pristalicama ovih šest relevantnih partija LDP, mada za različit broj birača identifikovanih s nekom drugom partijom. Vredi, takođe, skrenuti pažnju na činjenicu da najmanje omiljena partija pristalica DS jeste SRS, pa LDP, pa tek onda SNS (mada su razlike između SNS i LDP minimalne). Slično, tri puta više identifikovanih sa SNS ne simpatije LDP nego DS, glavnog takmaca na izborima. S druge strane, SNS je najneomiljenija partija za mali procenat ispitanika, pri čemu se tu ističu oni identifikovani sa DS, LDP i URS.

Tabela 5-6. Najmanje omiljena partija među identifikovanim s relevantnim partijama

		Najmanje omiljena partija						
		DS	SNS	DSS	SPS	LDP	SRS	URS
Partija s kojom je identifikovana	DS	0,6%	11,8%	7,1%	4,7%	12,4%	29,6%	7,1%
	SNS	17,9%	0,9%	2,1%	1,2%	52,0%	4,7%	3,5%
	DSS	20,0%	2,2%	0,0%	2,2%	35,6%	4,4%	6,7%
	SPS	8,8%	2,0%	2,0%	0,0%	47,1%	11,8%	5,9%
	LDP	0,0%	12,0%	32,0%	8,0%	0,0%	28,0%	8,0%
	URS	15,8%	10,5%	5,3%	0,0%	31,6%	15,8%	0,0%

Izvor: JMS 2012.

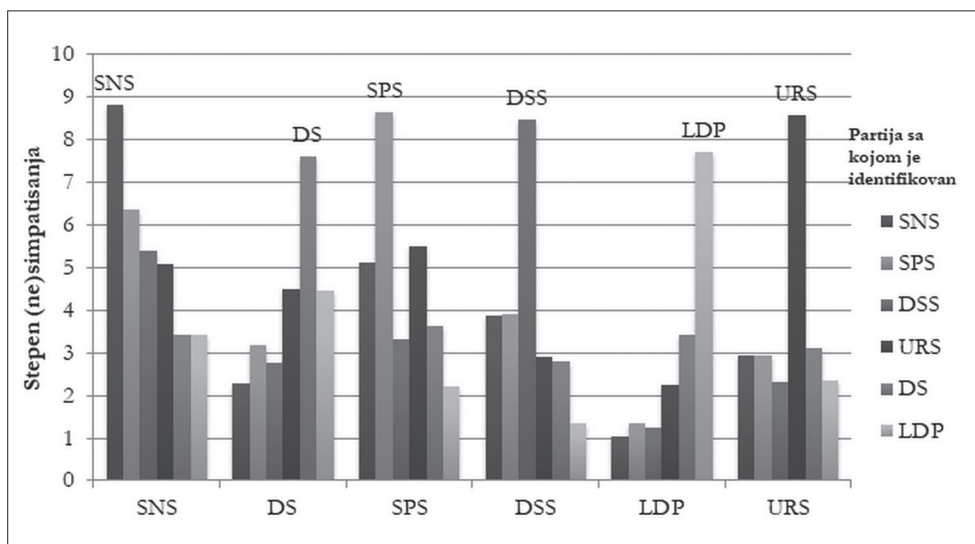
Naposletku, kao što smo ranije napomenuli, od ispitanika je traženo da za svaku partiju (tačnije, za sedam najrelevantnijih) označe stepen u kojem im se ona sviđa ili ne sviđa. Pitanje o simpatisanju partija glasilo je:

“Želeli bismo znati šta mislite o nekima od naših političkih stranaka. Nakon što pročitam ime političke stranke, molim Vas da je ocenite na skali od 0 do 10, gde 0 znači da vam se ta stranka uopšte ne sviđa, a 10 znači da vam se ta stranka veoma sviđa. Ako naidemo stranku za koju niste čuli ili smatrate da o njoj ne znate dovoljno, slobodno to recite.”

Na Grafikonu 5-19 prikazane su prosečne vrednosti (ne)svidanja za svaku partiju. Lako je uočljivo da među partijski identifikovanim građankama, najviše po stepenu svidanja štrči onaj stubac koji se odnosi na partiju koja je i predmet identifikacije. Vidimo, međutim, da ocene nisu ekstremne niti apsolutne – partijska identifikacija s konkretnom političkom partijom ne implicira da je svim biračima ta partija maksimalno

dopadljiva, ali ni da su mu neke druge partije potpuno odbojne. Radi se samo o tome da se biračici više nego neke druge partije sviđa ona s kojom je, prema primenjenoj operacionalizaciji, identifikovana.

U tom smislu svojevrzni profil (ne)dopadanja daje neke interesantne uvide s obzirom na stepene svidanja partija s kojima pojedinac nije identifikovan. Biračima koji su identifikovani s DS su gotovo sve preostale partije jednako (ne)dopadljive (prosečni skorovi su ispod 5, što je neutralna tačka na primenjenoj skali). Pristalicama SNS-a su SPS i DSS bliže nego DS ili LDP, a pristalice SPS-a su relativno neutralni prema SNS i DSS (simpatizeri SNS-a su pozitivniji prema SPS nego obrnuto), dok je prema ostalim strankama njihov stav prilično negativan. Iznova se potvrđuje da je najmanje omiljena politička partija LDP, izuzev za one koji su upravo s ovom strankom identifikovani, naravno. Međutim, identifikacija sa LDP-om je povezana i sa nešto pozitivnijim odnosom prema DS-u. Sve ovo ukazuje nam na pravce mogućeg transfera glasova, koalicione bliskosti, ideološke srodnosti i slično.

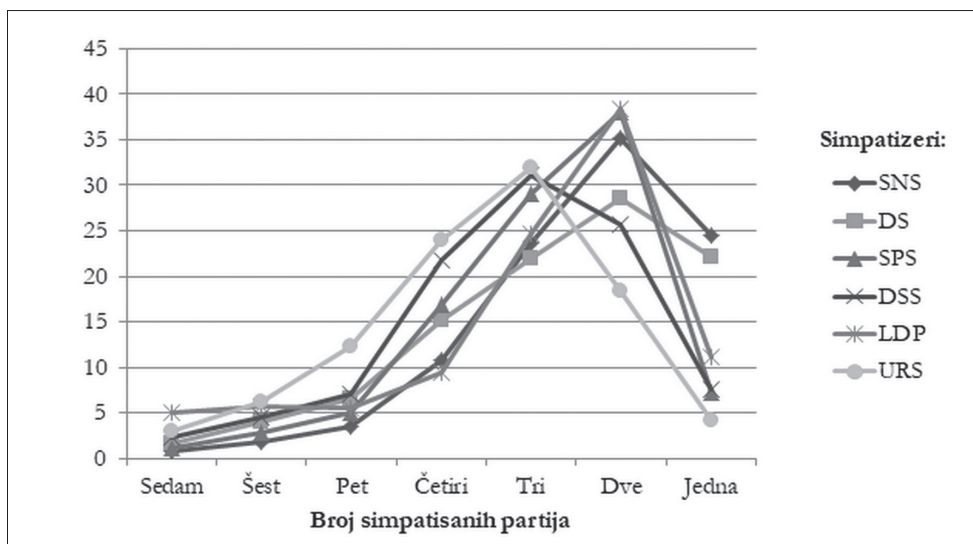
Grafikon 5-19. Bliskost relevantnih partija s obzirom na partijsku identifikaciju

Takođe, kao što smo gore napomenuli, pitanje afektivnog odnosa prema političkim partijama u višepartijskom sistemu nije nužno jednodimenzionalne prirode, što može imati razne implikacije po političko ponašanje. Jedna od najočiglednijih je činjenica da bi simpatisanje većeg broja političkih partija na približno istom nivou moglo slabiti efekat partijske identifikacije na izbornu orijentaciju. Odnosno, mogli bismo očekivati da je veza partijske identifikacije i glasanja najintenzivnija onda kada su simpatije usmerene samo na jednu partiju koja je, po pravilu, upravo ona koja se i doživljava kao najbliža i s kojom je glasačica identifikovana. Broj partija koje se simpatišu bi u tom smislu moderirao vezu partijske identifikacije i izborne orijentacije.

Da bismo to proverili na osnovu podataka o simpatisanju političkih partija konstruisali smo novu meru koja je pokazatelj toga da li biračica simpatiše samo

jednu ili veći broj analiziranih političkih partija. Za svaku od političkih partija odgovore na jedanaestostepenoj skali smo grupisali u dve kategorije: simpatizuje političku partiju (skor od 6 do 11) i ne simpatizuje partiju (skor od 0 do 5). Za svaku političku partiju smo na taj način dobili podatak o tome koliki deo biračica ih, grubo govoreći, simpatizuje ili ne. Potom smo konstruisali indeks koji pokazuje koliki broj partija se simpatizuje; teorijski raspon indeksa je od 1 do 7. Tu meru smo onda iskoristili da analiziramo vezu partijske identifikacije i glasanja uz promenljivi broj drugih partija koje se simpatizuju. Na primer, kako bismo proverili kakva je veza partijske identifikacije sa SNS i glasanja za tu partiju, kod ispitanica koje simpatizuju SNS proverili smo da li je simpatija fokusirana samo na SNS ili se gaje pozitivna osećanja i prema nekim drugim partijama.

Na taj način posmatrano pokazuje se, najpre, da veoma mali procenat birača simpatizuje sve ili skoro sve političke partije (manje od 5% birača, Grafikon 5-20). Potom, najčešća situacija, izuzev za one koji simpatizuju DSS i URS – jeste ta da se simpatizuju dve partije.⁷⁶ Najzad, vredan spomena je i podatak da procenat onih koji simpatizuju samo jednu partiju (što bi u ovom slučaju značilo samo onu s kojom se identifikuje), veoma varira i značajan je jedino kod dve glavne partije DS i SNS (približno po četvrtina ispitanika). Činjenica da oni koji simpatizuju manje partije, češće, da tako kažemo, ne simpatizuju *samo* njih, iznova nam ukazuje na potencijale za strateško glasanje onih koji inače naginju manjim partijama.

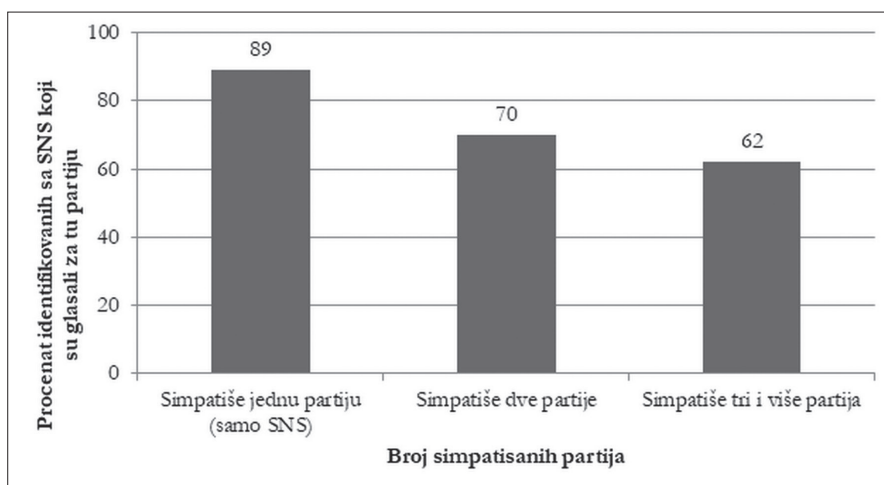

Grafikon 5-20. Procenat simpatizera relevantnih partija koji simpatizuju različiti broj drugih partija

S tim u vezi je i ono što je u fokusu naše analize u ovom delu, a to je veza partijske identifikacije i glasanja, imajući u vidu broj simpatisanih partija. Detaljnije ćemo prikazati kako to izgleda na primeru jedne od glavnih partija – SNS. Na Grafikonu 5-21

⁷⁶ Ponovimo da ovo ne znači da se dve partije simpatizuju u istom stepenu, budući da smo registrovali samo generalno prisustvo pozitivne ili negativne ocene na skali, koliko god one izražene bile.

prikazani su procenti identifikovanih sa SNS koji su glasali za tu partiju na izborima s obzirom na broj simpatisanih partija.

Grafikon 5-21. Glasanje za SNS u odnosu na broj simpatisanih partija

Lako je uočljiv dominantan, gotovo linearan trend – kako raste broj simpatisanih partija smanjuje se i procenat onih koji su glasali za SNS (ponovimo: u podgrupi onih koji su identifikovani sa SNS-om). Drugim rečima, uvećanje broja simpatisanih partija umanjuje verovatnoću glasanja za partiju s kojom je osoba identifikovana. Ovo je jasna potvrda onoga što smo u startu pretpostavili – da „rasipanje“ simpatija na veći broj partija umanjuje efekte i značaj partijske identifikacije. Ograničenost prostora nas onemogućava da prikazemo trendove za ostale partije, ali za tim, striktno govoreći, nema ni potrebe. U svim slučajevima registruje se trend koji je ovde opisan, s tim što je on posebno izražen kod manjih partija, poput DSS⁷⁷.

Poslednje pitanje kojim ćemo se pozabaviti u ovom delu analize tiče se i sadržaja animoziteta i preferencija kod onih koji su partijski identifikovani s nekom od relevantnih partija. Drugačije rečeno, na prethodnim stranama bavili smo se načelnim pitanjem postojanja još neke omiljene ili neomiljene partije, a sada ćemo se fokusirati na pitanje postoji li neka pravilnost ili smisljena struktura simpatija. Faktorska analiza indikatora simpatisanja različitih stranaka ukazuje na postojanje dve dimenzije u osnovi afektivnog odnosa prema analiziranim partijama (Tabela 5-7). Simpatije se grupišu u skladu s dobro poznatim i više puta isticanim razlikovanjem između dve grupe partija i njihovih birača – SNS/SRS, SPS, DSS, s jedne, i DS, LDP i URS, s druge strane. Drugim rečima, oni koji simpatišu SNS će daleko verovatnije simpatisati i neku od partija unutar prvog opisanog bloka i obrnuto.

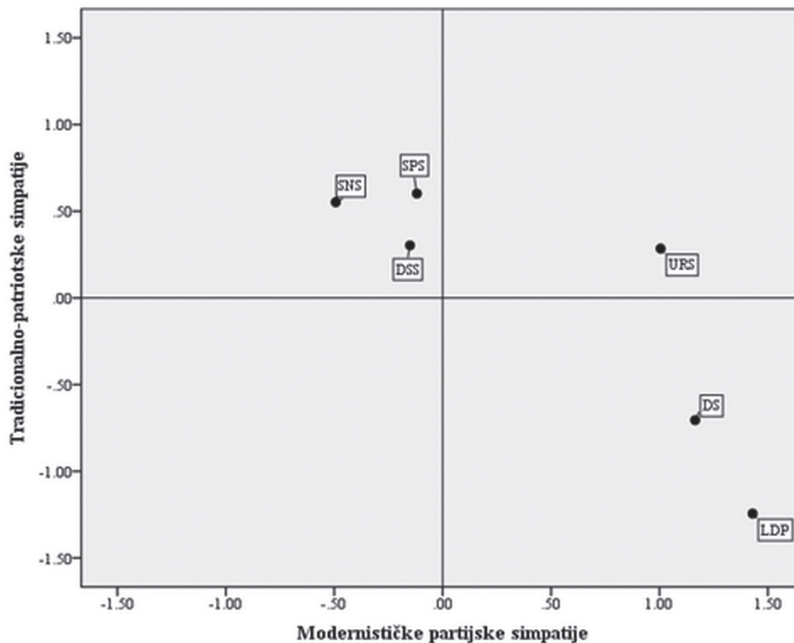
⁷⁷ Ilustracije radi, među onima koji simpatišu samo DSS 79% identifikovanih sa ovom strankom je za nju i glasalo; u slučaju da postoji još samo jedna simpatisana stranka, procenat birača pada na 18%.

Tabela 5-7. Faktorska struktura simpatisanja političkih partija

	Komponenta	
	1	2
(Ne)simpatisanje SNS	,79	
(Ne)simpatisanje SPS	,75	
(Ne)simpatisanje DSS	,67	
(Ne)simpatisanje SRS	,59	
(Ne)simpatisanje DS		,85
(Ne)simpatisanje LDP		,80
(Ne)simpatisanje URS	,51	,56
Objašnjena varijansa	34%	24%
Svojsvena vrednost	2,36	1,68

Napomena: Ortogonalno rotirani faktori.

Oni koji se identifikuju sa svakom partijom se, u skladu s tim, različito pozicioniraju u ovom dvodimenzionalnom prostoru. Grafikon 5-22 prikazuje prosečne vrednosti građana identifikovanih s navedenim partijama na dve opisane dimenzije partijskih simpatija. Mogli bismo to slikovito opisati konstatacijom da postoje dve osnovne grupe partijski identifikovanih građana. Jednu grupu čine oni identifikovani sa SNS, SPS i DSS, koji gaje međusobne simpatije i uslovnu distanciranost od DS i LDP, čije pristalice upravo čine dugu grupu birača. Partijski identifikovani sa URS su donekle na specifičnim pozicijama jer bismo mogli reći da ih karakteriše podjednaka bliskost sa jednim i drugim ili udaljenost od njih.

Grafikon 5-22. Partijska identifikacija i dve dimenzije partijskih simpatija

Podaci koje smo izneli na prethodnim stranama nam u jednom opštijem smislu ukazuju na to da su različiti indikatori afektivnog odnosa prema partijama povezani i u nekoj vrsti međusobnog sklada. Povezanost između njih jeste visoka, ali je jasno da se radi o konceptima s različitim teorijskim statusom i da bi se pod određenim uslovi- ma, kao što smo već videli, između njih mogle očekivati jače ili slabije veze. Za glasa- nje je, moguće, presudna identifikacija s pojedinačnom partijom, ali simpatije prema svim relevantnim partijama ukazuju na specifične afektivne profile koji, u praktičnom smislu, mogu da ukažu na smer u kojem bi se kretala promena glasačkog opredeljenja u slučaju da se, iz bilo kod razloga, ne glasa u skladu s partijskom identifikacijom. Ne- fokusiranost ili rasipanje simpatije je ujedno i ograničavajući faktor značaja PID za iz- bornu orijentaciju.

Relativna važnost partijske identifikacije za izbornu orijentaciju

Unutar klasičnog konceptualnog modela partijske identifikacije uzrast birača ima posebnu važnost: naglašavanjem važne uloge ranih socijalizacijskih iskustava, i tvrđ- njama o jačanju identifikacije s uzrastom (Campbell et al. 1960; Dalton 2007). Drugim rečima, model partijske identifikacije i sociodemografski model imaju brojne dodirne tačke, pa je važno razlučiti relativnu važnost faktora postuliranih unutar dva modela. Videli smo da i u podacima iz naše studije, neke sociodemografske varijable nešto bo- lje razlikuju birače relevantnih političkih partija, pre svega uzrast, nivo obrazovanja i primanja, kao i radni status. Istovremeno uzimanje u obzir sociodemografskih varija- bli i indikatora partijske identifikacije bi potencijalno ukazalo na relativne, nezavisne doprinose ovih činilaca, ali i na validnost dva modela. U Tabeli 5-8 prikazani su rezul- tati multinomijalne regresione analize sa skupom sociodemografskih varijabli i indi- katorom partijske identifikacije.

Tabela 5-8. Partijska identifikacija i sociodemografski činioci izborne orijentacije – rezultati multinomijalne regresione analize

	SNS	SPS	DSS	LDP	URS
Uzrast	-,01	-,01	,01	-,00	-,02
Stepen obrazovanja	-,26	,04	,40	,17	-,18
Prihodi	-,03	-,01	-,23	-,00	-,13
Radni status (zaposlen)	-,20	-,11	,14	-,79	-,82
Partijska identifikacija					
Identifikovan sa DS	-5,28***	-3,81***	-4,16**	-3,44*	-3,49*
Identifikovan sa DSS	-,88	,55	14,13	2,88	,09
Identifikovan sa SPS	-1,29	7,02*	-,57	-,12	,63
Identifikovan sa LDP	-2,89	-1,74	-1,53	18,52	-1,70
Identifikovan sa URS	-1,89	-,64	-,97	2,73	31,14
Konstanta	-3,46**	,05	-1,72*	-1,77	,73

* $p < ,05$; ** $p < ,01$, *** $p < ,001$;

Napomena: U ćelijama su vrednosti multinomijalnih regresionih koeficijenta; referentna grupa: glasali za DS; referentna grupa kod varijable partijska identifikacija: identifikacija sa SNS; Likelihood Ratio Test $\chi^2(45)=230,361$, $p < ,001$; $-2\text{Log likelihood} = 1038,44$; $R^2 \text{ Nagelkerke} = ,39$.

Vidimo da praktično jedina varijabla koja značajno razlikuje glasače različitih partija jeste partijska identifikacija. Glasači, recimo, SNS ili SPS značajno se razlikuju od glasača DS (referentna grupa) upravo po činjenici da su ovi prvi identifikovani sa SNS, odnosno SPS, a ovi drugi sa DS. I svi ostali koeficijenti u ćelijama tabele koje se odnose na „presek“ identifikacije i glasanja za DSS, LDP i URS su visoki, mada nisu statistički značajni, što je posledica malog broja glasača ovih opcija u uzorku. Vredi, takođe, skrenuti pažnju na to da su svi koeficijenti identifikacije sa DS i glasanja za bilo koju od partija navedenih u tabeli statistički značajni. Taj podatak znači da su oni koji su identifikovani sa DS, u poređenju sa onima koji su identifikovani sa SNS (kao referentnom grupom na ovoj meri), bili manje skloni glasanju za neke druge opcije nego za DS. U skladu s ranije pomenutim alternativnim gledištima o PID, čini se da su pristalice DS izraženo manifestovale posvećenost i lojalnost sopstvenoj opciji, što ranije opisana integrisana teorija PID (Groenendyk 2013; 2018) predviđa u situaciji kada su „timske“ podela posebno izražene, kao i potreba da se privrženosti brane od opozicionih napada. To je svakako bilo tačno imajući u vidu politički kontekst izbora 2012. godine.

Drugi važan podatak jeste taj da sociodemografski činioци unutar ovakvog modela gube na značaju. Iako su uzrast, nivo obrazovanja i radni status značajno razlikovali pre svega birače DS od birača SNS, kada se u obzir uzme odnos prema partijama oni gube na važnosti. Našu formulu koja opisuje izbornu orijentaciju mogli bismo preformulisati u *izborna orijentacija = partijska identifikacija*. Ovakvi rezultati su, u neku ruku, očekivani. Imajući u vidu ideju o „levku uzročnosti“, partijska identifikacija je proksimalni faktor putem kojeg deluje niz drugih, kauzalno udaljenijih faktora, kao što su razne socioekonomske karakteristike. Partijska identifikacija je medijatorska varijabla, posreduje između faktora socijalne strukture i političkog ponašanja. Imajući to u vidu mogli bismo zaključiti da su određene kategorije stanovništva definisane nekim relevantnim socijalnim karakteristikama, kao što je uzrast ili nivo obrazovanja, sklonije glasanju za neke opcije zato što su, pre glasanja, sklonije identifikaciji sa opcijom kojoj zapravo na kraju i daju glas. Mada, u prikazanim rezultatima se vidi da PID nije isto što i glasanje, i da se iz varijable PID-a mnogo toga može saznati o glasanju: ovde se svakako javlja onaj poznati problem da je PID suviše blizu onome što objašnjava, te da je takvo objašnjenje heuristički nezadovoljavajuće (Holmberg 1994; Thomassen 1976).

Partijska orijentacija i promena izborne orijentacije

„Kada analiziramo evidenciju o tome na koji način se partijska vezanost razvija i menja tokom života pojedinačnih građana, slika koju identifikujemo je pre karakterisana stabilnošću, nego promenom – ne rigidna, nepromenljiva fiksacija na jednu pre nego na neku drugu partiju, već perzistentna posvećenost i otpornost na suprotne uticaje“ .

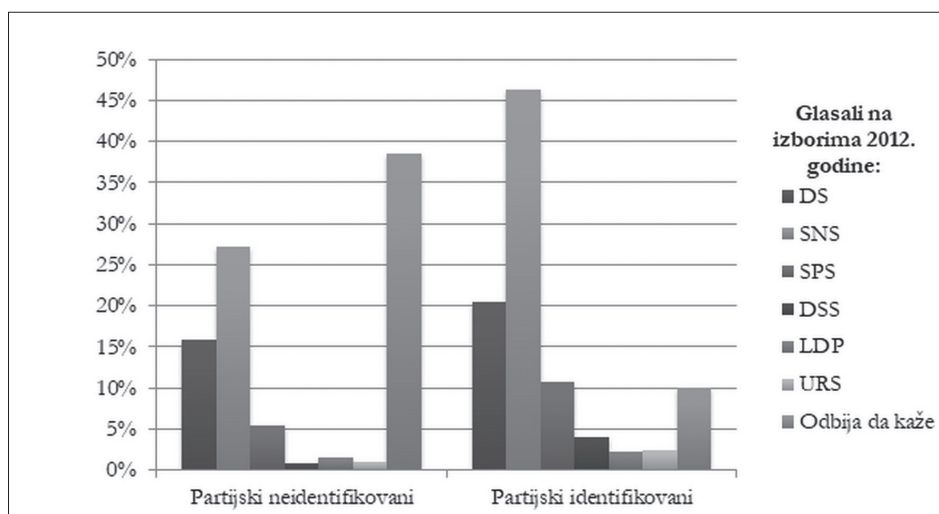
(Campbell et al. 1960: 146)

Reklo bi se da nema sumnje da je partijska identifikacija veoma važna determinanta izborne odluke u Srbiji. No, važno je ponovo se osvrnuti na probleme i nedostatke modela partijske identifikacije. Najpre, glasaju i oni koji nisu partijski identifikovani. Naši podaci pokazuju da partijski neidentifikovani birači nisu previše skloni otkrivanju svojih izbornih

preferencija: trećina njih odbija da kaže za koga su glasali (Grafikon 5-23). Među onima koji to kažu, najviše je birača SNS i DS. Sama činjenica da partijski neidentifikovani glasaju ukazuje da partijska identifikacija nije nužan uslov izborne orijentacije, odnosno da postoje drugi važni faktori koji determinišu izbornu odluku. Takođe, distribucija izborne orijentacije među neidentifikovanim približno odgovara onome što se dobija i među partijski identifikovanim građankama, što potencijalno ukazuje na dejstvo nekih drugih faktora do partijske identifikacije, zajedničkih obema grupama građana.

Videli smo, takođe, da odnos partijske identifikacije i izborne orijentacije nije jedan prema jedan – deo, doduše mali, partijski identifikovanih birača ne glasa za partije s kojima je identifikovan. Model partijske identifikacije ima problema s objašnjenjem ove činjenice jer u takvoj situaciji proksimalni faktori onda imaju presudnu ulogu. To bi praktično značilo da birači podešavaju i usklađuju svoje partijske preferencije u skladu sa, recimo, evaluacijama ekonomskog stanja i toga kako se partije s time nose. Ovo, istina, nije neuskладivo s klasičnom koncepcijom partijske identifikacije koja je, kao što smo spomenuli, ne izjednačava s partijskom orijentacijom, dozvoljava i može da objasni mogućnost da birač ne glasa za partiju s kojom je identifikovan.

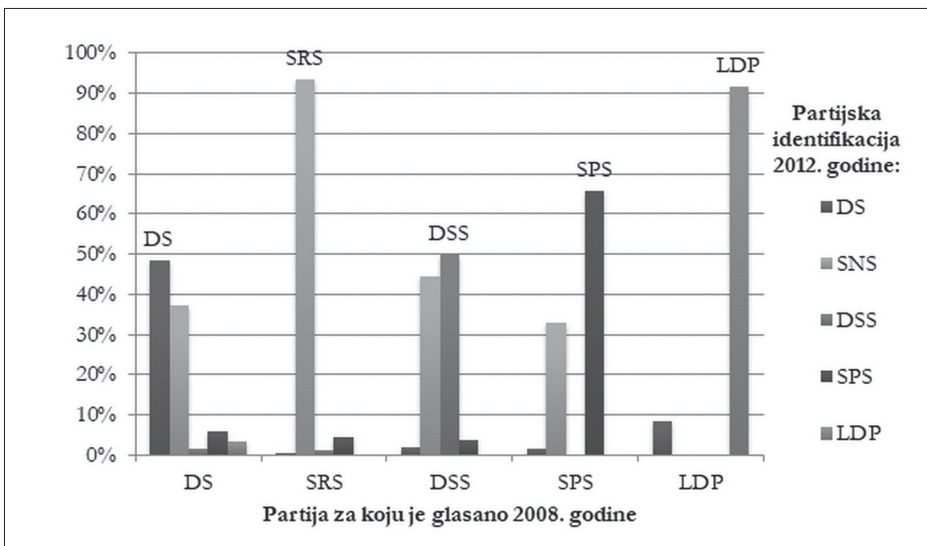
Period između dva kruga parlamentarnih izbora, 2008. i 2012. godine, u tom je smislu po mnogo čemu specifičan. U međuizbornom periodu pojavljuje se stranka koja na izborima 2012. godine osvaja vlast. Striktno gledano, birači su se sa SNS mogli identifikovati tek nakon što je sama partija nastala, što dovodi u pitanje dugotrajnost i stabilnost partijske identifikacije, ali i njene izvore. Naravno, možemo pretpostaviti da je među pristalicama SNS najveći deo onih koji su inicijalno bili identifikovani sa SRS, ali je takvo rezonovanje dodatno otežano činjenicom da SRS nije prestao da postoji. S druge strane, sama činjenica da DS koji je bio na vlasti nakon izbora 2008. godine, gubi izbore 2012. godine, ukazuje na „prelivanje“ biračkog tela, što za model partijske identifikacije predstavlja dodatni izazov i potencijalno ukazuje na neke druge izvore partijske identifikacije, a i potrebu fleksibilnije koncepcije PID-a koja bi bila primenjivija na sisteme s više od dve partije i u kontekstu nestabilnog partijskog sistema (za detaljniju diskusiju o ovome v. Pavlović 2020).

Grafikon 5-23. Izborna orijentacija partijski neidentifikovanih i identifikovanih birača

U tom smislu je analiza izborne odluke na prethodnim izborima, 2008. godine, u kontekstu partijske identifikacije registrovane 2012. od posebnog značaja. Svaki drugi glasač DS na izborima 2008, nakon izbora 2012. godine, izjavljuje da je (i dalje) partijski identifikovan s DS (Grafikon 5-24). Trećina tadašnjih birača DS je, međutim, naknadno identifikovana sa SNS, mali deo njih i s nekim drugim partijama. Slično važi i za tadašnje birače DSS: polovina njih je i dalje identifikovana sa DSS, ali veliki deo njih sada pristaje uz SNS. Najzad, i trećina birača koji su glasali za SPS na izborima 2008. godine izjavljuje da su simpatizeri SNS. Izuzetak od ovog trenda osipanja pristalica jeste LDP (velika većina je i dalje identifikovana s tom partijom) i, uslovno rečeno, SNS – tek svaki deseti birač SRS na izborima 2008. godine nije partijski identifikovan sa strankom koja se od SRS otepcila.

Ovi podaci nam sugerisu da samo jedan deo birača pokazuje čvršću i trajniju identifikaciju. Deo menja izbor u zavisnosti od konteksta, što vodi znatnim promenama u izbornim rezultatima. DSS je u svoje vreme bila vrlo mala partija, a zatim kratkotrajno dominantna. DS je, na čelu s Borisom Tadićem, zatim osvojio široku podršku, među kojima je naravno bilo ranijih glasača DSS-a. Na izborima 2012. znatan broj glasača ponovo menja preferencije, ovog puta prvenstveno od DS ka drugim partijama (verovatno ka SNS najviše).

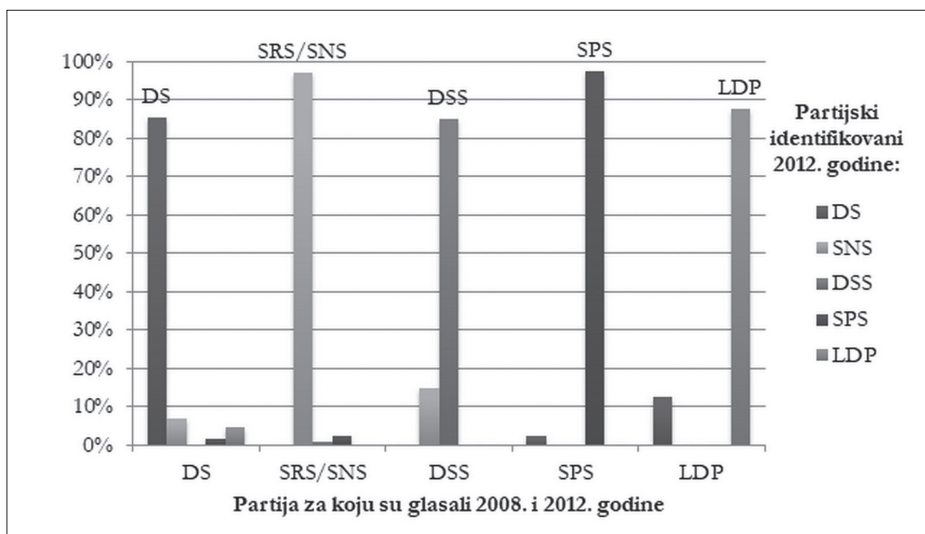

Grafikon 5-24. Izborna orijentacija 2008. s obzirom na partijsku identifikaciju 2012. godine

Izloženi podaci imaju neke važne implikacije. Među pristalicama SNS 2012. godine značajan je udeo onih koji su na izborima 2008. glasali za neke druge stranke izuzev SRS, čak i za suparnički DS. To ukazuje na važnost evaluacija u međuisbornom periodu kao važnoj determinanti promene partijske identifikacije i sugerisu njenu nešto drugačiju prirodu od one postulirane unutar klasičnog modela. Hipotetički, oni nezadovoljni ekonomsko-političkim performansama partije s kojom su bili identifikovani ne samo da ne glasaju za nju na narednim izborima, već i menjaju svoju partijsku

identifikaciju. Posebnu težinu bi, u takvim okolnostima, imala pretpostavka racionalnosti birača, čemu ćemo se ubrzo posvetiti. Ne bi naravno trebalo smetnuti s uma ono na šta i klasična studija skreće pažnju – iz partijske identifikacije možemo s relativnom sigurnošću suditi o glasanju, ali iz glasanja ne možemo previše pouzdano izvoditi partijsku identifikaciju. Fiorina (1981) naglašava važnost kognitivnih faktora i retrospektivnih evaluacija kao formativnih faktora partijske identifikacije – partijska identifikacija je promenljiva, racionalna i na politici zasnovana orijentacija, pre endogeni, nego egzogeni faktor; stvar je racionalnih kalkulacija, akumuliranih „pluseva“ i „minusa“, prosek evaluacija prošlih učinaka. Pomirljivi glasovi predlažu da se za originalnu koncepciju afektivnog odnosa između glasača i partija koristi naziv partijska identifikacija, a drugi, više kognitivni i evaluativni odnos – simpatizerstvo ili stranaštvo (engl. *partisanhip*) (Holmberg 2007; v. i Pavlović 2020). O ovome ćemo ubrzo dodatno govoriti, ali ovde je odmah važno naglasiti da se možemo složiti sa adekvatnošću gledišta o tome da je poreklo partijske identifikacije u Srbiji drugačije od onog opisanog u klasičnoj studiji; moguće je da je po sredi posledica retrospektivnih evaluacija kako to tvrdi revizionističko gledište. To, međutim, ni u kom smislu ne znači da partijska identifikacija nije po svojoj prirodi i psihološkom sadržaju socijalno-identitetski fenomen za čije formiranje nije potrebno mnogo informacija ili dugotrajna socijalizacija.

Dodatni dokazi o važnosti partijske identifikacije vidljivi su u obrascu analognog glasanja na parlamentarnim izborima 2008. i 2012. godine. Među biračima koji su na oba kruga izbora glasali za „istu“ stranku, u velikoj većini su oni koji su partijski identifikovani upravo sa strankom za koju su glasali (Grafikon 5-25).

Grafikon 5-25. Partijska identifikacija birača koji su na izborima 2008. i 2012. glasali za „istu“ stranku

U najkraćem, podaci sugerišu da je partijska identifikacija jedna od najvažnijih determinanti izborne orijentacije. Blisko je povezana s nizom drugih indikatora afektivnog odnosa prema političkim partijama. Naslućuje se, međutim, potreba za nešto

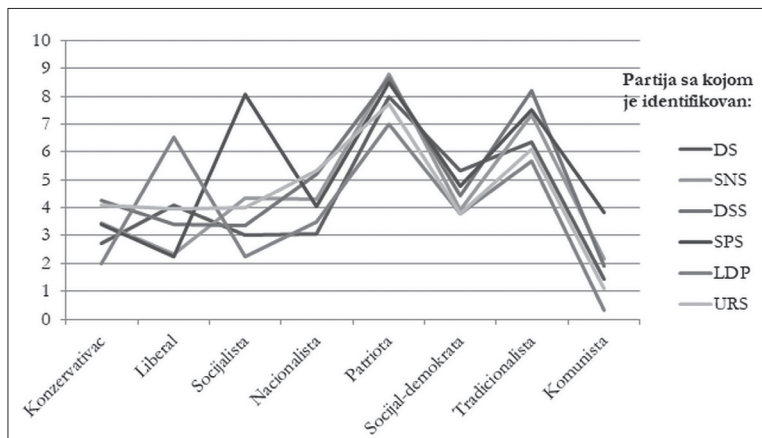
fleksibilnijim pristupom u konceptualizovanju partijske identifikacije koja supstancijalno-sadržinski može biti socijalno-identitetske prirode, ali njeno poreklo može biti bitno drugačije od onog postuliranog unutar klasičnog Mičigenskog modela (slično i Pavlović 2020).

Od partijske ka političko-ideološkoj identifikaciji?

Kao što smo to ranije već istakli, brojne razrade koncepta partijske identifikacije koje su došle nakon klasične studije, naglasak stavljaju na različite mešavine kognicija i emocija. Važna implikacija tih gledišta jeste značaj ne samo retrospektivnih i prospektivnih evaluacija, već i identifikacija u jednom opštijem smislu koje mogu igrati važnu ulogu u formiranju i promeni partijske identifikacije. Partijska identifikacija je u originalnoj koncepciji jedan od mnogih socijalnih identiteta koje svako od nas poseduje. Iako se klasično objašnjenje porekla i razvoja partijske identifikacije u slučaju višepartijskih i komunističkih sistema, poput Srbije, ne mogu bez zadržke primeniti (Antonić 2005; Atlagić 2007; Pavlović 2020) identitetska priroda partijske identifikacije time ne mora biti dovedena u pitanje (Pavlović & Todosijević 2018; Pavlović 2020; Thomasen i Rosema 2009). Naprotiv. Formiranje socijalnog identiteta, razvrstavanje na „nas“ i „njih“ u političkom ili i bilo kom drugom smislu veoma je lak i kognitivno nezahtevan zadatak (Tajfel 1981; Tajfel & Turner 1979; Turner, Brown & Tajfel 1979). Dodatno, partijska identifikacija može biti utemeljena u identifikacijama nekog drugog tipa. Iznova i iznova smo na prethodnim stranama dokumentovali činjenicu da postoje izvesne bliskosti birača većem broju partija, pre svega onih ideološki srodnih. To bi, dalje, moglo da implicira da je partijska identifikacija omeđena opštijim ideološkim orijentacijama koje se u izvesnom smislu otelotvoruju u osećaju bliskosti specifičnim partijama i, važnije, grupama ili familijama partija.

Kako bismo to proverili, analizirali smo povezanost afektivnog odnosa prema političkim partijama iskazanog na različite načine i pokazatelja ideološke samoidentifikacije⁷⁸ (v. Todosijević & Pavlović 2015). Ispitanike smo pitali da na jedanaestepenoj skali (0 – uopšte ne/10 – u potpunosti) procene u kojoj meri različite ponuđene ideološke oznake ili odrednice (poput „liberal“, „socijalista“, „tradicionalista“ itd.) dobro opisuju njihova politička gledišta. Pokazuje se da pristalice različitih političkih partija karakteriše, uslovno rečeno, relativno sličan profil ideoloških identifikacija (Grafikon 5-26). Neke ideološke odrednice nisu previše popularne među pristalicama bilo koje partije. Recimo, odrednica „komunista“ nije u proseku prihvaćena karakterizacija političkih gledišta nijedne grupe birača. S druge strane, „patriota“ i „tradicionalista“ su, relativno prihvatljivi opisi političkih gledišta. U vezi s ovim ideološkim odrednicama partijski identifikovani birači su donekle homogeni – među njima postoje određene razlike, ali one nisu previše izražene. Štaviše, najprihvatljivija deskripcija političkih gledišta za svaku grupu partijski identifikovanih birača jeste „patriota“ ili „tradicionalista“ ili, češće, obe te oznake.

⁷⁸ Ova analiza je delom ponovljena analiza koja je ranije na istim podacima već rađena i o kojoj je saopšteno u Todosijević & Pavlović, 2015.

Grafikon 5-26. Ideološka samoidentifikacija s obzirom na partijsku identifikaciju

Neke druge odrednice, međutim, prave distinktivnije trendove u samoopisima partijski identifikovanih birača. Tako pristalice SPS u daleko većoj mjeri svoja politička gledišta opisuju kao socijalistička, a pristalice LDP kao liberalna. Pada u oči da se radi o dvema partijama koje u svojim imenima sadrže ideološke odrednice koje same njihove pristalice smatraju najadekvatnijim opisom sopstvenih političkih gledišta.

Dotadne analize ideoloških samoopisa ukazuju da se odgovori ispitanika grupišu u tri skupine ili faktora koja im leže u osnovi (Tabela 5-9). Na prvom faktoru se javljaju odrednice asocirane sa tradicionalističkom verzijom političke desnice: „nacionalist“, „patriot“, „tradicionalista“, „konzervativac“. Na drugom faktoru su etikete tradicionalne levice („komunistička“ i „socijalista“). Na trećem faktoru se nalaze etikete „liberal“ i „socijaldemokrata“. Drugim rečima, ideološka samoidentifikacija ispitanika može se svesti na tri opštije dimenzije: 1. tradicionalističko-desničarsku, 2. socijalističko-komunističku i 3. liberalno-demokratsku identifikaciju.

Tabela 5-9. Faktorska struktura ideološke samoidentifikacije

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Konzervativac	,34		
Nacionalista	,70		
Patriota	,72		
Tradicionalista	,79		
Komunistička		,85	
Socijalista		,71	
Liberal			,86
Socijal-demokrata			,74

Napomena: Ortogonalno rotirani faktori.

* $p < ,05$; ** $p < ,01$.

Pokazuje se da su ovi faktori ideološke samoidentifikacije značajno povezani s preferencijama, (ne)svidanjem partija (Tabela 5-10). Tradicionalističko-desničarska identifikacija je u pozitivnoj korelaciji ($p < .01$) sa simpatijama prema SNS i DSS. Negativna korelacija se javlja u odnosu na partije iz suprotstavljenog političkog tabora – DS i LDP. Socijalističko-komunistička identifikacija je u pozitivnoj korelaciji prvenstveno sa simpatijama prema SPS, a u nešto manjoj meri i prema SNS, dok je u negativnoj korelaciji sa stavom prema LDP, i donekle DS. Liberalno-demokratska identifikacija značajno korelira s pozitivnim stavovima prema LDP i DS (svi koeficijenti $p < ,05$), kao i sa negativnim stavovima prema SNS i SRS. Kao što je u poslednja dva reda tabele vidljivo, očekivane i razumljive povezanosti postoje između identifikovanih ideoloških orijentacije i dve ranije opisane dimenzije simpatija prema partijama. Simpatije prema skupu partija koje smo imenovali kao tradicionalističko-patriotske izraženije su kod građanki s izraženijom tradicionalističko-desničarskom i socijalističko-komunističkom orijentacijom, dok je preferiranje partija iz modernističkog bloka negativno povezano s prve dve ideološke dimenzije, a pozitivno s liberalno-demokratskom orijentacijom (ovo je praktično najviša zabeležena korelacija u tabeli).

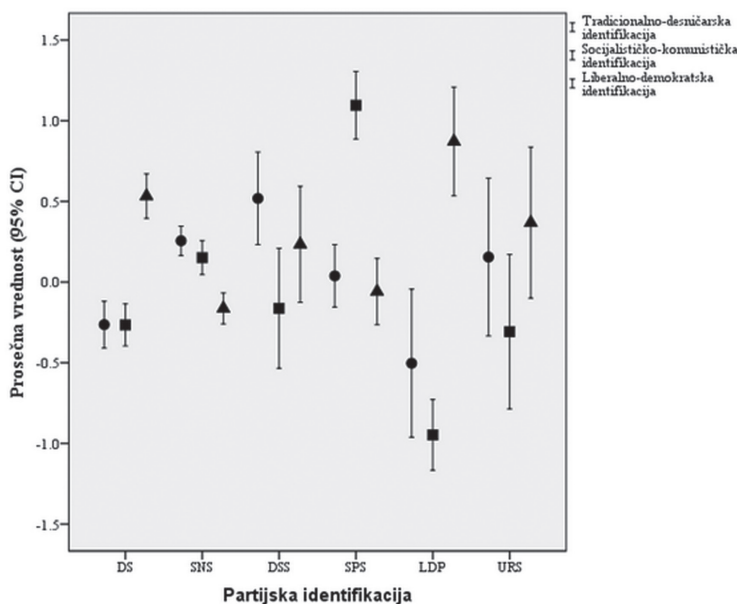
Tabela 5-10. Korelacije između partijskih preferencija i faktora ideološke samoidentifikacije

	Tradicionalističko-desničarska orijentacija	Socijalističko-komunistička orijentacija	Liberalno-demokratska orijentacija
Svidanje SNS	,23 **	,21**	-,06**
Svidanje SPS	,13**	,35**	-,01
Svidanje DS	-,13**	-,07*	,27*
Svidanje LDP	-,20**	-,15**	,33**
Svidanje DSS	,20**	,10**	,00
Svidanje URS	,04	,05	,14**
Trad-patriotske simpatije	,25**	,28**	-,05
Modernističke simpatije	-,16**	-,13**	,36**

* $p < ,05$; ** $p < ,01$.

Naposletku, naše glavno pitanje u ovom kontekstu ticalo bi se povezanosti između dimenzija ideološke orijentacije i partijske identifikacije. Na Grafikonu 5-27 prikazane su prosečne vrednosti partijski identifikovanih sa svakom od relevantnih partija na tri izolovane dimenzije. Lako je uočljivo da se grupe partijski identifikovanih razlikuju po ideološkim profilima. Na sve tri su razlike između grupa partijski identifikovanih statistički značajne: tradicionalističko-desničarska orijentacija $F(5, 684) = 11,18, p < ,001$; socijalističko-komunistička orijentacija $F(5, 684) = 29,29, p < ,001$; liberalno-demokratska orijentacija $F(5, 684) = 16,90, p < ,001$. Ipak, naknadna poređenja ukazuju da se značajno razlikuju specifične grupe partijski identifikovanih građanki. Tradicionalno-desničarska ideološka orijentacija najizraženija je među identifikovanim s DSS, a potom i SNS. Pristalice ove dve partije značajno su tradicionalnije orijentisani nego pristalice DS ili LDP (identifikovani sa URS i SPS ne razlikuju se značajno niti međusobno niti od ove četiri

partije). Socijalističko-komunistička orijentacija veoma je distinktivna karakteristika onih koji su identifikovani sa SPS i oni se značajno razlikuju od pristalica bilo koje druge partije na ovoj dimenziji; značajna je i razlika između identifikovanih sa DS i SNS – među prvima je ova orijentacija slabije izražena. Najzad, treća ideološka dimenzija značajno razlikuje pristalice LDP i DS od SNS i SPS, dok ostale razlike nisu značajne.

Grafikon 5-27. Partijska identifikacija i dimenzije ideoloških orijentacija (aritmetičke sredine sa 95% intervalima poverenja)⁷⁹

Iz prikazanih podataka bismo u opštijem smislu mogli izvući tri zaključka. Prvi se, uz izvesna pojednostavljenja, tiče toga da postoje sličnosti u ideološkim profilima među onima koji su identifikovani s različitim partijama. Primera radi, ideološki profil pristalica LDP je u neku ruku „ekstremna“ varijanta profila pristalica DS; profil pristalica DSS i URS je, takođe, relativno sličan. Drugi zaključak odnosi se na izvesnu ideološku iskristalisanost onih koji su identifikovani sa SPS koja se, u poređenju s pristalicama drugih partija, ogleda u dominaciji i primatu koji socijalističko-komunistička ideološka orijentacija ima. Treći zaključak odnosi se na izvesnu ideološku suprotstavljenost pristalica u tom trenutku dve dominantne partije – DS i SNS. Ideološki profil ovih drugih (izraženija tradicionalno-desničarska i socijalističko-komunistička, a manje izražena liberalno-demokratska orijentacija) svojevrsni je negativni odraz profila ovih prvih (izraženija liberalno-demokratska, a manje izražene druge dve).

⁷⁹ Kružići se odnose na prosek na tradicionalno-desničarskoj meri, kvadrati na socijalističko-komunističku, a trouglovi na liberalno-demokratsku meru.

Može se zaključiti da su ove dimenzije ideološke identifikacije značajni korelati stavova prema političkim partijama, i da utvrđene asocijacije odgovaraju ideološkim orijentacijama tih partija (v. i Todosijević & Pavlović 2015). Dodatno, ove podatke bismo mogli posmatrati kao potvrdu postojanja nekog vida opštije političko-ideološke orijentacije koja ima svojevrsni karakter potencijalne identifikacije s grupama ili familijama srodnih političkih partija. Ovo bi, s jedne strane, moglo da bude jedan od faktora u objašnjenju promenljivosti partijske identifikacije i izborne orijentacije, ali i da sugerise opseg do koga ta promenljivost može da ide i ka kojim konkretnim partijama van one s kojom je pojedinac primarno identifikovan. Drugim rečima, birač bi, u ovom smislu, mogao da promeni izbornu orijentaciju, pa i partijsku identifikaciju, ali da opštija *politička* ili *ideološka* identifikacija ostane nepromenjena (Pavlović & Todosijević 2016). Najzad, to ne isključuje udeo koji racionalni ili evaluativni faktori imaju u tom procesu, što nas dovodi do racionalnog modela izborne orijentacije kojim se bavimo u narednom poglavlju.

5.5.3 Racionalni model izborne orijentacije

Kao što smo na više mesta to sugerisali – teorija racionalnog izbora je u izvesnom smislu krovni teorijski model koji vodi ovu našu analizu i u skladu s kojom ćemo podatke u finalnom obliku i interpretirati. Videli smo da ona ima veliku upotrebnu vrednost u pogledu objašnjenja izlaznosti. Što se izborne orijentacije tiče, predikcije TRI su sasvim jasne. Ovde ćemo se pre svega pozabaviti validnošću spacijalnog modela glasanja koji je kod nas retko proveravan i uglavnom je pokazano da je od male prediktivne moći (npr. Todosijević & Pavlović 2015; 2017; Pavlović & Todosijević 2017)⁸⁰. Osim toga, u obzir ćemo uzeti i neke varijable koje su pokazatelji evaluacije ekonomske situacije u zemlji, na tragu ekonomskog modela glasanja.

Spacijalni model izborne orijentacije

Spacijalni ili prostorni model, podsetimo, postulira da se i birači i partije pozicioniraju na određenom delu skale levo-desno u skladu sa svojim političkim pozicijama. Birači teže da biraju partije koje su im najbliže, dok se partije trude da se pozicioniraju na onoj tački skale koja će im maksimizovati broj izbornih glasova (Downs 1957b). Klasični spacijalni model, tzv. proksimalni model, pretpostavlja da će biračica odabrati partiju čija levo-desno pozicija je najbliža sopstvenoj u apsolutnim terminima. Drugim rečima, utilitet (vrednost ili očekivana dobit) je opadajuća funkcija distance između birača i partije ili kandidata. Obično se računa sledećom formulom:

$$U(V,C) = -|V-C|^2$$

⁸⁰ U navedenim radovima su analizirani isti podaci kao i u ovom radu, tako da se rezultati delom ponavljaju. Međutim, analize ovde prikazane se donekle razlikuju pošto su prilagođene širem cilju ove knjige. Zbog toga smo smatrali da je primereno ponovno analiziranje tih podataka.

„V“ i „C“ označavaju pozicije birača i kandidata/partije na kontinuumu levo-desno. „Stvarna“ pozicija partija se može utvrditi na različite načine i o tome ćemo ubrzo reći nešto više.⁸¹

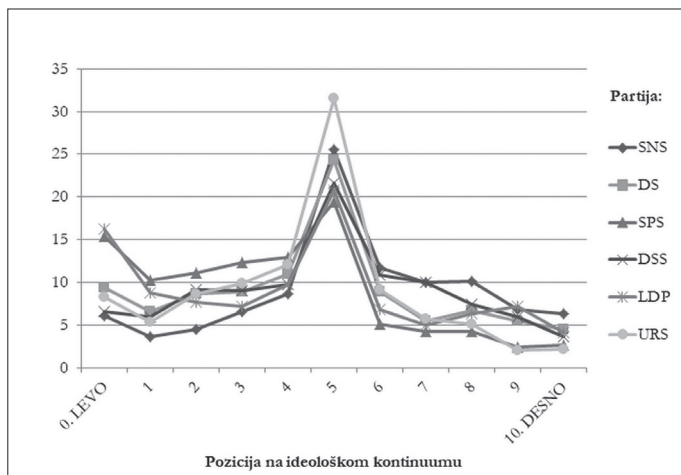
Kako bismo detaljnije ispitali upotrebljivost proksimalnog spacijalnog modela, u analizi smo koristili nekoliko varijabli. Pre svega, naše ispitanike smo pitali da na jedanaestostepenoj skali (0-levo/10-desno) pozicioniraju relevantne partije, kao i da odrede sopstvenu poziciju na ideološkom kontinuumu. Doslovna formulacija pitanja glasila je:

„Kada se govori o politici, ponekad se upotrebljavaju izrazi „LEVO“ i „DESNO“. Na skali od 0 do 10, gde 0 znači levo a 10 znači desno, gde biste postavili sledeće partije?“

„A gde biste postavili sebe na istoj skali?“

Kao mera utiliteta korišćena su ranije opisana pitanja o (ne)sviđanjima političkih partija. Preostali element u kalkulaciji je „prava“ pozicija političkih partija na dimenziji levo desno. Kao mera toga mogu se koristiti različiti pokazatelji: procene eksperata, analiza partijskog materijala i, najčešće, uprosečene ocene svih građana i građanki, što je standardna procedura koja je i ovde korišćena.

Distribucija ideološkog pozicioniranja političkih partija od strane svih ispitanika u našem istraživanju prikazana je na Grafikonu 5-28. Vrlo je lako uočljivo da su procene veoma srodne i, da tako kažemo, ujednačene. Najveći broj građana svaku od partija stavlja na središnji deo skale.

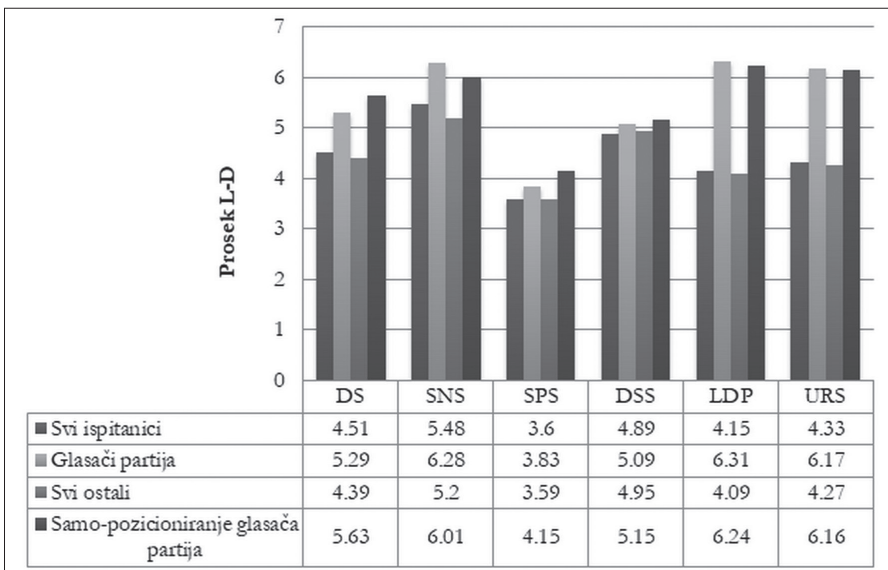

Grafikon 5-28. Distribucija pozicioniranja relevantnih političkih partija na skali levo-desno

⁸¹ Direkcionni model, s druge strane, podrazumeva da su glasačke preferencije pod uticajem direkcije i intenziteta biračevih i partijskih pozicija. Pretpostavka je da ljudi imaju difuzne preferencije za određene pravce u donošenju odluka i da se oni međusobno razlikuju u pogledu intenziteta tih preferencija. Direkcija i intenzitet se stoga određuju u odnosu na neutralnu ili centralnu poziciju. Utilitet je tada proizvod biračeve i partijske pozicije koja je relativna u odnosu na neutralnu poziciju. Pozitivan utilitet je u tom smislu posledica činjenice da su i partija i biračica na istoj strani ideološkog kontinuumu. Birač drugim rečima bira partiju koja je na istoj strani ideološkog spektra, ali udaljenije od neutralne pozicije. Operacionalno gledano, utilitet za i -tu temu/dimenziju je proizvod pozicija birača i partije. Više detalja o direkcionom spacijalnom modelu i empirijskim nalazima iz naše sredine videti u: Todosijević & Pavlović 2015; 2017; Pavlović & Todosijević 2017.

Ta niska izdiferenciranost partijskih pozicija uočljiva je i ukoliko uporedimo prosečne vrednosti na skali levo-desno koje daju različite kategorije ispitanika (Grafikon 5-29). Birači koji su glasali za neku od relevantnih partija imaju donekle drugačije viđenje ideološke pozicije analiziranih partija (drugi red tabele ispod grafika, drugi stubić na grafikonu). Primetan je svojevrsni desni pomak. Sve procene birača su u poređenju s procenama opšte populacije pomerene udesno. Glasajući SNS-a ocenjuju tu partiju još izraženije desničarskom. Ostale partije koje su prema opštoj prosečnoj proceni smeštene nalevo od neutralne tačke (ocena 5) (DS, LDP, URS) bivaju pozicionirane, od strane samih glasača tih partija, na desnoj strani kontinuuma.

Primetna je takođe i razlika u procenama onih koji su glasali za konkretnu partiju i onih koji su glasali za neku drugu partiju (kada se uporede rezultati prikazani u drugom i trećem redu tabele/stubićima). Najzad, podaci prikazani u poslednjem redu tabele/poslednji stubić na grafikonu – ukazuju da se glasači relevantnih partija samopozicioniraju slično kao što i sami pozicioniraju svoje partije. Moglo bi se reći da je bez obzira o čijim procenama se radi, jedina doslednost pozicija SPS koji je u svim slučajevima opažen kao levičarska partija.

Grafikon 5-29. Prosečne pozicije relevantnih partija na skali levo-desno za pojedine grupe ispitanika

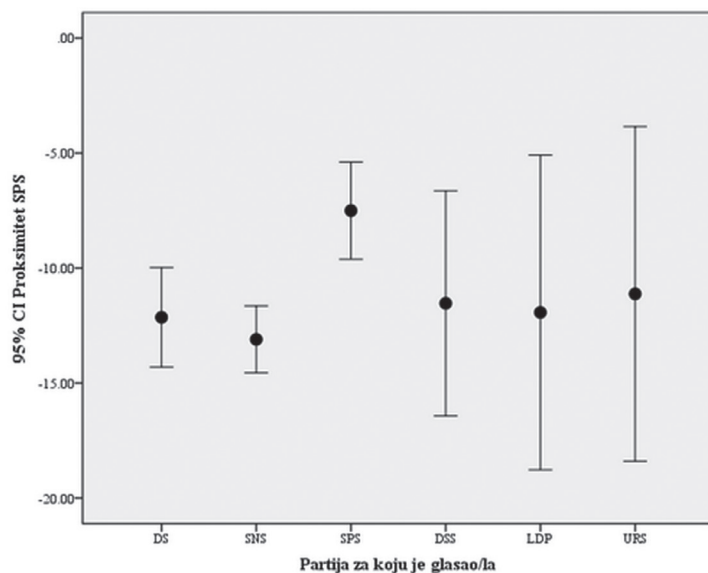
U opštijem smislu, možemo zaključiti da postoji veoma slaba ideološka izdiferenciranost partija u svesti birača. Ako su sve partije pozicionirane oko centra skale, glasači će biti podjednako blizu svih partija, tako da sama udaljenost od partije nije jednosmislen vodič ka izboru partije za koju da se glasa. Takvo stanje sugeriše da pozicioni/racionalni model teško da može da ima neku bitniju ulogu u objašnjenju izborne orijentacije u Srbiji (v. Todosijević & Pavlović 2015; 2017; Pavlović & Todosijević 2017). To ćemo zapravo proveriti na nivou podataka.

Ukoliko pokazatelje specijalno definisanih utiliteta dovedemo u vezu sa simpatijama prema političkim partijama (utilitetima), pokazuje se da su povezanosti veoma niske i ispod nivoa statističke značajnosti. Rezultati su prikazani u Tabeli 5-11. Nijedna korelacija između simpatija prema političkim partijama i njihove ideološke bliskosti u apsolutnim terminima nije značajna. To bi praktično značilo da se biračima partije sviđaju nezavisno od ideološke bliskosti, ali i da ova verzija specijalnog modela nije od prevelike vaje u objašnjenju izbornih simpatija.

Tabela 5-11. Korelacije između simpatija prema političkim partijama i specijalno definisanih utiliteta (proksimitet)

	SNS	DS	SPS	DSS	LDP	URS
Proksimitet	,02	,03	,05	,01	,06	,05

Osvrnućemo se na ove podatke i malo drugačije, sa alternativnim indikatorom utiliteta. Najpre, ukoliko, umesto izraženosti simpatija, uporedimo razlike između onih koji su *glasali* za relevantne partije na proksimalnim merama, pokazuje se da neke razlike zapravo postoje. Što se ideološke bliskosti partije za koju se glasalo u apsolutnim terminima tiče, pokazuje se da postoji samo jedna značajna razlika i to u pogledu proksimalne mere u odnosu na SPS, ali samo za poređenje birača SPS i SNS (Grafikon 5-30). Drugim rečima, podaci pokazuju da je onima koji su glasali za SPS ta partija ideološki bliža nego onima koji su glasali za SNS. Sva ostala poređenja na svim ostalim varijablama pokazuju da se glasačice različitih partija ne razlikuju po ideološkoj bliskosti prema partijama za koje su, nisu glasale.

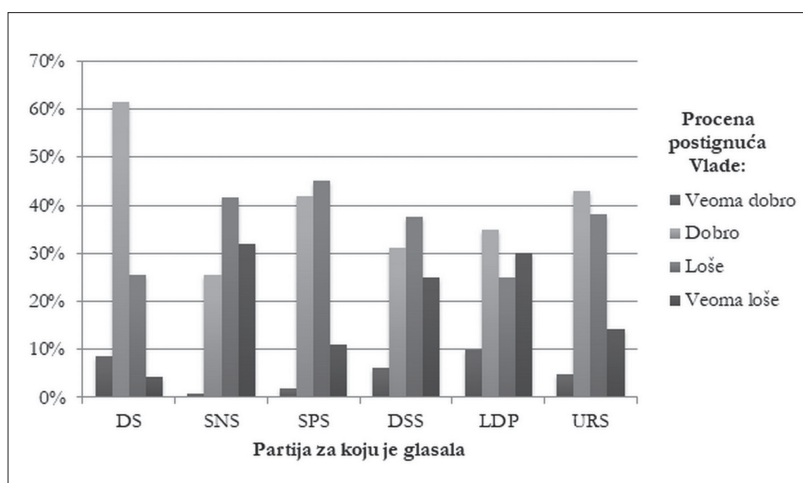
Grafikon 5-30. Prosečni proksimitet (distanca) u odnosu na SPS među biračima različitih partija

U najkraćem bismo mogli zaključiti da ideološka bliskost s političkim partijama ne figurira kao važna determinanta njihovog simpatisanja ili izborne orijentacija. To je, s jedne strane, posledica slabe ideološke diferencijacije među samim političkim partijama – kada se radi o dimenziji levica-desnica. S druge strane, ovi podaci mogli bi sugerisati relevantnost nekih drugih ideoloških dimenzija, npr. autoritarno-liberalne dimenzije, ali i multidimenzionalnu, moguće i neideološku osnovu partijske kompeticije. Ostaje za buduća istraživanja da se proveriti koje bi to alternativne dimenzije mogle da ukažu na ideološku bliskost partija i samopercepcije glasača.

Retrospektivne evaluacije kao determinante izborne orijentacije

Već smo ukazali na značaj koji unutar ekonomskog modela imaju retrospektivne i prospektivne evaluacije stanja nacionalne ekonomije i ličnog životnog standarda (Key 1966; Downs 1957b; Lewis-Beck 1988; Lewis-Beck & Stegmaier 2007; Clarke et al. 1992). Takođe, u više navrata smo napomenuli da ove evaluacije imaju veoma važnu ulogu i u nešto drugačijem shvatanju partijske identifikacije (Key 1968; Fiorina 1981). U našoj studiji postoji nekoliko pitanja koja bismo mogli smatrati pokazateljima retrospektivnih evaluacija ovog tipa.

Od ispitanika je traženo da ocene kako je Vlada koja je sprovodila politiku pre izbora 2012. godine radila, kao i da procene ekonomska kretanja u Srbiji u poslednjih godinu dana, da sude o tome da li se ekonomska situacija u Srbiji pogoršala, poboljšala ili ostala ista. Ako odgovore na ta pitanja dovedemo u vezu s izbornom orijentacijom, time delimično možemo odgovoriti na pitanje da li se građani ponašaju instrumentalno, po principu kažnjavanja neuspeha, odnosno nagrađivanja postignuća.

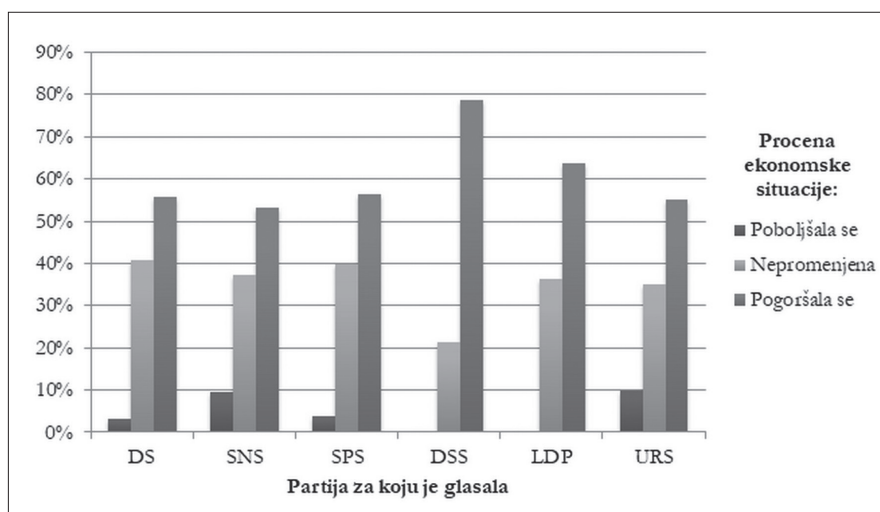

Grafikon 5-31. Procena postignuća Vlade pre izbora s obzirom na izbornu orijentaciju

Oni koji su na izborima 2012. godine glasali za DS, rad Vlade u njenom sastavu pre samih izbora (gde je, da podsetimo, glavnu ulogu imala upravo DS), ocenjuju kao dobar. Približno dve trećine birača DS smatra da je Vlada radila dobro ili veoma dobro (Grafikon 5-31). Ocene birača SNS su dijametralno suprotne – tri četvrtine birača SNS rad Vlade kojom su

rukovodili kadrovi DS ocenjuje kao loš ili veoma loš. I glasači ostalih analiziranih stranaka su većinski nezadovoljni radom Vlade, ali su daleko podeljeniji nego birači dva glavna takmaca. Naknadna poređenja grupa birača ukazuju da su glasačice DS značajno pozitivnije u oceni rada Vlade od svih drugih birača izuzev glasača LDP.

Podatke bismo mogli razumeti kao potvrdu racionalnih kalkulacija birača. Oni zadovoljni radom stranke, ponovo glasaju za nju time je nagrađujući, dok oni nezadovoljni radom Vlade, stranke koja je imala dominantnu ulogu, kažnjavaju je neglasanjem za nju, već optiraju promeni vlasti i dolazak opozicione stranke na vlast⁸². Ne treba gubiti iz vida činjenicu da su u koalicionoj vladi pre izbora 2012. godine, bili i SPS i URS (G17+), pa bi u tom kontekstu i trebalo posmatrati podatke da je procenat zadovoljnih radom Vlade među pristalicama ove dve stranke najveći, posle glasača DS, ali i podatak da su birači ove dve stranke gotovo podeljeni u svom mišljenju.

Grafikon 5-32. Procena ekonomske situacije u poslednjih godinu dana s obzirom na izbornu orijentaciju

Druga vrsta procene koja se tiče evaluacije ekonomske situacije u zemlji u periodu pre izbora ne pokazuje tako jasan trend varijacija među glasačicama različitih partija (Grafikon 5-32). Među biračicama bilo koje stranke, prevladuje mišljenje da se ekonomska situacija pogoršala; više od polovine biračicaa svake partije to misli, dok su najoštrij i svojoj osudi biračice DSS (približno 80% ocenjuje ekonomsku situaciju pogoršanom). Da se ekonomska situacija poboljšala smatra apsolutna manjina biračkog tela bilo koje partije (ispod 10% u svakom slučaju). Najviše takvih je među biračicama URS, ali i, iznenađujuće, SNS. Poređenje grupa birača zapravo ukazuju da je

82 Ovdje je otvoreno pitanje koje značajnu ulogu ima i u teoretisanju unutar racionalnog modela, a tiče se poređenja korisnosti dobijene pod trenutnom vlašću s onim što bi bilo dobijeno od drugih partija da su one bile na vlasti. Problem je kako porediti stvaran učinak partija koje su bile na vlasti, s potencijalnim, hipotetskim učinkom opozicionih partija pod uslovom da su one bile na vlasti. Postoji nekoliko mogućnosti kojima glasač može pribeći u takvoj situaciji: osloniti se na evaluaciju performansi tokom vremena, može procenjivati šta će biti u budućnosti u skladu s onim što je partija činila u prošlosti. Ili glasačice mogu porediti ono što su dobile u trenutnim okolnostima s onim što bi dobile da je opozicija bila na vlasti.

značajna jedino razlike između biračica SNS i DSS – ovi prvi su optimističniji u svojim ocenama, ali podaci suštinski ukazuju da su birači svih partija saglasni u oceni o pogoršanju ekonomske situacije, što je, verovatno, u dobroj meri i posledica ekonomske realnosti u tom trenutku.

Na slične zaključke upućuju i podaci prikazani u Tabeli 5-12. Pozitivnije procene rada Vlade pre izbora povezane su s pozitivnijim mišljenjem o njenim glavnim akterima – DS, URS i SPS. S druge strane, oni koji u većoj meri simpatišu SNS rad Vlade ocenjuju negativnije. Međutim, veza procene ekonomske situacije u zemlji donekle odstupa od ovog trenda. Situaciju boljom procenjuju oni koji imaju pozitivnije mišljenje o SNS, SPS ili URS. Drugim rečima, procena ekonomske situacije je sa odnosom prema partiji povezana donekle suprotno pretpostavkama ekonomskog modela.

Tabela 5-12. Političko-ekonomske evaluacije i simpatisanje političkih partija

	SNS	DS	SPS	DSS	LDP	URS
Postignuća Vlade	-,10**	,44**	,08**	,04	,25**	,20**
Promena ekonomske situacije	,15**	,03	,13**	,07**	-,01	,12**

*p<.05; **p<.01.

Ovde je uputno istaći jednu važnu metodološku ogradu u pogledu prikazanih rezultata. Problem s varijablom evaluacije ekonomske situacije tokom prethodnih 12 meseci je što treba da se odnosi na evaluaciju ekonomije u godini pre izbora. No, naše prikupljanje podataka je trajalo više meseci nakon izbora. Zbog toga je deo ispitanika sigurno uzimao u obzir i period nakon izbora, a ne samo period pre izbora kako teorijski koncept u pozadini ove varijable nalaže. Dakle, radi se o varijabli čija validnost može da se dovede u pitanje.⁸³

U proceni ekonomske situacije u zemlji i pripisivanju odgovornosti za takvo stanje od strane birača – ulogu zasigurno igra više faktora koji možda maskiraju ili iskrivljuju njihovu važnost u determinisanju izborne odluke. Dugo nakon talasa ekonomskih problema koji su, barem jednim delom, bili posledica i globalnog stanja ekonomije i svetske ekonomske krize 2008. godine, javnim prostorom je dominirao diskurs kojim se odgovornost za loše stanje ekonomije pripisuje upravo svetskoj ekonomskoj krizi, a ne nacionalnoj vladi i njenim glavnim akterima. Stoga je moguće da su birači pod uticajem takvih poruka vagali svoje procene i pripisivanje odgovornosti za ekonomske nedaće.

Nemamo empirijskih podataka da potkrepimo ove i neke druge spekulacije, koje bi bile na tragu modela valence i vlasništva nad temama (Stokes 1963; Clarke et al. 1992), ali ćemo ih svejedno izneti. Neposredno pre izbora 2012. godine, DS je etiketirana kao korumpirana, nezainteresovana za široke i siromašne slojeve, stoga, potencijalno, opažena kao nekompetentna da se bavi poboljšanjem položaja siromašnih i u tom trenutku veoma bitnih tema, poput nezaposlenosti i ekonomskog nazadovanja. Istovremeno su izgubili „vlasništvo“ nad temom evropskih integracija, a tapiju na neke druge bitne teme, poput nacionalnih interesa, nikada praktično nisu ni imali. Krajnjem rezultatu svega toga smo bili svedocima na izborima 2012. godine.

⁸³ Mi smo se odlučili da ove rezultate ipak prikažemo, smatrajući da mogu biti korisni za istraživače.

5.5.4 Stavovsko-vrednosni model izborne orijentacije

Na prethodnim stranama bavili smo se analizom relevantnosti tri klasična modela izborne orijentacije koje značaj stavljaju na specifične i različite grupe varijabli. Pre nego što se posvetimo analizi svojevrsnog integralnog modela izborne orijentacije koji u obzir uzima sve ono što se pokazalo relevantnim ili bi se moglo pokazati relativno značajnim, posvetićemo se još jednom pitanju, odnosno, potencijalnom značaju nekih stavovsko-vrednosnih varijabli. Uzeti u obzir i te determinante izborne orijentacije važno je iz nekoliko razloga.

U politikološkoj literaturi se već nekoliko decenija govori o opadanju značaja nekih klasičnih determinanti političkih podela unutar društva, poput klase (npr. Dalton 1996; Clark & Lipset 2001; Nieuwbeerta & De Graaf 1999) i rastu značaja nekih drugih na vrednostima zasnovanim ili kulturološkim podelama (Van der Waal et al. 2007; Kriesi 2010). Inglehart (Inglehart 1990) ističe značaj političkih razlika između materijalističkog i postmaterijalističkog pogleda na svet, dok Krizi (1998) govori o levičarsko-libertarijanskoj nasuprot desničarsko-autoritarnoj orijentaciji, što je zajedničko za većinu srodnih modela (v. Inglehart & Flanagan 1987; Flanagan & Lee 2003; Kitschelt 1994; Stubager 2013; Pless, Tromp & Houtman 2020).

U istom duhu brojna postojeća istraživanja ukazuju na značaj kulturno-vrednosnih podela za razumevanje političkog opredeljivanja i u Srbiji. Najčešće se značaj pridaje autoritarnosti (Pantić 2002, 2003; Pantić & Pavlović 2009; Mihailović 1991, 2006; Kuzmanović 2010), dimenziji liberalizam-konzervativizam (Pantić 2002, 2003; Pantić & Pavlović 2009), tradicionalizam-modernizam (Pantić 2002, 2003; Mihailović 2008), podeli na liberalno-demokratski nasuprot socijal-nacionalnom bloku (Mihailović 2006) ili o svojevrsnom mapiranju pozicije birača u višedimenzionalnom prostoru definisanom nekim ključnim dimenzijama, srodnim gore navedenim (Pantić 2002; Pantić & Pavlović 2009; Todosijević 2006, 2013). Što se tiče simpatizera i glasača pojedinih partija, tipično se s jedne strane izdvaja liberalno/demokratsko/modernistički blok (okupljen oko DS i srodnih partija i koalicija) nasuprot konzervativno/nacionalno/tradicionalistički orijentisanim biračima koji, pre svega, inkliniraju ka SPS, SNS i SRS (Mihailović 2006; Pantić 2002; Pantić & Pavlović 2009; Pavlović 2017; Todosijević 2006, 2013). Ranija istraživanja, u najkraćem, daju nam za pravo da očekujemo značaj stavovsko-vrednosnih varijabli za političko opredeljivanje birača u Srbiji.

Povrh toga, individualno-dispozicione varijable mogu biti posebno važne u društvima u kome se socijalna struktura još nije do kraja kristalizovala, i/ili uticaj strukture nije politički artikulisan. Razne kulturno-vrednosne i ideološke varijable često su posrednik ili medijator između faktora socijalne strukture sa jedne i političke strukture sa druge strane. Kao što smo ranije već istakli, model socijalnog rascepa podrazumeva da su socijalni rascepi unutar društva politički relevantni tek ukoliko su i kada su praćeni analognim razlikama u kulturno-vrednosnim orijentacijama (Bartolini & Mair 1990). Možda klasične varijable socijalnog rascepa imaju manji značaj kao što to neki pretpostavljaju, ali bi adekvatnija konstatacija verovatno bila da se baza ili osnova rascepa pomerila sa klase na neke druge rascepe poput obrazovanja (Stubager 2013). To je između ostalog već dokumentovano i za Srbiju i niz drugih balkanskih društava. Tipične razlike u nivou obrazovanja koje

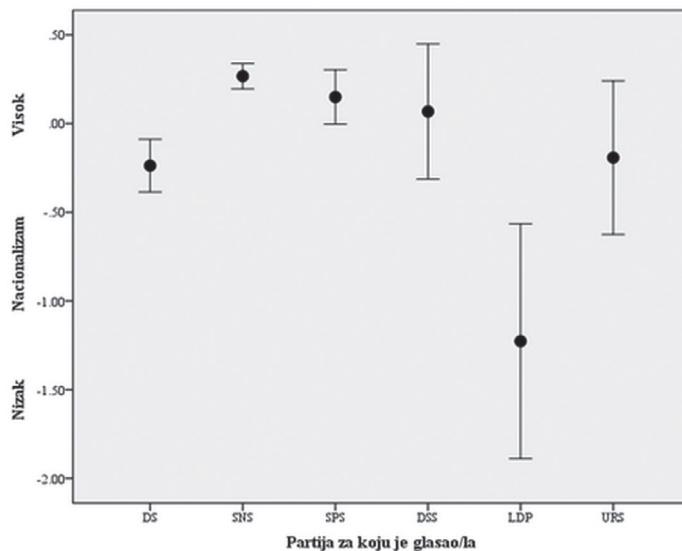
među pristalicama političkih partija u ovim sredinama važe mogu znatnim delom biti objašnjenje činjenicom da obrazovanje vodi razvoju liberalnih vrednosti koje posledično svoj odraz imaju u preferencijama liberalno-demokratskih političkih opcija (Todosijević, Pavlović & Komar 2015; Pavlović, Todosijević & Komar 2019). Drugim rečima, razlike u političkim preferencijama dobrim delom posledica su razlika u političkim filozofijama ili pogledu na svet (npr. Todosijević 2006). Glasanjem ili biranjem određenih političkih opcija izražavamo svoj pogled na svet, saopštavamo (i sebi i) drugima ko smo zapravo, čime ono postaje ekspresivni akt.

U ovom istraživanju raspoložemo podacima koji se tiču izrazitosti nacionalističkih i autoritarnih tendencija čiji je značaj za političko opredeljivanje u Srbiji od nesumnjivog značaja (npr. Kuzmanović 2010; Pantić & Pavlović 2009; Todosijević 2006; Todosijević et al. 2015; Pavlović 2017; Pavlović et al. 2019). Oba koncepta merena su kratkim skalama Likertovog tipa. Glavne informacije o faktorskoj strukturi, zasićenjima pojedinačnih tvrdnji pouzdanosti korišćenih skala prikazane su u Tabeli 5-13. U oba slučaja faktorska analiza za rezultat ima jednofaktorsko rešenje, a dobijeni faktorski skorovi iskorišćeni su kao operacionalizacija nacionalizma i autoritarnosti.

Tabela 5-13. Faktorska struktura skale nacionalizma i skale autoritarnosti

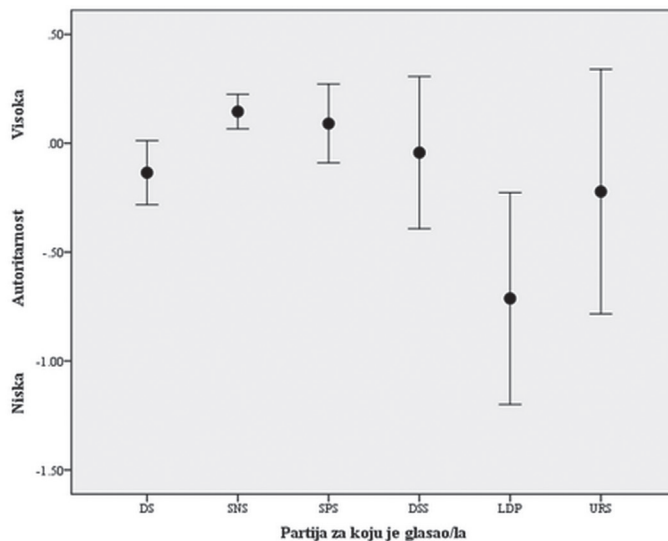
Nacionalizam		Autoritarnost	
Tvrdnje	Zasićenja	Tvrdnje	Zasićenja
Nijedan narod nema tako veličanstvenu a istovremeno i tragičnu istoriju kao Srbi.	,79	Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurirale štampu, filmove i druge medije, tako da se smeće drži podalje od mladih.	,70
Malo je naroda koji su toliko doprineli svetskoj kulturi i nauci kao srpski narod.	,79	Većina naših društvenih problema bi se rešila kad bismo se nekako otarasili nemoralnih i degenerisanih pojedinaca.	,70
Škole treba da obraćaju više pažnje na patriotsko vaspitanje mladih.	,64	Najvažnije vrline koje deca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.	,69
Srbi treba da su ponosni na svoj narod.	,63	Mladi ponekad imaju buntovničke ideje, ali kako odrastaju treba da ih prevaziđu i da se smire.	,57
Naša zemlja treba da teži ka mirnom ujedinjenju Srbije sa onim delovima susednih država koji su naseljeni Srbima (npr. Republika Srpska).	,56	Ljude je moguće podeliti u dve grupe: na jake i slabe.	,55
Važnije je da je političar dobar rodoljub (patriota) nego da je stručnjak.	,49	Stanje nemorala u našem društvu je delom posledica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način vaspitavanja.	,53
Svojevrednost	2,60	Svojevrednost	2,35
% objašnjene varijanse	43,33%	% objašnjene varijanse	39,21
Koeficijent pouzdanosti (α)	,71	Koeficijent pouzdanosti (α)	,66

Poređenje grupa birača ukazuje da se, najpre, pojavljuju neke značajne razlike s obzirom na prosečan nivo nacionalizma, $F(5, 822) = 17,97, p < 0,001$. Kao što je na Grafikonu 5-33 jasno uočljivo, biračice LDP-a pokazuju upadljivo odstupanje u smislu niskog nacionalizma – sva poređenja ove grupe birača s biračima drugih političkih partija su statistički značajna. Osim toga, birače SNS i SPS karakteriše značajno izraženiji nacionalizam, nego birače DS.

Grafikon 5-33. Prosečne vrednosti na skali nacionalizma (95% CI) birača relevantnih partija

Slična je situacija i s nivoom autoritarnosti koja je u različitom stepenu karakteristična za birače analiziranih partija, $F(5, 817) = 5,67, p < 0,001$. Kao i u slučaju nacionalizma, nisu ni ovde sva poređenja statistički značajna. Birači SNS su u proseku autoritarniji od birača DS i LDP; jedina dodatna značajna razlika je ona između birača SPS i LDP, pri čemu su ovi prvi autoritarniji, kao što je to vidljivo i na Grafikonu 5-34.

Grafikon 5-34. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti (95% CI) birača relevantnih partija

I ovi nalazi idu u prilog i dodatno potvrđuju ranije nalaze koji ukazuju na, pre svega, značaj vrednosnih orijentacija i političkih stavova poput ovde korišćenih, a potom i na značajne razlike između biračica naklonjenih SNS/SRS i SPS (sa tipično tradicionalno-konzervativnim profilom) i onih koji su tada glasali za DS i druge manje ali srodne partije (sa tipično modernističko-liberalni vrednosnim profil) (npr. Pantić & Pavlović 2009; Todosijević et al. 2015; Pavlović et al. 2019; Todosijević 2006).

5.5.5 Integralni model izborne orijentacije

Iz podataka prikazanih na prethodnim stranama jasno je da je izborna orijentacija rezultanta složene dinamike odnosa između različitih sociodemografskih, stavovsko-afektivnih i ideoloških varijabli. Stoga je, kao i u slučaju ranije prezentovanih modela i podataka, važno analizirati relativan, nezavisan doprinos svake od njih za izbornu odluku birača. Kao i pri analizi integralnog modela izborne izlaznosti, krenuli smo od šire liste ranije analiziranih varijabli, pa smo, imajući u vidu njihov značaj koji je bio vidljiv iz već prikazanih rezultata, skup potencijalnih prediktora sveli na manji broj. Neke od varijabli uključene su u ovu analizu iako je ranije već pokazano da one nemaju značaj kada se kontrolišu neke druge karakteristike (npr. značaj sociodemografskih varijabli u kombinaciji s partijskom identifikacijom). Radi se o veoma važnim strukturnim varijablama kojima se u našoj sredini tipično „objašnjava“ izbornu opredeljenje, pa je veoma važno još jednom proveriti njihov značaj u novoj kombinaciji prediktora, odnosno analizirati relativan značaj vrednosno-ideološko-stavovskih karakteristika kada se te karakteristike kontrolišu. Ovo je posebno važno jer su raniji podaci o važnosti nacionalizma i autoritarnosti ili ideoloških samoidentifikacija analizirani samo na bivarijatom nivou. S druge pak strane, neke varijable isključene su iz analize na osnovu čisto statističkih razloga (visoka povezanost s drugim prediktora i problem kolinearnosti, npr. mere ideoloških proksimiteta).

Imajući sve ranije rečeno u vidu, mogli bismo pretpostaviti da će bilo koji model koji bi uključivao i varijable partijske identifikacije rezultovati malim brojem značajnih prediktora, pored same partijske identifikacije. To svakako ne bi trebalo shvatiti kao pokazatelj toga da je jedino varijabla partijske identifikacije bitna za izbornu orijentaciju, već više puta isticane „blizine“ partijske identifikacije izbornoj odluci, ali i njenoj posredničkoj ulozi između drugih karakteristika koje su bitne i samog glasačkog ponašanja. Partijska identifikacija je u tom smislu veoma skraćeni „opis“ stavovsko-vrednosno-ideološkog profila birača a koji se teško može identifikovati ukoliko se u regresionom modelu odmah nađe i varijabla partijske identifikacije.

Stoga smo postupili na sledeći način. Multinomijalnu regresiju sproveli smo u nekoliko koraka, sledeći hipotetski kauzalni prioritet. Najpre smo (Model 1) kao prediktore izborne orijentacije analizirali bitne sociodemografske varijable: autoritarnost, nacionalizam i tri dimenzije ideoloških orijentacija. Potom smo tom skupu prediktora (Model 2) dodali i mere ideološkog proksimiteta i zadovoljstva postignućem Vlade, da bismo u poslednjem koraku (Model 3) uključili i pokazatelje partijske identifikacije. Na taj način bili smo u mogućnosti da pratimo kako se menjaju regresioni koeficijenti ranijih prediktora nakon što se u model uključe

dodatni blokovi varijabli, na osnovu čega možemo potencijalno i ugrubo suditi o medijatorskoj ulozi prevashodno partijske identifikacije.

U jednom opštijem teorijskom smislu ove statističke „mahinacije“ bi nam jednostavnije rečeno mogle sugerisati da su varijable strukture značajne kao izvori razvoja određenog kulturno-vrednosnog profila, poput izražene autoritarnosti ili nacionalizma (npr. tako što, recimo osnovne elemente socijalizacije pojedinca), što opet vodi razvoju distinktivnog ideološkog identiteta, čiji sadržaj je u različitoj meri zasićen autoritarno-nacionalističkim odrednicama, da bi taj „lanac“ na svom kraju imao specifičnu partijsku identifikaciju, kao konkretizaciju opštijih ideološko-vrednosnih tendencija, a ujedno i najdirektniji uticaj na izbornu orijentaciju. Uglavnom, ovakav model očigledno podseća na „kauzalni levak“ iz Mičigenskog modela.

U Tabeli 5-14 prikazani su rezultati tri modela multinomijalne regresije. U najkraćim crtama ćemo se osvrnuti na dobijene podatke. Prvi skup prediktora, ukazuje da su nacionalizam i varijable ideoloških orijentacija značajni prediktori glasanja za DS, nasuprot glasanju za neku drugu partiju⁸⁴. Glasačice SNS u poređenju s glasačicama DS izraženije su nacionalistički orijentisane; više se opisuju u tradicionalističko-desničarskim i socijalističko-komunističkim ideološkim terminima, a manje onim liberalno-demokratskim. Dok, pritom, nacionalizam razlikuje samo birače DS i SNS, varijable ideoloških orijentacija birače DS razlikuju od svih ostalih birača – oni su više identifikovani s liberalno-demokratskom etiketama nego biračice SPS, dok su manje socijalističko-komunistički samoidentifikovane u odnosu na glasače SPS i DSS, ali više u odnosu na glasačice LDP.

Dodavanje varijabli ideološkog proksimiteta i evaluacije postignuća Vlade ne menja mnogo u tom smislu, pa bismo mogli reći da je razlikovanje birača DS od ostalih po ovom kriterijumu nezavisno od ranije diskutovanih mera, tamo gde je ono značajno, naravno. Praktično svi značajni koeficijenti iz Modela 1 značajni su i to na isti način i u Modelu 2, s tim što se pokazuje da su birači svih ostalih partija izuzev URS-a, u poređenju s biračicama DS, bili nezadovoljniji radom Vlade. Biračima SNS je, dodatno, ta partija bila ideološki bliža nego biračima DS, dok isto važi i za meru ideološkog proksimiteta SPS i birače te partije. Dakle, varijable koje u ovom modelu operacionalizuju racionalni model glasanja daju dodatni, nezavisni doprinos objašnjenju partijskih preferencija.

Na osnovu dva opisana regresiona modela mogli bismo reći da su stavovsko-vrednosne varijable, kao i varijable opštijih ideoloških orijentacija, ideološkog proksimiteta i retrospektivne evaluacije bitni kriterijumi razlikovanja glavnih političkih takmaca u Srbiji 2012. godine. Treći regresioni model u tom smislu ima posebnu važnost. Nakon što se koeficijenti u koloni za taj model tek i ovlaš pogledaju glavni zaključak je veoma lako izvesti. Presudna ili, preciznije rečeno, jedina značajna determinanta izborne orijentacije je partijska identifikacija. Nijedna druga karakteristika ne ostaje kao značajan *direktni* prediktor, i to važi kako za sociodemografske varijable čija relevantnost je, kako smo ranije videli, uslovna, tako

⁸⁴ Autoritarnost se pokazuje kao neznačajan prediktor i u svedenijem modelu koji uključuje samo sociodemografske varijable i nacionalizam i autoritarnost. Delom se radi o efektu kolinearnosti, pošto su autoritarnost i nacionalizam u visokoj korelaciji.

i za sve ostale blokove prediktora. Glavna poruka trećeg regresionog modela je da oni koji su identifikovani sa DS-om su, u poređenju s identifikovanima sa SNS, daleko skloniji glasanju za DS; isto važi za glasače SPS, koji su daleko češći među onima koji su s tom partijom identifikovani. Regresioni koeficijenti su prilično visoki i za one koji su identifikovani sa DSS, LDP i URS i glasali su češće za ove partije, ali oni nisu statistički značajni verovatno usled malog broja ovih ispitanika u uzorku.

Vredi skrenuti pažnju i na to da je identifikacija sa DS u odnosu na identifikaciju sa SNS značajan prediktor manje verovatnoće glasanja za SPS, DSS i LDP u odnosu na verovatnoću glasanja za DS. Jednostavnije rečeno, razlika između onih koji su identifikovani sa DS i identifikovanih sa SNS je i u tome da su one identifikovane sa DS manje sklone glasanju za te navedene partije nego za DS. Ovo mi moglo da se protumači kao tendencija da identifikacija sa DS (izražena nakon izbora) utiče na manju verovatnoću glasanja ne samo za direktno suprotstavljeni SNS nego i za druge manje ili više bliske partije. Istovremeno, to znači da je identifikacija sa SNS (referentna grupa na varijabli partijske identifikacije) povezana s većom verovatnoćom glasanja za te partije a ne za DS. To logično ukazuje da za birače ovih partija (kada se porede sa glasačicama DS-a) DS bio u neku ruku emotivno-psihološki „dalji“ od SNS-a (kad se porede oni koji su glasali za LDP i oni koji su glasali za DS, logično je da identifikacija sa DS manje izražena kod LDP glasačica, na primer).

Ovo nam, drugačije rečeno, ponovo skreće pažnju na svojevrsnu afektivnu multidimenzionalnost u biračkom telu Srbije i njen značaj za izbornu opredeljivanje, kao i na ranije diskutovanu lojalnost sopstvenom političkom „taboru“ u visoko kompetitivnim situacijama. Čini se da su biračice koje su identifikovane sa DS ispoljile neku vrstu „disciplinovanosti“ u glasanju za tu partiju – ako su sa DS identifikovane postojale su male šanse da glasaju za bilo koju drugu partiju. Ovo bi moglo biti posledica činjenice da su izbori 2012., koji su za samu DS bili „brojčani“ neuspeh, za deo njihovih biračica bili neka vrsta psihološkog „kraha“, pa su u trenutku prikupljanja podataka za ovu studiju uz DS pristajali samo oni najtvrdokorniji u svojoj identifikaciji.

Tabela 5-14. Multinomijsalni regresioni modeli izborne orijentacije s različitim skupovima prediktora

	Partija za koju je glasao/la (referentna grupa: glasali za DS)														
	SNS			SPS			DSS			LDP			URS		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
Uzrast	-,00	-,01	-,01	-,00	-,00	-,01	,02	,01	,01	,03	,03	,01	-,08 **	-,08**	-,04
Ohrazovanje	-,45*	-,26	-,22	-,08	-,17	-,02	,50	,61	,35	,17	,71	,40	1,31	1,73*	,12
Prihodi	-,06	-,05	-,02	-,03	,02	-,03	-,17	-,22	-,28	,04	,12	-,02	-,34	-,34*	-,19
Radni status (zaposlen)	,38	,53	,19	,37	,04	,10	,53	,59	-,13	1,38	1,89*	,73	,90	,98	1,09
Nacionalizam	,38**	,36*	,03	,10	,22	-,03	-,14	-,16	-,14	-,54	-,76*	-,46	,10	,01	,59
Autoritarnost	-,02	,05	-,13	-,01	-,04	-,06	,28	,43	-,01	-,04	,01	-,24	-,12	-,07	-,53
Trad-desn, orijentacija	,36**	,59***	,01	,26	,60*	-,03	1,12	1,36***	,01	-,55	-,57	-,40	,22	,30	-,22
Socij.-komun. orijentacija	,40 **	,60 ***	-,03	1,14***	1,32***	,02	,62*	,77**	-,01	-,1,17*	-,1,24*	-,1,17	,33	,32	,00
Lib.-dem. orijentacija	-,65***	-,56 ***	-,08	-,40*	-,35	,11	-,21	-,11	,21	,38	,32	,03	-,09	-,23	,30
Proksimitet SNS		,07**	,01		,00	,01		,00	-,03		,10	,03		,05	,02
Proksimitet SPS		-,04**	-,01		,05*	-,00		,03	,05		-,10*	-,01		-,03	-,01
Postignuća Vlade		-,147 ***	-,32		-,96***	-,14		-,77*	,47		-,99*	-,04		-,64	-,19
Partijska identifikacija															
Identifikovan sa DS			-,4,75 ***			-,3,53**			-,4,48**			-,3,72*			-,3,55
Identifikovan sa DSS			-,83			,24			11,60			2,14			,05
Identifikovan sa SPS			-,1,21			7,42*			-,78			,03			,69
Identifikovan sa LDP			-,2,37			-,1,25			-,99			14,79			-,1,47
Identifikovan sa URS			-,1,88			-,84			-,1,52			-,1,56			34,60
Konstanta	2,06 ***	-,2,29 **	2,07	-,67	-,26	-,3,79	-,3,63**	-,5,08 **	-,1,43	-,6,15**	-,11,99***	-,2,86	-,84	-,3,22	-,395

*p<.05, **p<.01, ***p<.001;

Napomena: U ćelijama su vrednosti multinomijsalnih regresionih koeficijenta; referentna grupa: DS.

Referentna grupa kod varijable partijska identifikacija: identifikovani sa SNS.

Model 1 Likelihood Ratio Test $\chi^2(45)=237,31, p<.001$; -2Log likelihood = 1241,62; R² Nagelkerke=.36.

Model 2 Likelihood Ratio Test $\chi^2(60)=328,724, p<.001$; -2Log likelihood = 927,908; R² Nagelkerke=.53.

Model 3 - Likelihood Ratio Test $\chi^2(85)=271,94, p<.001$; -2Log likelihood = 696,76; R² Nagelkerke=.56.

Ranije smo se osvrnuli na činjenicu da partijska identifikacija „ukida“ značajnost nekih sociodemografskih varijabli kao direktnih prediktora. Partijska identifikacija je i u originalnoj koncepciji opisana kao utemeljena u socijalnom miljeu pojedinca (pre svega njegove porodice). Direktnije je povezana s glasanjem, a sama poreklo ima u nekim elementima socijalne strukture. Ovde smo dodatno videli da, nakon što se kontroliše partijska identifikacija, ranije značajne determinante izbornog opredeljenja postaju neznačajni direktni ili nezavisni prediktori.

Ove podatke bismo malo slobodnije mogli interpretirati kao pokazatelj toga da partijska identifikacija delom svoje poreklo ima i u opštijim kulturno-vrednosnim orijentacijama birača, što je i predviđeno modelom „uzročnog levka“ Mičigenske škole. Videli smo da su opštije identitetske orijentacije povezane s partijskom identifikacijom, a od ranije znamo da je partijsko opredeljenje delom i odraz razlika u pogledu na svet (npr. Todosijević 2006). Ovde prikazani podaci idu tome u prilog. Nacionalizam i autoritarnost prestaju da budu značajni prediktori izborne orijentacije nakon što se kontroliše identifikacije upravo zato što je identifikacija opredmećenje opštijih kulturno-vrednosnih orijentacija, a sama direktnije povezana s izbornim opredeljivanjem. Značaj varijabli ideološkog proksimiteta implicira da je partija koja je najbliža u emotivnom, makar jednim delom to i u ideološkom smislu, ali i da je PID zavisna od evaluacije postignuća. Moguće je da pozitivne evaluacije postignuća vode većoj psihološkoj bliskosti i obrnuto, kao što je moguće i da unapred postojeća identifikacija „boji“ evaluacije aktera u Vladi s kojima se biračica identifikuje.

Opisani rezultati nam govore da se pod „skutima“ značaja partijske identifikacije krije značaj mnogih drugih stavovskih, vrednosnih i ideoloških varijabli. Zapravo, ako uporedimo eksplanatornu moć tri navedena modela (Nagelkerke aproksimacija R^2 , prikazano ispod Tabele 5-14), vidimo da je eksplanatorna moć modela 2 znatno veća u poređenju s modelom 1 (skok R^2 sa ,36 na ,53).⁸⁵ Ipak, napredak u eksplanatornoj moći ostvaren dodavanjem varijabli partijske identifikacije je minimalan (sa $R^2=,53$ nad $R^2=,56$). Dakle, varijable partijske identifikacije posreduju, prenose uticaj prethodnih varijabli, ali je njihov dodatni nezavisni doprinos mali. To naravno ne znači da je i njihov konceptualni značaj minimalan. Slično kao i u Mičigenskom modelu, i ovde se partijska identifikacija javlja kao rezultat uticaja trajnijih faktora, kao i rezime racionalnog rasuđivanja o efektima prethodne vlasti.

Uz to, gorenavedeno ima jednu važnu implikaciju koja se tiče izborne ponude. Partijska identifikacija može svoje korene vući iz razlika u nacionalističkim i autoritarnim stavovima sve dotle dok same partije jasno artikuliše svoje politike i distinktivno se pozicioniraju u odnosu na teme koje gađaju nacionalistički ili autoritarni domen. Dok podaci ukazuju da birači ne vide prevelike razlike među političkim partijama u kontekstu klasičnih ideoloških odrednica, stvari možda stoje drugačije u pogledu nekih drugih ideoloških markera, kao što to uostalom ranije spomenuta istraživanja i potvrđuju (Todosijević et al. 2015; Pavlović et al. 2019). Da li su i u kojoj meri sve ove pretpostavke opravdane, pitanja su koja će morati da sačekaju neke druge analize i radove.

85 Kod regresionih modela sa kategorijalnom zavisnom varijablom, nije moguće izračunati klasični R^2 (proporcija varijanse zavisne varijable objašnjena nezavisnim varijablama). Umesto toga, prikazuju se različite aproksimacije, ili 'pseudo R^2 '. Iako Nagelkerke R^2 nema isto značenje kao i standardni R^2 , koristan je, posebno za poređenje modela baziranih na istim podacima (Nagelkerke 1991).

6. Zaključna razmatranja

Knjiga je započeta isticanjem izbora kao ključne karakteristike savremene reprezentativne demokratije. Kritike na račun kvaliteta i smislenosti izbora u savremenim demokratijama nisu retke, ali je retko osporavanje normativnog značaja izbora za samu definiciju reprezentativne demokratije.

Iz toga sledi da je vrlo važno stalno unapređivanje razumevanja funkcionisanja izbora, a posebno izbornog ponašanja građana. To je važno kako za nauku, tako i za građane koji žive, ili bi želeli da žive, u demokratiji. Zbog toga nije iznenađujuće da izborne studije spadaju među centralne oblasti politikologije, političke sociologije, političke psihologije i srodnih disciplina. Uprkos ranijim kvalitetnim istraživanjima, kao što smo to već konstatovali, političko ponašanje u Srbiji i dalje je nedovoljno istražena oblast. Stoga ova knjiga predstavlja prilog sistematskom proučavanju izbornog ponašanja građana Srbije. Naglasak je, s jedne strane na teorijskoj relevantnosti, a s druge na metodološkoj rigoroznosti. Istraživanja takvog karaktera mogu da daju kumulativni doprinos razumevanju ove oblasti koja ima izuzetan naučni i društveni značaj.

Analize prikazane u knjizi fokusirane su na specifične izbore, koji iako nisu više politički aktuelni, imaju veliki značaj za razumevanje sadašnje faze demokratije u Srbiji. Radi se o izborima koji su bili politički prelomni i sa dalekosežnim uticajem. Pristup analizi pojedinačnih izbora, ali sa stanovišta opštijih naučnih problema, smatramo, daje predstavljanim rezultatima značaj koji prevazilazi pitanje političke aktuelnosti pa i samog pitanja razumevanja specifičnog slučaja. Analize bazirane na dedukciji hipoteza na osnovu postojećih naučnih generalizacija i teorija, te testiranje njihovih implikacija na našim podacima čini prikazane rezultate, sa jedne strane relevantnim u opštijem naučnom smislu, a sa druge, daje bogatije, teorijski utemeljeno poznavanje specifičnog slučaja.

U ovom zaključnom poglavlju daćemo rekapitulaciju utvrđenih rezultata, uz njihovu diskusiju u svetlu polaznih teorija, kao i iz perspektive kvaliteta srpske demokratije. Uzgredno ćemo ukazivati i na implikacije dobijenih nalaza koje su posebno relevantne za buduća istraživanja. I izlaganje u ovom delu podeljeno je prema centralnoj temi – na deo o izbornoj izlaznosti, i deo posvećen izbornom opredeljivanju.

No, pre nego što se još jednom pozabavimo dobijenim podacima, iznećemo dva dominantna utiska stečena nakon prikazane obimne i detaljne analize podataka. Oni

bi mogli biti shvaćeni i kao najgeneralniji zaključci, budući da važe i za izlaznost i za izbornu opredeljenje.

Prvi utisak je da naši nalazi generalno odgovaraju onome što su istraživanja utvrdila i u drugim zemljama, kako u pogledu faktora koji utiču na izlaznost, tako i determinanti izbornog opredeljivanja. Moglo bi se reći da nije utvrđeno ništa za šta bi se moglo reći da je izrazita specifičnost srpske glasačice. Resursi, kao što su obrazovanje i starost, zatim osećanje dužnosti, posvećenost demokratiji, te bliskost s političkim partijama, utiču na izlaznost u Srbiji slično kao i u mnogim drugim zemljama.

Drugi utisak se odnosi na stepen povezanosti varijabli, efektivnost prikazanih ekspanatornih modela. U poređenju s tipičnim nalazima iz zemalja sa dužom i/ili stabilnijom demokratijom, utvrđene asocijacije su generalno relativno slabije. Dakle, veći je stepen neizvesnosti kada se radi o razumevanju srpske glasačice nego o tipičnom zapadnoevropskom glasaču.⁸⁶

Razlozi za takav rezultat mogu biti supstancijalne prirode – verovatno postoje važne varijable koje bi mogle da bolje objasne individualne razlike u izbornom ponašanju, ali nisu bile uključene u prikazane analize. Ipak, imajući u vidu da su u našu analizu uključene varijable koje se sreću u mnogim srodnim studijama, pa i onim u literaturi najpoznatijim, to je verovatno samo deo objašnjenja. Takođe, uloženo je truda da njihova operacionalizacija bude ekvivalentna onima iz međunarodne literature ili prilagođena specifičnostima našeg političkog konteksta. U svakom slučaju, analizirano je više raznorodnih varijabli nego što je to tipično slučaj, posebno u studijama iz naše sredine. Ostaje za buduća istraživanja da otkriju koji su to dodatni faktori koje treba uzeti u obzir kada objašnjavamo političko ponašanje u Srbiji.⁸⁷

Takođe, moguće je da u manje stabilnim, konsolidovanim demokratijama, ispitanici imaju slabije definisane stavove, neodređenije poglede na politički svet, što bi onda otežavalo utvrđivanje sistematskih faktora u njihovoj osnovi i njihove veze s političkim ponašanjem. Pojmovi političke levice i desnice se, na primer, retko koriste u političkom diskursu u Srbiji. Moguće je da znatan broj građana/ki nema definisani odnos prema toj dimenziji, a time ta dimenzija ne može da bude uticajan faktor na političko ponašanje.

Prikazani rezultati su svakako odraz i primenjene metodologije. Za same ispitanike, anketno istraživanje verovatno predstavlja situaciju na koju nisu naviknuti, što može da utiče na davanje odgovora, posebno na učestalost socijalno poželjnih odgovora, i/ili neutralnih odgovora, što dalje utiče na stepen asocijacija između varijabli. Poverenje u one koji sprovode istraživanje (anketarke, agencije) takođe ima uticaja na kvalitet odgovora, a dobro je poznato da se građani Srbije ističu po niskom poverenju u institucije. Nemamo posebnih razloga da pretpostavimo da je u ovoj studiji taj faktor izvor sistematskih varijacija u odgovorima ispitanica/ka, ali svakako treba da se radi na poboljšanju metodologije prikupljanja podataka kako bi se od ispitanica/ka dobijali verodostojniji odgovori.

86 Ovo, naravno, važi pod pretpostavkom da ne koristimo partijsku identifikaciju kao glavni ekspanatorni faktor izbornog opredeljivanja, kao što sugerišu pojedini evropski istraživači (npr. Thomassen & Rosema 2009).

87 Ovde se nećemo osvrnuti na neke druge faktore koji svakako imaju nesporan značaj, a ne tiču se *individualnih* karakteristika birača (npr. neizvesnost izbora, vrsta izbora itd.).

Još jednom skrenimo pažnju i na to da su dobijeni rezultati verovatno, jednim delom, i pod uticajem samih izbornih rezultata i vremena sprovođenja ankete. Produženje mandata ili promena na vlasti mogu da utiču na tumačenje pojedinih pitanja, a time i na povezanost sa izbornom izlaznošću. Na primer, došlo je do promene partije na vlasti (kao što je bio slučaj u Srbiji 2012), a anketa je sprovedena ne neposredno nakon izbora nego malo kasnije. Na pitanja koja se odnose na evaluaciju partija i/ili sistema može da se odgovarati imajući u vidu kako prethodnu vlast (što je cilj, i što je logično kada je anketa neposredno nakon izbora), tako i novu vlast. Na taj način, odgovori mogu da imaju različito značenje, u zavisnosti od tumačenja pitanja od strane ispitanica.

6.1 Sličnosti i razlike između glasača i apstinenata

Kao konceptualni okvir za analizu determinanti individualnih razlika u izornoj izlaznosti – poslužio nam je prošireni model teorije racionalnog izbora. Taj model se pokazao kao koristan za osmišljavanje uloge pojedinačnih varijabli, kao i za olakšanu uporedivost naših nalaza sa onima iz literature.

Naša verzija modela teorije racionalnog izbora svakako nije direktni transfer idealnog modela, niti tipičnog modela iz literature (ako tako nešto i postoji). Posebnost našeg pristupa se ogleda, s jedne strane, u rigoroznom rasporedu pojedinačnih varijabli po elementima modela TRI. Zatim, po inovativnosti u operacionalizaciji pojedinih faktora, te po većem ukupnom broju uključenih varijabli i njihovoj raznolikosti. Zbog toga smatramo da se naš model ističe i po teorijskoj zasnovanosti, i po bogatstvu operacionalizacije (u poređenju s tipičnim, uprošćenim modelima koji se sreću u literaturi).

U skladu s proširenim modelom TRI, eksplanatorne varijable su grupisane u tri kategorije: faktori B, C, i D. Statistička analiza integralnog modela je pokazala da svaki od blokova značajno doprinosi ukupnoj eksplanatornoj moći. Napominjemo da faktor P⁸⁸ nije direktno uključen, jer se P u pravom smislu odnosi na *agregatni* nivo, prvenstveno verovatnoću presudnog uticaja pojedinačnog glasa – kao na primer, neizvesnost izbora, veličinu biračkog tela i slično, a taj nivo je van fokusa ovog rada.

6.1.1 Uloga partijskog diferencijala (faktor B)

Faktor B, to jest partijski diferencijal, odnosi se na percepciju razlike između partija ili kandidata koji učestvuju na izborima. Potrebno je ne samo da se partije opažaju kao različite, nego da je ta razlika relevantna za dobit glasača od pobeđe ili poraza preferiranog kandidata. Nulti partijski diferencijal implicira izbornu apstinenciju (e.g. Adams & Merrill 2003).

Kod nas je ovaj faktor operacionalizovan nizom varijabli, od postojanja partije koja se ispitanici posebno sviđa ili ne sviđa, preko stepena svidanja najvažnijih partija (i afektivne polarizacije), pa do kognitivne percepcije različitosti stranaka. Obavljene

88 Verovatnoća da će sopstveni glas odlučiti izbore.

analize podataka pokazale su da je partijski diferencijal bitan za izbornu izlaznost i u Srbiji. Važno je da na izborima učestvuje barem neka stranka koja se potencijalnoj glasačici sviđa. Nešto manje važno je i to da postoji partija prema kojoj potencijalni glasač ima izrazito negativno mišljenje. Ali, pokazalo se da je pozitivna percepcija značajniji motivator participacije.

Po Adamsu i Merilu, doživljaj da nam se ni jedna stranka niti sviđa niti ne sviđa posebno deluje destimulativno na participaciju („apstinencija usled alijenacije“, Adams & Merrill 2003: 165). Čini se, međutim, da je takav zaključak potrebno revidirati, barem u slučaju Srbije. Naime, pokazalo se da je izborna alijenacija ipak manje destimulativna od generalno negativnog stava prema svim kandidatima i partijama. Poznati stav i preporuka da je važno makar glasati protiv nekog, ako se nema za koga, izgleda da ne nailazi na dobar odziv među potencijalnim glasačicama u Srbiji.

Gledano iz drugog ugla, pokazalo se i da je izdiferencirani emocionalni stav prema partijama i liderima (afektivna polarizacija) povezan s višom izlaznošću, slično kao i viši prosečni pozitivni odnos prema strankama. Takvi rezultati sugerišu da faktor B ne treba koncipirati samo kao postojanje apsolutne razlike u odnosu prema različitim strankama. Smatramo da je potrebno dodati element stepena pozitivnog stava prema strankama. Drugim rečima, bitan je i diferencijal u odnosu na nulti (ili potpuno negativni) nivo. Nije dovoljno da je stav prema nekoj partiji manje negativan, nego izlaznost motiviše prvenstveno pozitivan stav prema barem nekim partijama.

Takođe, čini se da je posebno za višepartijske sisteme, kao što je srpski, bitan i stav prema široj izbornoj ponudi. Izdiferencirani stav prema stranačkoj ponudi takođe ukazuje i na prihvatanje postojećeg političkog sistema, mada tako interpretirani diferencijal već prelazi u neki drugi faktor osim B.

6.1.2 Resursi i mobilizacija (faktor C)

Faktor C se odnosi na teret, napor, i sve ono što otežava izlazak na izbore potencijalnim glasačicama. Literatura uniformno pokazuje da raspolaganje relevantnim resursima, kao što su vreme, novac, informisanost, čini građanke redovnijim učesnicima izbora (e.g. Fieldhouse 2007; Pattie et al. 2003; Brady, Verba & Schlozman 1995).

Mi smo analizu ovog faktora podelili u dve podgrupe, prema njihovoj specifičnosti. U jednu, veću, grupu spadaju različite sociodemografske varijable, koje čine tzv. socioekonomski ili „osnovni“ (engl. *baseline*) model. Drugu grupu čine varijable koje ukazuju da izloženost predizbornoj mobilizaciji, što je takođe vrsta resursa (olakšava sticanje informacija i donošenje izborne odluke, na primer).

Sprovedene statističke analize nedvosmisleno pokazuju da je značaj sociodemografskih i ekonomskih varijabli – postojeći, ali mali, barem kada je reč o izlaznosti u Srbiji 2012. godine. Konzistentan je uticaj samo starosti i nivoa urbanizacije mesta stanovanja. Izgleda da je ruralna sredina pogodna za ispoljavanje socijalnih faktora koji podstiču izbornu participaciju, kao što su socijalni pritisak ili integrisanost (Tarrow 1971; Morlan 1984).

Uticaj obrazovanja je vidljiv samo u bivarijatom modelu, ali je i tu efekat slab. Dakle, iako su asocijacije u smeru kao što je tipično i za druge zemlje, stepen

povezanosti je veoma slab. Takav nalaz zavređuje pažnju posebno imajući u vidu rasprostranjeno mišljenje da rezultate izbora u Srbiji presudno određuju glasovi niže obrazovanih slojeva. Naši rezultati, za razliku od nekih ranijih izveštaja (Logar 2007), nesumnjivo pokazuju da na izborima 2012. godine, to nije bio slučaj. Socioekonomska asimetrija u izlaznosti postoji, ali deluje slično kao i u većini drugih zemalja – u korist obrazovanijeg i imućnijeg sloja (Smets & Van Ham 2013).

Što se tiče uticaja mobilizacije, pokazalo se da je na srpske glasače 2012. godine uticaj imala samo partijska mobilizacija, kontaktiranje potencijalnog glasača od strane političkih partija. Osim pozitivnog stava prema nekim partijama (iz faktora B), ovo takođe ukazuje na značaj političkih partija za podsticanje učešća na izborima, kao što ističu pojedini autori (Rosenstone & Hansen 1993).

6.1.3 Uloga normativnih, evaluativnih i ekspresivnih varijabli (faktor D)

Različite varijable koje ukazuju na ekspresivnu, normativnu i evaluativnu motivaciju grupisane su pod faktor D. U pogledu obima i raznovrsnosti varijabli kojima je ovaj faktor operacionalizovan, naša analiza je učinila verovatno najveći iskorak u odnosu na standarde u literaturi. Ovo je posebno relevantno pošto se faktor D smatra najkontroverznijim elementom modela TRI. Puristi smatraju da uopšte ne pripada racionalnom modelu, jer se radi o „iracionalnoj“ motivaciji. S druge strane, ističe se da je faktor D neophodan da bi model bio realističan i empirijski relevantan. Kod nas su relevantne varijable grupisane u tri kategorije. Jedna se odnosi na varijable opšte podrške demokratiji, što je blisko inicijalnoj koncepciji D faktora (Riker & Ordeshook 1968). Druga kategorija se odnosi na varijable koje ukazuju na ekspresiju zadovoljstva ili nezadovoljstva učinkom vlasti ili demokratskog sistema u celini. U treću kategoriju su uključeni indikatori građanske demokratske kulture u širem smislu. Tu su, na primer, indikatori političke informisanosti, tolerancije i partijske identifikacije.

Analiza uticaja varijabli iz domena D faktora započeta je s nizom od preko 20 relevantnih indikatora. Rezultati sprovedenih analiza ukazuju na umerenu povezanost sa izlaznošću u Srbiji 2012. godine. Pored nekoliko izuzetaka (podrška nedemokratskim formama vladavine, politička tolerancija), većina varijabli se u bivarijantnim analizama javila kao statistički značajni korelat izlaznosti. Iako generalno niskog nivoa, te veze su uporedive s nalazima uobičajenim u literaturi.

Prediktori s najrobustnijim uticajem su zainteresovanost za izbornu kampanju, evaluacija demokratskog karaktera političkog sistema, osećaj političke efikasnosti, te partijska identifikacija. U skladu s proširenim modelom TRI, indikatori faktora D, dakle neinstrumentalna motivacija, važna su determinanta izlaznosti.

Za početak, važno je da sami građani pokazuju barem minimalno pozitivni stav prema funkcionisanju demokratskog sistema. Ako se sistem doživljava kao nedemokratski, gde izbori nemaju stvarni uticaj na to šta vlast radi, onda izborna apstinencija nije iznenađujuća. Interna politička efikasnost, doživljaj da sopstvena politička aktivnost, kao na primer glasanje, može da utiče na politička dešavanja, jeste takođe važan motivator. Ako su prethodni uslovi zadovoljeni, potrebno je još i da je potencijalni

glasač zainteresovan za politiku, da prati političku kampanju (npr. Norris 2002; Pattie & Johnston 1998). Konačno, i kada građanka poseduje sve građanske vrline koje su potrebne za aktivno učešće na izborima – poverenje u demokratiju, zainteresovanost, efikasnost – neophodno je i da postoji veza s političkim partijama. Čak i visok stepen političke motivacije nije dovoljan ako građani ne mogu da u velikoj ponudi političkih partija i kandidata ipak pronađu nekoga prema kome bi se barem za nijansu osećali bliskije.

Kada se posmatra uticaj indikatora iz sva tri faktora (B, C, D), posebno se ističe uloga političkih stranaka. Iz domena partijskog diferencijala, jasno se pokazalo da je pozitivan stav prema barem nekim strankama vrlo važan element izborne motivacije. Negativan stav prema partijama, recimo onima koje su na vlasti, nije dovoljan da stimuliše izlaznost. Rezultati u vezi s mobilizacijskim modelom takođe ukazuju na važnost stranaka. Naime, direktna stranačka mobilizacija (kontaktiranje potencijalnog glasača od strane političkih partija) utiče pozitivno na izlaznost. I najzad, iz domena faktora D, partijska identifikacija, kao indikator prihvatanja političkog sistema, jasno je povezana s višom prosečnom izlaznošću.

Iz jednog ugla, ovo ukazuje na značajnu ulogu političkih stranaka u podsticanju i stimulanju građana da učestvuju na izborima. Takva uloga nije iznenađujuća, pošto su u parlamentarnim, proporcionalnim, višepartijskim sistemima kao što je srpski, političke partije zapravo glavni politički akteri (a ne kandidati, kao u predsedničkim, ili većinskim sistemima). Međutim, to istovremeno znači da partije imaju značajnu ulogu i u objašnjenju relativno visoke izborne apstinencije u Srbiji. Očigledno da kriza poverenja u partije, manjak osećanja psihološke povezanosti s njima, i generalno rasprostranjen negativni stav prema strankama utiču na konsolidaciju izborne apstinencije kod znatnog broja građana. Ostaje da se vidi da li će skorija budućnost iznedriti aktere koji će biti u stanju da uspostave pozitivniji odnos sa potencijalnim glasačima i glasačima Srbije.

Što se tiče evaluativnih i normativnih faktora, u Srbiji 2012. godine su veći uticaj na izlaznost pokazali evaluativni faktori (zadovoljstvo funkcionisanjem političkog sistema), nego normativni stavovi (načelna podrška demokratskom sistemu). Kao što je ranije sugerisano, moguće je da se tu radi o odrazu specifičnog političkog konteksta tih izbora. Izgleda da jedan deo nezadovoljnih razvojem političke situacije, posebno ranijih glasača partije/koalicije koja je bila na vlasti do izbora, nije mogao da nađe pozitivnu političku alternativu, nego se opredelio za neizlazak na izbore. Takođe, moguće je da je kampanja za „bele listiće“ imala uticaja na vezu između nezadovoljstva demokratijom i apsentizma. Umesto „glasa“ (*voice*) za promene, koji je teško dati ako nema aktera koji bi bio doživljen kao agens takvih promena, opredeljuje se za „izlaz“ (*exit*) iz izbornog procesa. Gledano u celini, jasno je da sve tri komponente modela TRI imaju uticaj na izlaznost i u Srbiji, i to u skladu s teorijskim predikcijama, i uobičajenim nalazima iz drugih zemalja.

U kontekstu sveukupnih nalaza koji se tiču izlaznosti, zanimljivo je spomenuti sugestiju Martina Rozeme da, nasuprot uobičajenom mišljenju da je visoka izlaznost normativno poželjna, niska izlaznost zapravo takođe može da ima pozitivne posledice po demokratiju (Rosema 2007). Dodajmo, izborna apstinencija nije uniformna po različitim kategorijama građanstva. Zbog toga, recimo, na politiku manji uticaj ima

siromašniji stanovništvo, što se smatra problematičnim za kvalitet demokratije. Među apstinentima su, međutim, značajno više zastupljeni građani koji su manje informisani o politici, manje zainteresovani, manje kompetentni. Zbog toga, moglo bi se pretpostaviti da njihova češća apstinencija zapravo doprinosi kvalitetu demokratije (Rosema 2007).

Naši rezultati samo donekle podržavaju takvo viđenje. Na primer, u integralnom modelu, pokazalo se da niže obrazovani češće apstiniraju od izbora, a oni više zainteresovani za politiku su češći među glasačima. Takođe, u bivarijantnoj analizi, apstinenti su generalno slabije informisani o politici. Dakle, iz ovog ugla gledano, izborna apstinencija nije neophodno potpuno negativni fenomen.

Možda najsnažniji utisak ostavlja višestruki nalaz – da nezadovoljstvo različitim aspektima funkcionisanja sistema inhibira participaciju. Ovo sugerise da je negativni trend u politici možda teško zaustaviti, ako se oni nezadovoljni pasiviziraju. U Srbiji, u periodu izbora 2012. godine, to je definitivno bio slučaj. Opredeljivanje za „izlaz“ (apstinencija) umesto za „glas“ (na izborima) može da oteža negativni trend u pogledu kvaliteta demokratije. Posebno se pokazalo da značajnu ulogu ima negativan stav prema političkim partijama, nemogućnost da se nađe politički akter uz kojeg bi se vezala pozitivna motivacija i mobilisala participacija nezadovoljnih potencijalnih glasača.

6.2 Razlike među glasačima različitih partija

Analiza izborne orijentacije građana Srbije zasnovana je, kao što je ranije naglašeno, na dominantnim modelima partijske podrške. Teorijski modeli bili su osnova za selekciju ovde analiziranih varijabli, prikaz rezultata i interpretaciju dobijenih veza. Smisao primenjenih modela, kao logički koherentnih i empirijski ubedljivih obrazaca objašnjenja dinamike partijske orijentacije nije upitan. No, iznova se pokazuje da svaki model jeste samo jedan deo slagalice konačnog mozaika konkretne odluke građanina ili građanke da glasa za koga glasa. Svaki delić slagalice nudi samo deo slike o političkom ponašanju, a tek posmatrani zajedno mogu, makar delimično i da ga objasne. Postoji verovatno onoliko razloga i motiva za glasanje i partijske preferencije koliko i ljudi koji glasaju, pa je pokušaj da se izborna ponašanja u potpunosti objasni analizom trendova i pravilnosti koji u tom smislu postoje nužno nepotpun.

Nećemo ovde ponovo podsećati na sve glavne nalaze koje smo izneli na prethodnim stranama, niti ukazivati na primenjivosti korišćenih pristupa ili doslednost dobijenih nalaza u prostorno-vremenskom smislu (kao što smo to već sugerisali na nivou opšteg utiska, za Srbiju kao mladu demokratiju, dobrim delom važi i ono što važi i za razvijena demokratska društva iz drugih delova Evrope i sveta, uz izvesne, relativno stabilne trendove u glasačkim preferencijama od devedesetih godina XX veka naovamo). Ovde ćemo, međutim, ponovo potcrtati neke od prikazanih nalaza koje smatramo posebno bitnim u kontekstu njihovih implikacija ili heurističko-praktične važnosti.

Možemo, najpre, tvrditi da su neke socijalno-demografske karakteristike povezane (i to dosledno) s preferencijama političkih partija i koalicija. Uзраст, nivo obrazovanja, nivo prihoda ili radni status karakteristike su koje značajno razlikuju birače relevantnih partija. Socijalna diferencijacija je, doduše, relativno slaba uz trend jasnijeg

razlikovanja dva glavna politička oponenta – koalicije okupljene oko DS i koalicije okupljene oko SNS. Tipično se kao nedostatak sociodemografskog modela ističe činjenica da on zapravo ništa ne objašnjava, već da dobijene veze sociodemografskih karakteristika ispitanika i glasačkih preferencija jesu ono što zapravo treba objasniti. Niko ne glasa za ovu ili onu partiju zato što je mlad ili star, manje ili više obrazovan, već zato što su te karakteristike povezane s nekim drugim koje su zapravo relevantne. Često se, međutim, gubi iz vida da sociološki model zapravo i pretpostavlja da socijalne razlike ili rascepi unutar društva postaju relevantni tek kada su i ako su povezani s razlikama u nekom drugom smislu. Naši podaci to i ilustruju jer, kada se kontroliše uticaj nekih stavovsko-dispozicionih varijabli (pre svih, partijske identifikacije), značajne razlike među sociodemografskim grupama po nekim kriterijumima nestaju. To praktično znači da se uticaj sociodemografskih varijabli barem jednim delom iscrpljuje činjenicom da su te iste karakteristike povezane s nekim drugim karakteristikama birača koje su direktnije, neposrednije determinante izbornog ponašanja.

Sociopsihološki model je veći naglasak stavio na direktne ili proksimalne faktore uticaja – stavove i percepcije, ne na socijalnu poziciju ili objektivne situacione faktore. Nema sumnje da su afektivne veze s političkom partijom kao važnom socijalnom grupom, pre svih partijska identifikacija, veoma važne za izbornu odluku (a videli smo da to važi i za izlaznost) i to je blisko klasičnom tumačenju unutar Mičigenskog modela. Značaj partijske identifikacije za izbornu orijentaciju možemo vrlo lako i ubedljivo ilustrovati. Ukoliko se čitateljka ove knjige priseti poglavlja u kome se faktori izbornog opredeljenja detaljno analiziraju ili samo ovlaš uporedi podatke prikazane u multinomijalnim regresionim modelima *sa* partijskom identifikacijom i *bez* nje, lako će uvideti da su neke druge individualne karakteristike za izbornu opredeljenje bitne samo onda ukoliko u modelima partijske identifikacije *nema*; kada je ona tu, ispostavlja se kao jedino bitna. To, još jednom ponovimo, ne znači da drugi faktori nisu od značaja, već da su „udaljeniji“ od izborne odluke i s njom povezani upravo preko determinisanja partijske identifikacije koja na izbornu odluku direktnije utiče.

U tom kontekstu, može se debatovati i o prirodi tog odnosa, da li je posredi identifikacija u onom smislu u kome se u socijalnoj psihologiji govori o socijalnom identitetu ili ne (za detaljnija razmatranja ove problematike v. Pavlović 2020). S većom sigurnošću možemo pretpostaviti da je proces razvoja vezanosti za političke partije zasigurno drugačiji od onog kako ga opisuje klasični model. Mičigenski model postulira razvoj ove vrste socijalnog identiteta kao rezultat rane socijalizacije i socijalizacijskih iskustava u detinjstvu (Campbell et al. 1960). Budući da je prosta činjenica da je većina građana Srbije starija od aktuelnih političkih partija, ovakvo tumačenje je veoma upitno.

No, brojne su druge mogućnosti kojima ova rana, pretpolitička iskustva mogu stvoriti bazu ili teren za razvoj partijske identifikacije u kasnijem životu. Pojedinaac nije nužno od malih nogu morao biti vezan za konkretnu političku partiju (koja u to vreme nije ni postojala, barem ne one partije koje su danas u političkoj ponudi), ali je mogao usvojiti određen sistem stavova, vrednosti ili ideoloških uverenja koja omeđuju potencijalni opseg partijske identifikacije u kasnijem životu. O ovome ubedljivo govore podaci koje smo prikazali, posebno na nivou integralnih modela partijske orijentacije s različitim brojem prediktora. Opšte ideološke samoidentifikacije značajno su povezane s političkim preferencijama, a one same su mogle imati različite, već spomenute izvore.

Ovo dodatno otvara pitanje veze opštije ideološke i partijske identifikacije kao oblika samoidentifikacije u našoj sredini, na šta i neki drugi autori načelno skreću pažnju (Green et al. 2002). Drugim rečima, otvoreno je pitanje da li je partijska identifikacija zaista identifikacija ili iz opštije političke identifikacije izvedeni stav prema konkretnim političkim partijama (v. i Pavlović 2020; Pavlović & Todosijević 2016).

Ovde treba skrenuti pažnju i na naizgled banalnu činjenicu koja može da ima veliku relevantnost u diskusijama ovog tipa. Ne samo da se može debatovati o prirodi ili načinu najbolje operacionalizacije partijske identifikacije, već pitanje (ne)postojanja termina koji označava pripadnost određenoj socijalnoj kategoriji može da predstavlja važnu prepreku u razvoju socijalnog identiteta i procesa identifikacije. Da bi postojao socijalni identitet mora postojati i određena socijalna kategorija, a to opet zahteva da postoji lingvistički marker ili, jednostavnije rečeno, jezička oznaka za nju. Biti „demokrata“ ili „republikanac“ (u kontekstu SAD-a) na nivou sociopsiholoških procesa nije isto što i biti pristalica/simpatizer Demokratske ili Republikanske stranke.

Da napravimo jednu grubu analogiju – biti „Zvezdaš“ nije nužno psihološki identično s biti „simpatizer“ Crvene Zvezde. Ovakve identitetske odrednice ili markeri partijskog identiteta za političke partije u Srbiji praktično ne postoje.⁸⁹ Nema opšteprihvaćenog jezičkog termina za pristalice Demokratske stranke, Demokratske stranke Srbije, Socijalističke partije Srbije itd.⁹⁰ Tačnije, nema onog koji bi bio barem donekle nezavisan od ideološke potke koja se određenim terminom implicira. Ako bismo, na primer, rekli „socijalista“ ili „demokrata“ ili „liberal“ za pripadnike SPS, DS ili LDP, to ne bi bio sasvim adekvatan opis, jer, recimo, „demokrata“ može imati konotaciju koja je šira od pristajanja uz konkretnu političku opciju. „Demokrata“ u ovom opštijem smislu, može simpatisati DS, DSS, LDP itd., što nas opet vraća na razliku ideološkog i partijskog identiteta. Drugim rečima, kao što i političke partije u svojim nazivima apeluju na određene ideološke odrednice, moguće je da i simpatizerstvo određenih političkih partija ima svoje korene u ideološkom samoodređenju ispitanika koji na pravi način uviđa vezu između sopstvene ideološke pozicije i agende određene političke partije.

U najkraćem, ukoliko je partijska identifikacija barem jednim delom posledica političke identifikacije onda to implicira da je partijska identifikacije ne tako stabilna, promenjiva unutar određenih okvira, ali samim tim ne i manje važna. Naprotiv. Osim toga, nalazi nam sugerišu da važnost ima ne samo odnos prema konkretnoj političkoj partiji, već svojevrsna mreža odnosa. Pristalice različitih političkih partija distinktivnim čini kako simpatisanje jedne, tako i često istovremeno nesimpatisanje neke srodne ili manje srodne političke opcije. „Garant“ glasanja za određenu političku partiju je, čini se, kombinacija privlačnosti jedne i istovremene odbojnosti neke druge stranke u afektivnom smislu.

Ovaj nalaz ima i dodatnu teorijsku relevantnost jer ukazuje na potencijalnu socijalno-identitetsku prirodu drugačijim putevima formirane partijske identifikacije. Tipična dinamika socijalne kategorizacije podrazumeva podelu na „nas“ i

89 Kao što, recimo, nema ni identitetskog markera za građanina Srbije koji bi bio nezavisan od pripadnosti etničkoj grupi Srba (v. npr. Popadić 2010).

90 Najadekvatnije bi verovatno bile donekle rogovatne jezičke konstrukcije poput samoidentifikacije pojedinca kao „DS-ovca“, „DSS-ovca“, „SPS-ovca“ itd.

„njih“, razvoj unutargrupne pristrasnosti i međugrupnih animoziteta, a obrise toga možemo upravo identifikovati u simpatisanju jedne i nesimpatisanju neke druge ili nekih drugih političkih partija.

Koliko je važna afektivna distanca, toliko je izgleda ideološka distanca u terminima levica-desnica gotovo irelevantna determinanta izborne orijentacije u Srbiji. U našem kontekstu postoje sve one dileme koje se u vezi s primenom spacijalnog modela uobičajeno ističu, poput koalicione prirode glavnih političkih takmaca koja otežava racionalne kalkulacije ili načelne upotrebljivosti pojmova levica i desnica u današnje vreme. Iako su u podacima registrovane neke pravilnosti i tendencije da se izraženije simpatišu one političke partije koje se opažaju bližim u ideološkom smislu, ključni je podatak da ideološka bliskost s političkim partijama ne figurira kao važna determinanta njihovog simpatisanja ili izborne orijentacije. U našoj literaturi je više puta isticana činjenica nedovoljnog interesnog profilisanja političkih partija i heterogenost njihovih pristalica (npr. Slavujević 2002), što delom može da objasni dobijene rezultate. Partije se od strane birača ne opažaju kao ideološki posebne, uglavnom bivaju svrstane na desni pol levo-desno kontinuuma, unutar malog opsega na skali.

Budući da smo u goreiznetoj diskusiji naglašavali važnost ideoloških samoodređenja i identifikacije, ovi nalazi su delom kontradiktorni goreizrečenom. Međutim, moguće je da se jednostavno radi o tome da su često rabljeni termini levice i desnice izgubili jasne konotacije i odrednice u modernom političkom životu Srbije, dok daleko veću važnost imaju neke druge dimenzije samoopisa i neki drugi identitetski markeri u ideološkom smislu. Prikazani podaci uostalom upućuju upravo na takve zaključke (v. i Todosijević & Pavlović 2015).

Navedeno, naravno, ne podrazumeva da pretpostavke unutar različitih modela individualne racionalnosti nemaju značaja u objašnjenju izbornog ponašanja građana Srbije. Presudan značaj za varijacije u pogledu izborne orijentacije imaju, jezikom modela TRI, varijable D faktora, koje, kao što smo videli, imaju veoma veliku važnost i za samu izlaznost. Dodatno, birači Srbije pokazuju i sklonost da evaluiraju postignuća, pripisuju odgovornosti i u skladu s tim donose konkretne političke odluke. Ljudi teže da sebe i sopstvenu egzistencijalnu poziciju porede s drugim ljudima ili s nekim idealnim standardom. Pojedinci i grupe u skladu s tim razvijaju očekivanja u pogledu toga kako politički, ekonomski i socijalni sistemi funkcionišu u terminima jednakosti i fer tretmana. Ukoliko je rezultat takvog poređenja negativan – pojedinac, recimo, zaključuje da nije jednako tretiran unutar sistema – ishod toga jesu različite emotivne reakcije na takvo stanje i potencijalno prateće političko nezadovoljstvo. Relativna deprivacija, bila ona rezultat pripadnosti objektivno ugroženim društvenim grupama, opšta, ekonomska itd., važan je motivacioni činilac učešća u političkom životu. Nezadovoljan pojedinac se može ili „povući“ ili razviti tendenciju da na neki način protestuje protiv postojećeg stanja stvari (npr. učešćem na izborima i glasanjem za opozicione partije).

Ono što deli tendencije ka pasivnosti i aktivnosti jeste pripisivanje odgovornosti. Ukoliko se odgovornost pripisuje sebi – verovatni ishod je povlačenje. Ukoliko se, međutim, odgovornost za nezadovoljavajuće stanje pripisuje političkim akterima, rezultat će biti aktivnost u pravcu kažnjavanja za loše rezultate. Budući da

naši podaci ukazuju da su radni status i ocena rada Vlade u prethodnom periodu veoma važne determinante izborne orijentacije, čini se da ovakva rezonovanja mogu da se primene na rezultate izbora 2012. godine. Glasanju za tada opozicionu SNS bili su skloniji nezaposleni birači i oni koji su bili nezadovoljni radom prethodne Vlade koju je vodila DS i obrnuto. U tome možemo prepoznati obrazac okrivljavanja za neuspeh/davanje zasluga za uspeh ili rezonovanje po principu nagrada/kazna.

Teškoću pri ovakvim razmatranjima predstavlja ono što se unutar racionalnog modela inače ističe kao problematično. Birači moraju uporediti postignuće aktuelne vlasti s onim što će uraditi opoziciona partija koja tek treba da dođe na vlast ili koja na vlasti nikada ranije nije bila (a što je dodatno bitno – nikada ranije nije ni postojala, ako za trenutak zanemarimo pitanje da li je u trenutku izbora SNS *de facto* bila ono što je nekada bio SRS). Međutim, ukoliko su koristi od postojeće vlasti toliko niske, glasač može birati opozicionu partiju iz prostog razloga što pretpostavlja da će bilo koja promena imati pozitivan efekat (da ne može biti gore).

Još neki momenti su u igri. Većina birača bilo koje političke partije negativno ocenjuje ekonomsku situaciju u protekloj godini. Klasične postavke ekonomskog modela glasanja bi imale teškoće u objašnjenju činjenice da se onda dobar deo birača (svi oni koji su glasali za partije koje su činile) zapravo ne ponaša racionalno – ne kažnjava loše postignuće. Pored toga što se odgovornost za nezadovoljavajuće stanje može pripisati nekim drugim faktorima (npr. koalicioni partneri, svetska ekonomska kriza, „devedesete“, komunisti, Osmanlije, itd.), ovde se možemo još jednom osvrnuti na tzv. model prioriternih tema (engl. *issue priority* model [Clarke et al. 1992]).

Prema postavkama tog modela suština nije u različitosti predizbornih ponuda jer se „svi“ slažu u pogledu toga šta su poželjni, a šta nepoželjni ishodi. Važnija je ocena partija u pogledu toga koliko im je stalo do određene teme i koliko su kompetentne da se njome bave. Birači stoga nisu nužno osetoljubivi – vlast može da preživi loša vremena jer jednostavno nema alternative za bavljenje temom koja je veoma važna većini biračkog tela. Mere ocena partijskog imidža i procena kompetentnosti nisu korišćene u analizama koje smo prikazali na prethodnim stranama, pa ne možemo suditi o upotrebljivosti ovakvih pretpostavki u našem političkom kontekstu. S obzirom na činjenicu da su predizborne kampanje od jednog do drugog izbornog ciklusa ne tematske, već visoko personalizovane, mogli bismo s relativnom pouzdanošću pretpostaviti da bi imidž i ocena kompetentnosti igrale važnu ulogu u određivanju izborne orijentacije.

Međutim, ono što sa daleko većom sigurnošću možemo pretpostaviti jeste da su ocene imidža i kompetentnosti svakako neraskidivo povezane kako s ekonomskim evaluacijama, tako i s partijskom identifikacijom. Emocionalne reakcije koje generiše ocena ekonomskog stanja u zemlji svakako imaju posledice na obradu politički relevantnih informacija (npr. sudove o nekompetentnosti), što opet može voditi promeni partijske identifikacije, shvaćene kao arhive informacije o (ekonomskim) postignućima partija koja se stalno ažurira. Sve to nas opet vraća na tezu s početka – složen vid ponašanja poput izbornog ponašanja, zahteva i složene modele objašnjenja, ne isključivost i nepristrasnost u njihovoj oceni.

6.2.1 Preporuke za buduća istraživanja

Za naučna istraživanja je karakteristično da rezultati jednog istraživanja vode formulaciji novih istraživačkih pitanja i problema. To posebno važi za obimne empirijske studije koje se bave kompleksnim oblicima ljudskog ponašanja, poput ove. Na kraju ovog poglavlja stoga ćemo ukazati na neka pitanja i probleme koji proističu iz naših analiza, a koji zavređuju dalja empirijska istraživanja.

Pojedini rezultati zabeleženi u ovoj knjizi mogu biti specifični za date izbore. A pojedini su možda trajnija karakteristika političkog ponašanja u Srbiji. Nezadovoljstvo je možda delovalo pasivizirajući te 2012. godine, ali će možda na nekim budućim izborima (ili je bilo na nekim prošlim) i pod drugim okolnostima delovati stimulatивно. Pozicioniranje na dimenziji leve-desnice se pokazalo kao malo bitno za odluku za koga da se glasa, a i partije izgledaju slično u tom pogledu. Međutim, nije izvesno da partijska ponuda u skorijoj budućnosti neće biti izrazitije profilisana po toj dimenziji i da će ona tako postati važniji faktor izbornog opredeljivanja. Da bismo na takva pitanja mogli da odgovorimo, prvo bismo preporučili detaljna istraživanja posvećena specifičnim izborima, kako prošlim tako i dolazećim. To je ključni preduslov za bolje razumevanje srpske glasačice, i to je način na koji istraživanje političkog ponašanja može da doprinese i napretku u političkoj sferi (društvenog) života, pored naučnog doprinosa.

Jedan od zadataka koji stoji pred budućim istraživanjima je i da otkriju koji su to dodatni faktori koje treba uzeti u obzir kada objašnjavamo političko ponašanje u Srbiji, kako izlaznost tako i opredeljivanje. Iako su prikazani integralni modeli relativno obuhvatni i nezanemarljive eksplanatorne moći, ipak je jasno da je uvođenje novih faktora neophodno. Naravno, poboljšanje u merenju i operacionalizaciji već uključenih faktora je dodatni pravac u kom su inovacije potrebne.

Rezultati su pokazali da građanke i građani generalno smatraju da ne postoje velike ideološke razlike između političkih partija. Ali takođe je jasno da te iste partije pobuđuju vrlo različite emocionalne reakcije (mada, kod mnogih preovlađuju negativne reakcije prema svima), i da s time u skladu oni i glasaju za različite partije. Zbog toga su nam potrebna sadržajnije istraživanja percepcije razlika i sličnosti između partija. S jedne strane, potrebno je detaljnije istražiti korene tako polarizovanih emocionalnih reakcija na različite stranke. A s druge, proveriti koje bi to alternativne dimenzije mogle da ukažu na ideološku bliskost stranaka i samopercepcije glasača. Drugim rečima, po kojim dimenzijama, temama, vrednosnim orijentacijama, glasači smatraju da su bliski s partijama za koje glasaju.

U pravcu daljeg razjašnjavanja korena partijskih preferencija bi vodila i dalja istraživanja percepcije političkih aktera – njihove kompetencije, pouzdanosti, sklonosti korupciji. Potreba uvođenja dodatnih dimenzija po kojima bi se stranačke preferencije mogle razlikovati ukazuje i činjenica da se ovde utvrđene razlike prvenstveno odnose na razlikovanje preferencija za glasačice glavnih suprotstavljenih stranaka, u to vreme SNS-a i DS-a. Naši modeli generalno ne pružaju mnogo informacija u pogledu razlikovanja glasača partija koje se generalno smatraju politički srodnijim, kao na primer, DS, LDP, URS. Delom, zbog malog broja glasača manjih stranaka u standardnim uzorcima, teško je i doći do pouzdanih podataka. Ali, na istraživačima ostaje da ulože napor i u analizu korena podrške za manje partije.

Naredna istraživanja bi valjalo da se posvete i testiranju kompletnijeg kauzalnog modela, Mičigenskog uzročnog levka, sa specifičnim eksplicitnim hipotezama o prirodi asocijacija između varijabli različitog statusa u kauzalnom modelu. Jasno da je afektivni odnos prema partijama bitan, ali sledeći korak je da se detaljnije utvrdi koji sve faktori utiču na karakter afektivnih odnosa prema različitim partijama.

Poželjne su i detaljnije analize pojedinačnih faktora i grupa faktora izlaznosti i stranačkog opredeljivanja (pojedinih elemenata modela TRI, mada ne nužno pod njegovim okriljem). Svakako da nije neophodno u istraživački nacrt uključiti sve potencijalno relevantne varijable. No, ima prostora za napredak i u pogledu detaljnije analize specifičnih relacija. Recimo, iako su polne/rodne razlike u izbornom ponašanju, prema našim rezultatima, neznatne, to ne mora da važi za neke druge izbore, bivše ili buduće. Primera radi, interakcija pola/roda i drugih varijabli može biti zanimljiva. Kao što uticaj obrazovanja na izlaznost može biti različit kod muškaraca i kod žena.

Buduća istraživanja svakako neće ostati fokusirana samo na pojedinačne izbore i samo u Srbiji. S jedne strane, svakako bismo preporučili eksplicitno komparativni pristup – modeliranje političkog ponašanja s podacima iz različitih zemalja. Tim pristupom ćemo saznati koje su specifičnosti političkog ponašanja kod nas, ako ih ima. Istovremeno, podaci iz Srbije će doprineti formiranju potpunije slike o opštim karakteristikama političkog ponašanja. Isto se odnosi i na važnost analiziranja stabilnosti i promena tokom vremena (u pogledu uticajnosti različitih faktora, na primer).

Uključivanje komparativne i longitudinalne perspektive omogućava i proširenje konceptualnog pristupa, na uključivanje faktora različitih nivoa. Pored individualnog nivoa, kao u ovom istraživanju, istraživanja treba da obrate pažnju i na faktore relevantne na nivou specifičnih izbora i faktore karakteristične na nivou političkog sistema, države. U prve spadaju, recimo, ekonomski uslovi u Srbiji (stopa nezaposlenosti) u periodu određenih izbora, ili broj partija/koalicija koje učestvuju na izborima. Na nivou države (sistema), relevantni faktori su stepen ekonomske razvijenosti, tip izbornog sistema i slično.

Takvih istraživanja, naravno, već ima. A omogućena su uključivanjem Srbije u različite međunarodne komparativne projekte. Na žalost, Srbija je na začelju Evrope u tom pogledu, ali istraživači aktivno rade na promeni takvog stanja. Zbog toga svakako preporučujemo da se Srbija priključi (ili ostane uključena) relevantnim međunarodnim komparativnim projektima, kao što su CSES, European Social Survey (ESS), World Values Survey (WVS) i slično. Više puta je već istaknuto da su podaci analizirani u ovoj knjizi prikupljeni u okviru saradnje s projektom CSES. To znači da je već sada dobar deo prikazanih analiza moguće sprovesti i u komparativnoj perspektivi.

Raznovrsnost metodoloških pristupa je svakako poželjna. U ovakva kvantitativna istraživanja treba uključiti longitudinalni pristup. To je neophodno ako, na primer, želimo bolje upoznati i sam proces donošenja izbornih odluka, a ne samo konačni rezultat. Sa dostupnošću reprezentativnih internet-panela to će svakako biti olakšano. Time se omogućava praćenje političkih stavova ispitanica u vremenu – procesa promene i stabilnosti. Kako se donosi odluka da se izađe na izbore, i kako se opredeljuje u toku vremena, izborne kampanje, u svetlu iznenadnih političkih događaja i slično. O tim procesima znamo ponešto, ali prvenstveno iz stranih istraživanja. Noviji istraživački

trendovi u ovoj oblasti takođe pokazuju da kvalitativni i eksperimentalni pristupi, i njihovo kombinovanje, mogu kreativno unaprediti stanje stvari u ovoj oblasti.

Na globalnoj sceni, kvalitet demokratije je ugrožen autoritarnim političkim tendencijama. Nakon tzv. trećeg talasa globalne demokratizacije (Huntington 1993) i velikih nada za globalnu demokratizaciju, nastupilo je manje uticajno tzv. Arapsko proleće, za njim regresija demokratije (Rose & Shin, 2001), ili čak „treći talas autokratizacije“ (Lührmann & Lindberg 2019: 1095).

U mnogim slučajevima demokratske regresije, kao važan faktor se ističe nezadovoljstvo građana kvalitetom demokratije (Foa & Mounk 2017; Birch 2018). Takva politička frustracija, smatra se može da vodi političkoj apstinenciji (e.g. Grönlund & Setälä 2007), i/ili podršci za nedemokratske političke aktere (e.g. Sarsfield & Echegaray, 2006). U tom svetlu, jasno je da je istraživanje političkog ponašanja, a posebno faktora koji utiču na zadovoljstvo demokratijom, i faktora izborne izlaznosti i opredeljivanja, imaju veliki značaj u globalnim razmerama.

Za kvalitet demokratije u Srbiji, dakle, neophodno je nastaviti i unaprediti istraživanja političkog ponašanja, kako bi i građani i politički akteri imali jasniju sliku o skladu i neskladu između onoga što građani očekuju od demokratije i onog što im ta demokratija isporučuje. Na primer, evidentan je raširen negativan stav prema političkim partijama generalno, što bi moglo da stvori pogodan teren za prihvatanje autoritarnog personalizovanog populizma. Ostaje da se vidi da li će skorija budućnost iznedriti aktere koji će biti u stanju da uspostave pozitivniji odnos s različitim kategorijama potencijalnih glasačica i glasača Srbije, što bi vodilo unapređenju demokratskog političkog procesa, ali i daljoj i produbljenoj demokratizaciji srpskog društva u celini.

7. Prilozi

Tabela 7-1. Mesečni prihodi domaćinstva – kategorijalna varijabla

	Odnos verovatnoća	Robustna st. greška	z	p>z
Mesečni prihodi (ref. kategorija: 0-9.999 din)				
10.000-19.000	1,213	0,424	0,55	0,581
20.000-29.999	1,271	0,414	0,74	0,462
30.000-39.999	1,438	0,486	1,07	0,283
40.000-49.999	2,417	0,926	2,30	0,021
50.000-59.999	1,797	0,677	1,56	0,120
60.000-69.999	1,272	0,501	0,61	0,541
70.000-79.999	1,729	0,765	1,24	0,216
80.000-89.999	1,383	0,716	0,63	0,531
90.000-99.999	5,351	4,332	2,07	0,038
100.000 i više	1,386	0,623	0,72	0,469
Intercept	2,275	0,628	2,98	0,003

Zavisna varijabla: Izlazak na izbore.

Log. pseudolikelihood: -614,9

Wald $\chi^2(10)=10,92$; $p=0,36$; $N=1158$. Pseudo $R^2=0,01$.

8. Literatura

- Abramson, P. R., & Aldrich, J. H. (1982). The decline of electoral participation in America. *American Political Science Review*, 76 (3), 502–521.
- Adams, J., & Merrill III, S. (2003). Voter turnout and candidate strategies in American elections. *The Journal of Politics*, 65 (1), 161–189.
- Adams, J., Dow, J., & Merrill, S. (2006). The political consequences of alienation-based and indifference-based voter abstention: Applications to presidential elections. *Political Behavior*, 28 (1), 65–86.
- Aldrich, J. H., Montgomery, J. M., & Wood, W. (2011). Turnout as a Habit. *Political Behavior*, 33 (4), 535–563.
- Alford, R. R. (1962). A suggested index of the association of social class and voting. *Public Opinion Quarterly*, 26 (3) 417–425.
- Almond, G., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Almond, G. A., & Verba, S. (1989). *The civic culture revisited: An analytic study*. Newbury Park, CA: Sage.
- Anderson, C. J., & Beramendi, P. (2012). Left parties, poor voters, and electoral participation in advanced industrial societies. *Comparative Political Studies*, 45 (6), 714–746.
- Andeweg, R. B., & Thomassen, J. J. (2005). Modes of political representation: Toward a new typology. *Legislative Studies Quarterly*, 30 (4), 507–528.
- Antonić, S. (2005). Stranačko poistovećenje: Slučaj Srbije. *Sociološki pregled*, 39 (2), 123–151.
- Antunes, R. (2010). Theoretical Models of Voting Behaviour. *Exedra*, 4, 145–170.
- Arceneaux, K. (2003). The conditional impact of blame attribution on the relationship between economic adversity and turnout. *Political Research Quarterly*, 56 (1), 67–75.
- Atlagić, S. (2007). *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije – teorijske kontroverze i problem empirijskog izučavanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka.
- Atlagić, S. (2012). Izborna ponuda u svetlu Mičigenske paradigme izbornog ponašanja: osvrt pred izbore u Srbiji 2012. U Stojiljković, Z. (ur.), *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam* (str. 129–136). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Centar za demokratiju.
- Atlagić, S. (2012). Teme u personalizovanoj izornoj kampanji: Slučaj Srbije 2012. *Politički život*, 5, 37–44.

- Aytimur, R. E., Boukouras, A., & Schwager, R. (2014). Voting as a signaling device. *Economic Theory*, 55 (3), 753–777.
- Bäck, H., Teorell, J., & Westholm, A. (2011). Explaining modes of participation: A dynamic test of alternative rational choice models. *Scandinavian Political Studies*, 34 (1), 74–97.
- Barnes, S. H., & Kaase, M. et al. (Eds.) (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Bartels, L. M. (2010). The study of electoral behavior. In J. Leighley (Ed.), *The Oxford handbook of American elections and political behavior* (pp. 239–261). Oxford: Oxford University Press.
- Bartolini, S., & Mair, P. (1990). Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885–1985. Colchester: ECPR Press.
- Berelson, B. R., Lazarsfeld, P. F., McPhee, W. N., & McPhee, W. N. (1954). *Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign*. University of Chicago Press.
- Berglund, S., Aarebrot, F. H., Vogt, H., & Karasimeonov, G. (2001). Challenges to democracy: Eastern Europe ten years after the collapse of communism (pp.148–51). Cheltenham: Edward Elgar
- Berglund, F., Holmberg, S., Schmitt, H. & Thomassen, J. (2005). Party Identification and Party Choice. In *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies* (pp. 106–124). Oxford University Press.
- Bernhagen, P., & Marsh, M. (2007). Voting and protesting: Explaining citizen participation in old and new European democracies. *Democratisation*, 14 (1), 44–72.
- Bieber, F. (2018). Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans. *East European Politics*, 34 (3), 337–354.
- Birch, S. (2009). *Full Participation: A Comparative Study of Compulsory Voting*. Manchester: Manchester University Press.
- Birch, S. (2018). Democratic Norms, Empirical Realities and Approaches to Improving Voter Turnout. *Res Publica*, 24 (1), 9–30.
- Blais A. (2000). *To Vote Or Not To Vote? The Merits and Limits of Rational Choice*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Blais, A. (2015). Rational choice and the calculus of voting. In Heckelman, J.C. & Miller, N. R. (Eds.) *Handbook of Social Choice and Voting*, ch. 4 (pp. 54–66) Cheltenham: Edward Elgar.
- Blais, A., Gidengil, E., & Nevitte, N. (2004). Where does turnout decline come from? *European journal of political research*, 43 (2), 221–236.
- Blais, A., & Achen, C. (2010) *Taking civic duty seriously: political theory and voter turnout*. Working paper. Available at: <http://www.princeton.edu/csdp/events/Achen031110/Achen031110.pdf>.
- Brady, H., Verba, S., & Schlozman, K. (1995). Beyond SES: A Resource Model of Political Participation. *The American Political Science Review*, 89 (2), 271–294.
- Brennan, G., & Lomasky, L. (1993). *Democracy and decision: The pure theory of electoral preference*. Cambridge University Press.
- Brooks, C., Nieuwbeerta, P., & Manza, J. (2006). Cleavage-based voting behavior in cross-national perspective: Evidence from six postwar democracies. *Social Science Research*, 35 (1), 88–128.
- Burden, B. C., & Wichowsky, A. (2014). Economic Discontent as a Mobilizer: Unemployment and Voter Turnout. *Journal of Politics*, 76 (4), 887–898.
- Burden, B.C. (2009). The dynamic effects of education on voter turnout. *Electoral Studies* 28, 540–549.
- Butler, D., & Stokes, D. (1969). *Political Change in Britain*. New York: St. Martin's.

- Callander, S., & Wilson, C. H. (2007). Turnout, Polarization, and Duverger's Law. *Journal of Politics*, 69 (4), 1047–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00606.x>
- Campbell, A., Gurin, G., & Miller, W. E. (1954). *The voter decides*. Evanston, Illinois: Row, Peterson and Company.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. A., & Stokes, D. E. (1960/1980). *The American Voter*. Unabridged edition. University of Chicago Press.
- Caprara, G. V., Vecchione, M., Barbaranelli, C. & Fraley, R.C. (2007). When likeness goes with liking: The case of political preference. *Political Psychology*, 28, 609–632.
- Carmines, E. G., & Stimson, J. A. (1980). The two faces of issue voting. *American Political Science Review*, 74 (1), 78–91.
- Carmines, E. G., & Huckfeldt, R. (1996). Political behavior: An overview. In Goodin, E. E. & Klingemann, H.-D. (Eds.), *A new handbook of political science* (223–254). Oxford University Press.
- Carpini, M. X. D., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. Yale University Press.
- Carreras, M. (2018). Why no gender gap in electoral participation? A civic duty explanation. *Electoral Studies*, 52, 36–45.
- Cassel, C. A. (2003). Overreporting and electoral participation research. *American Politics Research*, 31 (1), 81–92.
- Clark, T. N., & Lipset, S. M. (2001). Are social classes dying. In T. N. Clark & S.M. Lipset (Eds.), *The breakdown of class politics: A debate on post-industrial stratification* (pp. 39–54). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Clarke, H. D., Elliott, E., Mishler, W., Stewart, M., Whiteley, P., & Zuk, G. (1992). *Controversies in Political Economy: Canada, Great Britain, the United States*. Boulder, CO: Westview Press.
- Clarke, H. D., Sanders, D., Stewart, M. C., & Whiteley, P. (2004). *Political choice in Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Clem, R. S., & Craumer, P. R. (1997). Urban–Rural Voting Differences in Russian Elections, 1995–1996: A Rayon-Level Analysis. *Post-Soviet Geography and Economics*, 38 (7), 379–395.
- Converse, P. E., & Markus, G. B. (1979). Plus ça change...: The new CPS election study panel. *American Political Science Review*, 73 (1), 32–49.
- Correas, F. (2010). El clàssic es jugarà dilluns. *El Punt Avui*. <http://www.elpuntavui.cat/article/8-esports/48-barca/329919-el-classic-es-jugara-dilluns.html> (pristupljeno 02. 06. 2016).
- Cutler, N. E., & Bengtson, V. L. (1974). Age and political alienation: Maturation, generation and period effects. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415 (1), 160–175.
- Czesnik, M., Zerkowska-Balas, M., & Kotnarowski, M. (2013). Voting as a habit in new democracies—Evidence from Poland. *Communist and Post-Communist Studies*, 46 (1), 95–107.
- Dahl R.A. (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press
- Dalton, R. (2016, May 09). Party Identification and Its Implications. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Retrieved 24 Oct. 2019, from <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-72>.
- Dalton, R. J. (1996). Political cleavages, issues, and electoral change. *Comparing Democracies: Elections and voting in global perspective*, 319–342.
- Dalton, R. J. (2007). Partisan mobilization, cognitive mobilization and the changing American electorate. *electoral Studies*, 26 (2), 274–286.
- Dalton, R. & Klingemann, H. D. (Eds.) (2007). *Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.

- Darr, B., & Hesli, V. (2010). Differential voter turnout in a post-communist Muslim society: the case of the Kyrgyz Republic. *Communist and Post-Communist Studies*, 43 (3), 309–324.
- Deegan-Krause, K. (2007). New dimensions of political cleavage. In R. Dalton & H. D. Klingemann (Eds.), *Oxford handbook of political behaviour* (pp. 538–556). Oxford: Oxford University Press.
- Denver, D. (2008). Another reason to support marriage? Turnout and the decline of marriage in Britain. *The British Journal of Politics & International Relations*, 10 (4), 666–680.
- Dowding, K. (2005). Is it rational to vote? Five types of answer and a suggestion. *The British Journal of Politics & International Relations*, 7 (3), 442–459.
- Downs, A. (1957a). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of political economy*, 65 (2), 135–150.
- Downs, A. (1957b). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Dukenbaev, A. (2017). *Understanding Elections In "Hybrid" Regimes: Why Do Citizens Vote In The Elections They Do Not Trust? A Case-Study of Post-Soviet Kyrgyzstan, 1991–2016, With Generalizations to Post-Soviet Central Asian States*. Doctoral dissertation, Kent State University.
- Đorđević, T. (1965). Opšte interesovanje za politička pitanja. U Bačević, Lj., Đorđević, R., Džinić, F., Kačanski, G., Pandurović, Z., i Valčić, B., *Jugoslovensko javno mnjenje o aktuelnim političkim i društvenim pitanjima 1965*. (str. 9–39). Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd.
- Edlin, A., Gelman, A., & Kaplan, N. (2007). Voting as a rational choice: Why and how people vote to improve the well-being of others. *Rationality and society*, 19 (3), 293–314.
- Edlund, L., & Pande, R. (2002). Why have women become left-wing? The political gender gap and the decline in marriage. *The Quarterly Journal of Economics*, 117 (3), 917–961.
- Elster, J. (1985). Rationality, morality, and collective action. *Ethics*, 96 (1), 136–155.
- Enelow, James M. & Melvin J. Hinich (1984). *The Spatial Theory of Voting: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enyedi, Zs., & Todosijević, B. (2009). Adversarial politics, civic virtues and partisanship in Eastern and Western Europe. In John Bartle and Paolo Bellucci (Eds.), *Political parties and partisanship: Social identity and individual attitudes* (pp. 142–161). London: Routledge/ECPR Studies in European Political Science.
- Esaiasson, P., & Holmberg, S. (1996). *Representation from Above: Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth.
- Esmer, Y., & T. Pettersson (2007). The Effects of Religion and Religiosity on Voting Behavior. In Dalton, R. J. and Klingemann, H.-D. (Eds.), *Oxford handbook of political behavior* (pp. 481–503). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Ferejohn, J. A., & Fiorina, M. P. (1974). The Paradox of Not Voting: A Decision-theoretic Analysis. *American Political Science Review*, 68, 525–36.
- Finkel, S. E., & Muller, E. N. (1998). Rational choice and the dynamics of collective political action: Evaluating alternative models with panel data. *American Political Science Review*, 92(1), 37–49.
- Fiorina, M. P. (1976). The voting decision: instrumental and expressive aspects. *The Journal of Politics*, 38 (2), 390–413.
- Fiorina, M. P. (1981). *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Fiorina, M. P. (1990). Information and rationality in elections. In Ferejohn, J. A., & Kuklinski, J. H. (Eds.), *Information and democratic processes* (pp. 329–342). Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Flanagan, S. C., & Lee, A. R. (2003). The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*, 36 (3), 235–270.
- Foa, R.S., & Mounk, Y. (2017). Signs of deconsolidation. *Journal of Democracy* 28 (1): 5–16.
- Fowler, J. H. (2006). Altruism and Turnout. *Journal of Politics*, 68 (3), 674–683. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2006.00453.x>
- Fowler, J. H., & Dawes, C. T. (2008). Two Genes Predict Voter Turnout. *Journal of Politics*, 70 (3), 579–594. <https://doi.org/10.1017/S0022381608080638>
- Franklin M. N. (2002). The dynamics of electoral participation, in *Comparing Democracies 2: Elections and Voting in Global Perspective* (pp. 148–168), ed. Laurence Leduc, Richard Niemi and Pippa Norris. Thousand Oaks CA: Sage.
- Franklin, M. N. (2004). *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franklin, M. N., Lyons, P., & Marsh, M. (2004). Generational basis of turnout decline in established democracies. *Acta Politica*, 39 (2), 115–151.
- Funk, P. (2010). Social incentives and voter turnout: evidence from the Swiss mail ballot system. *Journal of the European Economic Association*, 8 (5), 1077–1103.
- Galais, C., & Blais, A. (2016). Beyond rationalization: Voting out of duty or expressing duty after voting?. *International Political Science Review*, 37 (2), 213–229.
- Gallego, A. (2009). Where else does turnout decline come from? Education, age, generation and period effects in three European countries. *Scandinavian Political Studies*, 32 (1), 23–44.
- Gallego, A. (2010). Understanding unequal turnout: Education and voting in comparative perspective. *Electoral Studies*, 29 (2), 239–248.
- Gerber, A. S., Green, D. P., & Larimer, C. W. (2008). Social pressure and voter turnout: Evidence from a large scale field experiment. *American Political Science Review*, 102, 33–48.
- Gerber, A. S., Huber, G. A., Doherty, D., & Dowling, C. M. (2016). Why people vote: estimating the social returns to voting. *British Journal of Political Science*, 46 (2), 241–264.
- Geys, B. (2006). 'Rational' theories of voter turnout: a review. *Political Studies Review*, 4 (1), 16–35.
- Giannetti, D., & Grofman, B. (Eds.). (2011). *A natural experiment on Electoral Law reform: evaluating the long run consequences of 1990s electoral reform in Italy and Japan* (Vol. 24). Springer: New York .
- Gibson, J. L. (2006). Enigmas of intolerance: Fifty years after Stouffer's communism, conformity, and civil liberties. *Perspectives on Politics*, 4 (1), 21–34.
- Gijsberts, M., & Nieuwbeerta, P. (2000). Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe: A comparison with Western democracies. *European Societies*, 2 (4), 397–430.
- Goati, V. (2002). Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi. U V. Goati, (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (str. 9–44). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (2015). Opšti izbori u Srbiji 2012, korak napred ili status quo ante? *Mediterranski politološki dijalozi: Izgradnja stabilnosti i društvenog konsenzusa u post-socijalističkim društvima*. Zbornik radova sa konferencije, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore (73–81).

- Goerres, A. (2007). Why are older people more likely to vote? The impact of ageing on electoral turnout in Europe. *The British Journal of Politics and International Relations*, 9 (1), 90–121.
- Goldthorpe, J. H. (1982). On the service class, its formation and future. *Social class and the division of labour*, 162–185.
- Goldthorpe, J. H. (1995). The service class revisited. *Social change and the middle classes*, 313–329.
- Gomez, B. T., Hansford, T. G., & Krause, G. A. (2007). The Republicans should pray for rain: Weather, turnout, and voting in US presidential elections. *The Journal of Politics*, 69 (3), 649–663.
- Granberg, D., & Holmberg, S. (1988). *The political system matters: Social psychology and voting behavior in Sweden and the United States*. Cambridge University Press.
- Grasso, M. T. (2014). Age, period and cohort analysis in a comparative context: Political generations and political participation repertoires in Western Europe. *Electoral Studies*, 33, 63–76.
- Gray, M., & Caul, M. (2000). Declining voter turnout in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*, 33 (9), 1091–1122.
- Green, D., & Shapiro, I. (1996). *Pathologies of rational choice theory: A critique of applications in political science*. New Haven: Yale University Press.
- Green, D., Palmquist, B., & Schickler, E. (2002). *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven: Yale University Press.
- Greene, S. (2004). Social identity theory and party identification. *Social Science Quarterly*, 85(1), 136–153.
- Groenendyk, E. (2013). *Competing motives in the partisan mind: How loyalty and responsiveness shape party identification and democracy*. Oxford University Press.
- Groenendyk, E. (2018). Competing Motives in a Polarized Electorate: Political Responsiveness, Identity Defensiveness, and the Rise of Partisan Antipathy. *Political Psychology*, 39, 159–171.
- Grönlund, K., & Setälä, M. (2007). Political trust, satisfaction and voter turnout. *Comparative European Politics*, 5 (4), 400–422.
- Güth, W., & Weck-Hannemann, H. (1997). Do People Care About Democracy? An Experiment Exploring the Value of Voting Rights, *Public Choice*, 91, 27–47.
- Guttman, J. M., Hilger, N. & Schachmurove, Y. (1994). Voting as investment vs. voting as consumption: new evidence. *Kyklos*, 47, 197–207.
- Heath, A. A. F., Jowell, R. M., & Curtice, J. K. (1985). *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon Press.
- Heath, O. (2007). Explaining turnout decline in Britain, 1964–2005: party identification and the political context. *Political Behavior*, 29 (4), 493–516.
- Held, D. (1996). *Models of Democracy*, 2nd edn. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hidalgo, F. D., & Nichter, S. (2016). Voter buying: Shaping the electorate through clientelism. *American Journal of Political Science*, 60 (2), 436–455.
- Highton, B., & Wolfinger, R. E. (2001). The first seven years of the political life cycle. *American Journal of Political Science*, 45, 202–209.
- Holmberg, S. (1994). Party identification compared across the Atlantic. In M. K. Jennings & T. Mann (ur.), *Elections at Home and Abroad* (pp.93–121). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Holmberg, S. (2002). Necessarily Unrepresentative Political Parties. In *Bürger und Demokratie in Ost und West* (pp. 481–494). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Holmberg, S. (2007). Partisanship reconsidered. U R. J. Dalton & H. D. Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 557–571). Oxford: Oxford University Press.
- Huggins, R. (2001). The transformation of the political audience. In B. Axford & R. Huggins (Eds.), *New media and politics*. London: Sage.
- Huntington, S. P. (1993). *The third wave: Democratization in the late twentieth century* (Vol. 4). University of Oklahoma press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2003). How solid is mass support for democracy—and how can we measure it?. *PS: Political Science & Politics*, 36 (1), 51–57.
- Inglehart, R., & Flanagan, S. C. (1987). Value change in industrial societies. *American Political Science Review*, 81 (4), 1289–1319.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iversen, T. (1994). Political leadership and representation in West European democracies: A test of three models of voting. *American Journal of Political Science*, 38 (1), 45–74.
- Iyengar, S., & Kinder, D. R. (1987). *News that Matters: Agenda-Setting and Priming in a Television Age*. Chicago: University of Chicago Press
- Jacobs, L. R., & Skocpol, T. (Eds.). (2005). *Inequality and American democracy: What we know and what we need to learn*. New York: Russell Sage Foundation.
- Jankowski, T. B., & Strate, J. M. (1995). Modes of participation over the adult life span. *Political Behavior*, 17(1), 89–106.
- Jovanović, M. (2012a). Parlamentarni izbori u Srbiji 2012. godine – rezultati i političke posledice. *Srpska politička misao*, 38 (4), 11–32.
- Jovanović, M. (2012b). Predsednički izbori u Srbiji održani 6. i 20. maja 2012. godine. U Đ. Vuković (ur.), *OKO izbora 18: predsednički i parlamentarni izbori: maj 2012.* (str. 11–26). CESiD, Beograd: Grafolik.
- Jovanović, S. M. (2018). “You’re Simply the Best”: Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies Alo! and Informer. *Journal of Media Research-Revista de Studii Media*, 11 (31), 22–42.
- Kaase, M. (1976). Political Ideology, Dissatisfaction and Protest. A Micro Theory of Unconventional Political Behavior. *German political studies*, 2, 7–28.
- Kanazawa, S. (2000). A new solution to the collective action problem: The paradox of voter turnout. *American Sociological Review*, 65 (3), 433–442.
- Karp, J. A., & Banducci, S. A. (1999). The impact of proportional representation on turnout: Evidence from New Zealand. *Australian Journal of Political Science*, 34 (3), 363–377.
- Karp, J. A., & Brockington, D. (2005). Social desirability and response validity: A comparative analysis of overreporting voter turnout in five countries. *Journal of Politics*, 67 (3), 825–840.
- Karp, J. A., & Milazzo, C. (2015). Democratic skepticism and political participation in Europe. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 25 (1), 97–110.
- Kasara, K., & Suryanarayan, P. (2015). When do the rich vote less than the poor and why? Explaining turnout inequality across the world. *American Journal of Political Science*, 59 (3), 613–627.

- Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (1955). *Personal Influence: The part played by people in the Flow of Mass communications*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Katz, R. S. (2006). Electoral reform in Italy: Expectations and results. *Acta Politica*, 41 (3), 285–299.
- Key, V. O. (1966). *The responsible electorate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kirchgässner, G. (2003). Abstention Because of Indifference and Alienation, and its Consequences for Party Competition: A Simple Psychological Model (April 2003). *University of St. Gallen Economics Discussion Paper, No. 2003-12.*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=401882> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.401882>
- Kitschelt, H. (1994). Austrian and Swedish social democrats in crisis: Party strategy and organization in corporatist regimes. *Comparative Political Studies*, 27 (1), 3–39.
- Klačar, B. (2012). Izbori 2012 – personalizacija izbornih kampanja (Ponašanje medija u kampanji za opšte izbore u Republici Srbiji 6. maja 2012. godine). U Đorđe Vuković (ur.), *Oko izbora 18: Predsednički i parlamentarni izbori: maj 2012* (str. 63–76). CESiD, Beograd: Grafolik.
- Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288.
- Knutsen, O. (2007). The Decline of Social Class?. in Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (eds), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (pp. 457–480). Oxford: Oxford University Press.
- Komšić, J., Pantić, D., i Slavujević, Z. (2003) *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Koppensteiner, M., & Stephan, P. (2014). Voting for a personality: Do first impressions and self-evaluations affect voting decisions?. *Journal of research in personality*, 51, 62–68.
- Kostadinova, T. (2003). Voter turnout dynamics in post-Communist Europe. *European journal of political research*, 42 (6), 741–759.
- Kriesi, H. (1998). The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture. *European journal of political research*, 33 (2), 165–185.
- Kriesi, H. (2010). Restructuration of partisan politics and the emergence of a new cleavage based on values. *West European Politics*, 33 (3), 673–685.
- Krosnick, J. A., Visser, P. S., & Harder, J. (2010). The psychological underpinnings of political behavior. *Handbook of social psychology*, 2, 1288–1342.
- Kuzmanović, B. (2010). Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 87–104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Lajphart, A. (2003). *Modeli demokratije*. Podgorica: CID.
- Langer, E. J. (1975). The Illusion of Control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32 (2), 311–28.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. R., & Gaudet, H. (1948). *The People's Choice*. 2nd edn. New York, NY: Columbia University Press.
- Levine, D. K., & Palfrey, T. R. (2007). The paradox of voter participation? A laboratory study. *American Political Science Review*, 101, 143–158.
- Lewis, Paul (1997). Political Participation in Postcommunist Democracies. In David Potter et al. (Eds.), *Democratization*. Cambridge: Polity Press.
- Lewis-Beck, M. S. (1988). *Economics and Elections: The Major Western Democracies*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

- Lewis-Beck, M.S., & Stegmaier, M. (2007) Economic models of voting. In RJ Dalton and H-D Klingemann Eds. *The Oxford Handbook of Political Behavior*, pp.518–537. Oxford: Oxford University Press.
- Lewis-Beck M. S., Jacoby W. G., & Norpoth H. (2008). The American voter revisited. *Ann Arbor: University of Michigan Press*.
- Lijphart, A. (1997). Unequal participation: democracy's unresolved dilemma. *American Political Science Review* 91, 1–14.
- Linek, L., & Petrušek, I. (2016). What's past is prologue, or is it? Generational effects on voter turnout in post-communist countries, 1990–2013. *Electoral Studies*, 42, 78–90.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man*. New York: Anchor Books, Garden City.
- Lipset, S. M. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (Eds.) (1967). *Party Systems and Voter Alignments*. New York, NY: The Free Press.
- Lockerbie, B. (1989). Change in party identification: The role of prospective economic evaluations. *American Politics Quarterly*, 17, 291–311.
- Lockerbie, B. (2002). Party identification constancy and change. *American Politics Research*, 30 (4), 384–405.
- Lührmann, A., & Lindberg, S. I. (2019). A third wave of autocratization is here: what is new about it?. *Democratization*, 26 (7), 1095–1113.
- Lutovac, Z. (ur.) et al., (2007). *Birači i apstinenti u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka.
- Lyons, W., & Alexander, R. (2000). A tale of two electorates: Generational replacement and the decline of voting in presidential elections. *The Journal of Politics*, 62 (4), 1014–1034.
- Mair, P. (2007). Left-Right Orientations. In Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (pp. 206–222). Oxford: Oxford University Press.
- Marcus, G. E., Neuman, W. R., & MacKuen, M. (2000). *Affective intelligence and political judgment*. University of Chicago Press.
- Mares, I., Muntean, A., & Petrova, T. (2016). Economic intimidation in contemporary elections: Evidence from Romania and Bulgaria. *Government and Opposition*, 1–32.
- Mason, D. S. (2003). Fairness Matters: Equity and the Transition to Democracy. *World Policy Journal*, 20 (4), 48–56.
- Mattila, M. (2003). Why bother? Determinants of turnout in the European elections. *Electoral studies*, 22 (3), 449–468.
- Mattila, M., Söderlund, P., Wass, H., & Rapeli, L. (2013). Healthy voting: The effect of self-reported health on turnout in 30 countries. *Electoral Studies*, 32 (4), 886–891.
- McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public opinion quarterly*, 36 (2), 176–187.
- McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1993). The evolution of agenda-setting research: Twenty-five years in the marketplace of ideas. *Journal of communication*, 43 (2), 58–67.
- McDonnell, A. & Curtis, C. (2019). "How Britain voted in the 2019 general election." *YouGov*, 21.12.2019. Available at <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2019/12/17/>
- Meloan, J. (1996). Authoritarianism, Democracy and Education—A Preliminary Empirical 70-Nation Global Indicators Study. In H. Dekker, R. Farnen, D. B. German, and R. Meyenberg (Eds.), *Democracy, Socialization, and Conflicting Loyalties in East And West: Cross-National and Comparative Perspectives* (pp. 20–39). London: Macmillan Press.

- Mihailović, S. (1991). Izbori '90: mnjenje građana Srbije. U S. Mihailović i V. Goati (ur.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji* (str. 27–126). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (1992). Prilog analizi odrednica izbornog ponašanja. *Gledišta*, 33 (1–6), 129–139.
- Mihailović, S. (1994). Parlamentarni izbori 1990, 1992. i 1993. *Gledišta*, 35 (1–6), 33–42.
- Mihailović, S. (1996). Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije. *Gledišta*, 37 (1–2), 69–89.
- Milbrath, L., & Goel, M. (1977). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago, IL: Rand McNally.
- Miller, W. E., & Shanks, J. M. (1996). *The New American Voter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Milner, H. (2002). *Civic literacy: How informed citizens make democracy work*. Hanover, NH: University of New England Press.
- Milošević, J. (1997). Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija*, 3, 279–294.
- Mondak, J., & Anderson, M. R. (2004). The knowledge gap: A reexamination of gender-based differences in political knowledge. *Journal of Politics*, 66, 492–512.
- Monroe, A. D. (1977). Urbanism and voter turnout: A note on some unexpected findings. *American Journal of Political Science*, 21 (1), 71–78.
- Morlan, R. L. (1984). Municipal vs. national election voter turnout: Europe and the United States. *Political Science Quarterly*, 99 (3), 457–470.
- Nagelkerke, N. J. (1991). A note on a general definition of the coefficient of determination. *Biometrika*, 78 (3), 691–692.
- Nie, N. H., Verba, S., Petrocik, J., (1976). *The changing American voter*. Cambridge: Harvard University Press
- Niemi, R. G., & Weisberg, H. F. (1993). What determines the vote?. In R. Niemi & H. Weisberg (Eds), *Controversies in voting behavior* (pp. 137–151). Washington, DC: Congressional Quarterly.
- Nieuwbeerta, P. (1995). *The democratic class struggle in twenty countries 1945–1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Nieuwbeerta, P., & De Graaf, N. D. (1999). Traditional class voting in twenty postwar societies. *The end of class politics*, 23–56.
- Niven, D. (2004). The mobilization solution? Face-to-face contact and voter turnout in a municipal election. *The Journal of Politics*, 66 (3), 868–884.
- Norris, P. (1995). Does television erode social capital? A reply to Putnam. *PS: Political Science and Politics* 29, 474–480.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Northmore–Ball, K. (2016). Increasingly unequal turnout in Eastern European new democracies: Communist and transitional legacies versus new institutions. *Electoral Studies*, 42 (2), 188–200. [Doi.org/10.1016/j.electstud.2016.01.012](https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.01.012)
- Nye, J. (1997). *Why people don't trust government*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Opp, K.-D. (2001). Why Do People Vote? The Cognitive–illusion Proposition and Its Test. *Kyklos*, 54 (2/3), 355–78.
- Pacek, A. C., Pop–Eleches, G., & Tucker, J. A. (2009). Disenchanted or Discerning: Voter Turnout in Post–Communist Countries. *Journal of Politics*, 71 (2), 473–491.

- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (str. 131–158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisavanja u Srbiji (str. 95–128). U J. Komšić, D. Pantić i Z. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D., & Pavlović, Z. (2009). *Political culture od voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Parry, G., Moyser, G., & Day, N. (1992). *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pattie, C., & Johnston, R. (1998). Voter turnout at the British General Election of 1992: Rational choice, social standing or political efficacy?. *European Journal of Political Research*, 33(2), 263–283.
- Pattie, C., Seyd, P., & Whiteley, P. (2003). Citizenship and civic engagement: Attitudes and behaviour in Britain. *Political Studies*, 51 (3), 443–468.
- Pavlović, V. (2017). Voting in the Western Balkans. In *Contemporary Voting in Europe* (pp. 157–178). Palgrave Macmillan, London.
- Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990–2018. godine. U S. Mihailović (ur.), *Od partijskog monizma do pluralizma i natrag. Tri decenije višestranačja u Srbiji (1990–2020)*. Demostat: Beograd (u štampi).
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2016). Ideological self-identification and party identification in Serbia. In I. Bondarevskaya, & E. Iordănescu (Eds.), *Psychology of Political and Economic Self-Constitution* (pp. 58–61). Proceedings of the IV international scientific and practical seminar, Kyiv, May 20th, 2016.
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2016). Ideological self-identification and party identification in Serbia. In I. Bondarevskaya & E. Iordănescu (Eds.), *Psychology of Political and Economic Self-Constitution* (pp. 58–61). Proceedings of the IV international scientific and practical seminar, Kyiv, May 20th, 2016.
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2017). *Ideological differentiation and spatial models of party preferences in the Balkans*. Presented at the Democratic resistance to authoritarian trends in Europe today: legacies, framing and action, knjiga apstrakata p. 17, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, September 23–24th 2017.
- Pavlović, Z., & Todosijević, B. (2018). Partisan heart and/or rational mind?: Party identification, political knowledge and electoral turnout. *Psihologija*, 51 (1), 31–49.
- Pavlović, Z., Todosijević, B., & Komar, O. (2019). Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66 (6), 402–417.
- Paxton, P., Kunovich, S., & Hughes, M. M. (2007). Gender in politics. *Annual Review of Sociology*, 33, 263–284.
- Perry, P. (1979). Certain problems in election survey methodology. *Public Opinion Quarterly* 43 (3), 312–325.
- Persson, M. (2013). Is the effect of education on voter turnout absolute or relative? A multi-level analysis of 37 countries. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 23 (2), 111–133.

- Pew Research Center (2018). For Most Trump Voters, 'Very Warm' Feelings for Him Endured. Available at <https://www.people-press.org/2018/08/09/for-most-trump-voters-very-warm-feelings-for-him-endured/>
- Pitkin H.F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press
- Plane, D. L., & Gershtenson, J. (2004). Candidates' ideological locations, abstention, and turnout in US midterm Senate elections. *Political Behavior*, 26 (1), 69–93.
- Pless, A., Tromp, P., & Houtman, D. (2020). The "New" Cultural Cleavage in Western Europe: A Coalescence of Religious and Secular Value Divides? *Politics and Religion*, 1–20. doi:10.1017/S175504831900049X
- Plutzer, E. (2002). Becoming a habitual voter: Inertia, resources, and growth in young adulthood. *American political science review*, 96 (1), 41–56.
- Popov, N. (2005). Skupštini GSS: Poziv na razgovor i dogovor, *Republika*, Godina XVII (2005), 348–349, 1–31. januar 2005. (<http://www.republika.co.rs/348-349/13.html>, pristupljeno 3. 10. 2019).
- Potoski, M., & Urbatsch, R. (2017). Entertainment and the Opportunity Cost of Civic Participation: Monday Night Football Game Quality Suppresses Turnout in US Elections. *The Journal of Politics*, 79 (2), 424–438. doi.org/10.1086/688174
- Powell, G. B. (1986). American voter turnout in comparative perspective. *American Political Science Review*, 80 (1), 17–43.
- Powell Jr, G. B. (2004). Political representation in comparative politics. *Annual Review of Political Science*, 7, 273–296.
- Prašćević, A. (2013). Dometi ekonomske politike u prevazilaženju efekata globalne ekonomske krize na ekonomiju Srbije. *Ekonomski horizonti*, 15 (1), 17–30.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995). Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS: Political Science and Politics* 28 (4), 664–683.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6, 65–78.
- Quattrone, G.A., & Tversky, A. (1986). Self-deception and the Voter's Illusion. In J. Elster (Ed.), *The Multiple Self*. (pp. 35–58). Cambridge: Cambridge University Press.
- Radcliff, B. (1992). The welfare state, turnout, and the economy: A comparative analysis. *American Political Science Review*, 86 (2), 444–454.
- Radcliff, B. (1994). Reward without punishment: Economic conditions and the vote. *Political Research Quarterly*, 47 (3), 721–731.
- Riker, W. H., & Ordeshook, P. C. (1968). A Theory of the Calculus of Voting. *American political science review*, 62 (1), 25–42.
- Rogers, T., & Aida, M. (2014). Vote self-prediction hardly predicts who will vote, and is (misleadingly) unbiased. *American Politics Research*, 42 (3), 503–528.
- Rose, R., & Shin, D. C. (2001). Democratization backwards: The problem of third-wave democracies. *British journal of political science*, 31 (2), 331–354.
- Rosema, M. (2007). Low turnout: Threat to democracy or blessing in disguise? Consequences of citizens' varying tendencies to vote. *Electoral Studies*, 26 (3), 612–623.
- Rosenstone, S. J., & Hansen, J. M. (1993). *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. *New Topics in Politics*. New York: Macmillan. Politics. New York: Macmillan.

- Rossi, P. (1959). Four Landmarks in Voting Research. In E. Burdick & A. J. Brodbeck (Eds.), *American Voting Behavior*. New York, NY: The Free Press/Greenwood Press.
- Sajc-Antonić, A. (2007). O značenju glasa kao činiocu izbornog ponašanja u Srbiji. U Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji* (str. 113–132). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Sakamoto, T. (1999). Explaining Electoral Reform: Japan versus Italy and New Zealand. *Party Politics*, 5 (4), 419–438.
- Sarsfield, R., & Echegaray, F. (2006). Opening the black box: How satisfaction with democracy and its perceived efficacy affect regime preference in Latin America. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(2), 153–173.
- Schumpeter, Joseph A. (1950/1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, NY: Harper & Row.
- Shively, W. P. (1979). The development of party identification among adults: Exploration of a functional model. *American Political Science Review*, 73 (4), 1039–1054.
- Silver, B. D., Anderson, B. A., & Abramson, P. R. (1986). Who overreports voting?. *American Political Science Review*, 80 (2), 613–624.
- Slavujević, Z. (2002). Partijska identifikacija građana pre i posle izbora 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (str. 195–226). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (2005). Promena socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka. U Z. Lutovac (ur.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (str. 189–236). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. Đ. (2012). Izborna kampanja 2012. *Politički život*, 5, 27–36.
- Smets, K., & Van Ham, C. (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral studies*, 32 (2), 344–359.
- Sniderman, P. M., Brody, R. A., & Tetlock, P. E. (Eds.) (1991). *Reasoning and Choice: Explorations in Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spasojević, D. (2017). Može li populizam biti vladajuća ideologija? In Simendić, M., *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi* [Democratic resistance to authoritarian trends in Europe today] (pp. 75–93). Proceedings of the 2017 Serbian Political Science Association Annual Conference. Belgrade: Udruženje za političke nauke Srbije & Fakultet političkih nauka.
- Stojanović, B. (2014). Da li birači u Srbiji „ekonomski“ glasaju?. *Politički život*, 11, 73–85.
- Stojiljković, Z. (2006). Demokratija (još) ne stanuje ovde. U Z. Lutovac (ur.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (str. 121–142). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Stojiljković, Z., & Spasojević, D. (2018). Populistički Zeitgeist u „proevropskoj“ Srbiji [The populist Zeitgeist in “pro-European” Serbia]. *Politička Misao: Croatian Political Science Review*, Vol. 55 Issue 3, pp. 104–128. DOI: 10.20901/pm.55.3.04.
- Stoker, L., & Jennings, M. K. (1995). Life-cycle transitions and political participation: The case of marriage. *American political science review*, 89 (2), 421–433.
- Stokes, D. E. (1963). Spatial Models of Party Competition. *American Political Science Review*, 57, 368–77.
- Stubager, R. (2008). Education Effects on Authoritarian–Libertarian Values: A Question of Socialization. *British Journal of Sociology*, 59, 327–50.

- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. *European Journal of Political Research*, 48(2), 204–233.
- Stubager, R. (2010). The development of the education cleavage: Denmark as a critical case. *West European Politics*, 33 (3), 505–533.
- Stubager, R. (2013). The changing basis of party competition: Education, Authoritarian–Libertarian values and voting. *Government and Opposition*, 48 (3), 372–397.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., & Marcus, G. E. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s–1970s. *American Political Science Review*, 73 (3), 781–794.
- Tajfel, H. (1981). Human groups and social categories: Studies in social psychology. CUP Archive.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *The social psychology of intergroup relations?*, 33, 47–56.
- Tarrow, S. (1971). The urban–rural cleavage in political involvement: the case of France. *American Political Science Review*, 65 (2), 341–357.
- Tenn, S. (2007). The effect of education on voter turnout. *Political Analysis* 15, 446–464.
- Thomassen, J. (1976). Party identification as a cross–national concept: its meaning in the Netherlands. In Budge, I., Crewe, I., & Farlie, D., *Party identification and beyond: representations of voting and party competition* (pp. 63–79). London: John Wiley & Sons.
- Thomassen, J., & Rosema, M. (2009). Party identification revisited. In J. Bartle & P. Bellucci, (ur.), *Political parties and partisanship: Social identity and individual attitudes* (pp. 42–95). London: Routledge/ECPR.
- Thurner, P. W., & Eymann, A. (2000). Policy–specific alienation and indifference in the calculus of voting: A simultaneous model of party choice and abstention. *Public Choice*, 102 (1–2), 49–75.
- Todosijević, B. (2004). The Hungarian voter: left–right dimension as a clue to policy preferences. *International Political Science Review*, 25 (4), 411–433.
- Todosijević, B. (2005). Issues and party preferences in Hungary: A comparison of directional and proximity models. *Party Politics*, 11 (1), 109–126.
- Todosijević, B. (2006). Politics in Serbia 1990–2002: A cleavage of world views. *Psihologija*, 39 (2), 121–146.
- Todosijević, B. (2013). Socijalni, psihološki i ideološki koreni nacionalističkih stavova u Srbiji. *Psihologija*, 46 (3), 279–297.
- Todosijević, B. (2013b). Serbia. In Sten Berglund, Joakim Ekman, Kevin Deegan–Krause & Terje Knutsen (Eds.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe, Third Edition* (pp. 523–565). Cheltenham: Edward Elgar.
- Todosijević, B. (2014). Integrative and divisive roles of political parties: Party attachment, Ideology and satisfaction with democracy in the Netherlands. *Romanian Journal of Political Science*, 14 (2), 73–98.
- Todosijević, B. (2016). Tolerance of Diversity and Diversity of Intolerance: Evidence from Serbia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18 (5), 465–477.
- Todosijević, B. (2016b). Left–Right ideology: Its meaning and effects on party preferences in Serbia. *Sociološki pregled*, 50 (2), 161–178.
- Todosijević, B. (2017). Populistički stavovi, izborna izlaznost i izborna opredeljivanje. U Z. Lutovac (ur.), *Građani Srbije i populizam: Javno mnjenje Srbije 2017*. (str. 95–128). Institut društvenih nauka, Centar za politička istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

- Todosijević, B., Pavlović, Z. (2015). Ideološki identitet i izborna ponašanje: Usporedna analiza direkcionog i proksimalnog modela političkog izbora. U D. Radosavljević (ur.), *Vrednosti i identitet. Zbornik radova* (str. 162–176). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije "Dr Lazar Vrkatić". ISBN 978-86-7910-083-2
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2015). *Struktura ideološke samoidentifikacije u Srbiji*. Zbornik radova sa XXI naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji (27–29. mart 2015) (str. 150–157). Beograd: Institut za psihologiju, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2017). *Directional and proximity spatial models in Serbia*. Presented at the regional conference Studying political behavior in the Balkans, Faculty of Political Science, University of Montenegro, Podgorica, June 9–10, 2017.
- Todosijević, B., Pavlović, Z., & Komar, O. (2015). Obrazovanje, ideologija i politika: značaj razlika u nivou obrazovanja za političke podele u Srbiji i Crnoj Gori. *Srpska politička misao*, 2, (posebno izdanje), 125–152.
- Tomić, S. (1966). Politička participacija građana u izborima 1965. U S. Pegan, Kozomara, O., Matić, M., Tomić, S. i Damjanović, M., *Skupštinski izbori 1965*. (str. 113–168). Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd.
- Traugott, M. W., & Katosh, J. P. (1979). Response validity in surveys of voting behavior. *Public Opinion Quarterly*, 43 (3), 359–377.
- Tucker, J. A. (2002). The first decade of post-communist elections and voting: what have we studied, and how have we studied it?. *Annual Review of Political Science*, 5 (1), 271–304.
- Tullock, G. (1971). The Paradox of Revolution. *Public Choice*, 11, 89–99.
- Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European journal of social psychology*, 9 (2), 187–204.
- Urbatsch, R. (2017). Influenza and Voter Turnout. *Scandinavian Political Studies*, 40 (1), 107–119.
- Van der Waal, J., Achterberg, P., & Houtman, D. (2007). Class is not dead—it has been buried alive: class voting and cultural voting in postwar western societies (1956–1990). *Politics & Society*, 35 (3), 403–426.
- Van Ham, C. & Smets, K. (2014). *Meta-analysis: Why do citizens vote (or not) in national elections?* SAGE Research Methods Cases.
- Verba, S., & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Verba, S., Nie, N. H., & Kim, J. O. (1987). *Participation and political equality: A seven-nation comparison*. University of Chicago Press.
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Verba, S., Burns, N., & Schlozman, K. L. (1997). Knowing and caring about politics: Gender and political engagement. *The journal of politics*, 59 (4), 1051–1072.
- Vladislavljević, N. (2020). Media discourse and the quality of democracy in Serbia after Milošević. *Europe-Asia Studies*, 72 (1), 8–32.
- Wessels, B. (1995). Support for Integration: Elite or Mass Driven? In O. Niedermayer & R. Sinnott (Eds.), *Public Opinion and Internationalized Governance*. (pp. 137–162). Oxford: Oxford University Press.
- Wirls, D. (1986). Reinterpreting the gender gap. *Public Opinion Quarterly*, 50 (3), 316–330.
- Wolfinger, R. E. & Rosenstone, S. J. (1980). *Who Votes?* New Haven, CT: Yale University Press.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.644:324]:159.923.072(497.11)
324(497.11)

ТОДОСИЈЕВИЋ, Бојан, 1966-

Pred glasačkom kutijom : politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji / Bojan Todosijević, Zoran Pavlović. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2020 (Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF). - 231 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija Istraživanja / [Institut društvenih nauka, Beograd])

Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 217-231.

ISBN 978-86-7093-233-3

1. Павловић, Зоран М., 1980- [аутор]

а) Политички ставови -- Психолошки аспект -- Србија б)
Друштвени ставови -- Психолошка истраживања -- Србија в)
Избори -- Изборно понашање -- Србија

COBISS.SR-ID 22155017

Lektura: Anka Jakšić | **Grafičko oblikovanje:** Milorad
Mitić | **Tiraž:** 150 primeraka | **Štampa:** RIC grafičkog
inženjerstva Tehnološko-metalurškog fakulteta

„Autori su stručnoj i zainteresovanoj laičkoj publici ponudili informativno bogat materijal za promišljanje sličnosti i razlika činilaca koji utiču na izlaznost i izbornu odluku glasača u Srbiji u odnosu na glasače u drugim demokratijama, s jedne, te prednosti i manjkavosti savremenih teorijskih koncepcija o faktorima koji utiču na izbornu ponašanje, s druge strane.“

doc. dr Aleksandra Trogrlić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

„Reč je o iscrpnom empirijskom istraživanju izbornog ponašanja građana Srbije koje počiva na detaljnoj kritičkoj analizi relevantnih savremenih pojmovnih, teorijskih i metodoloških rasprava u ovoj oblasti. Ova studija bez premca u našoj zemlji, ali i u regionu postavlja standarde za razvoj istraživanja izbornog ponašanja u domaćem akademskom i istraživačkom miljeu. Po prvi put se u obliku monografije pojavljuju nalazi obimnog empirijskog istraživanja izborne izlaznosti i orijentacije koji su u potpunosti uporedivi sa relevantnim, teorijski i metodološki usidrenim empirijskim istraživanjima u državama Zapadne i Istočne Evrope i Severne Amerike.“

prof. dr Nebojša Vladislavljević
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

„U pitanju je izuzetno kvalitetno izvedena studija koja na adekvatan način odgovara na do sada empirijski neodgovoreno pitanje – koji demografski, socijalni, kontekstualni i politički faktori imaju prediktorsku moć kada je u pitanju izborna izlaznost na jednim od najvažnijih izbora u novijoj srpskoj istoriji.“

prof. dr Olivera Komar
Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore

„Knjiga [bi mogla imati i ...] veoma značajan uticaj i na politički život u Srbiji, posebno stoga što u jednom politički izrazito polarizovanom vremenu, umesto fraza, insinucija i nepotvrđenih uvida, daje činjenički zasnovanu sliku o realnom izbornom ponašanju ljudi.“

prof. dr Nebojša Petrović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

9 788670 932333 >

www.idn.org.rs